

Р 67

БОРИС ГОРБАТОВ

БАКТЫРТПАГАНДАР

(ТАРАСТЫҢ БИЛЕЗИ)

ОЙРОТСКИЙ
ОБЛАСТЬЫН НАЦИОНАЛЬНЫЙ ИЗДАТЕЛЬСТВОЗЫ
1945 ЫЛ

Строказы

стр. ст.	устунен төмөн	алдынан ёрө	кеңке базылганды	кычыратаны
3	7	17	бойын	бойы
4	13		дүр	ур
15	10		тураткан	туратан
16	2		Кыйналатап	Кыйналатан
18			кешле ле	келеге
23			түлөн	түгей
28			табаргалык	табаргалак
35			канлар	канлар
41	20	16	жанымдалага	жанымдлаға
42	1		Ороон	Оіом
43			школ	школа
45	22		лып	льем
53	15		тәсекти	тәнекти
54	14		рип	рин
61	22		коддордын да	кодоръида
64	9		мәлтыхла	мұлтыхла
80			андый	әйде-п
86			чегеп	чечип
90			ырбап	арбап
94	18		йүсенир	йүрекир
98	5		Орооның	Сіномын
160	13		қыркырай	т. Гебиғи
137	21		сыйғ	исинт
137	24		әт-келләту	от-тәліпту
139	4	24	Кайнаң	Кайнаң

БОРИС ГОРБАТОВ

7956
Инв. 63691

БАКТЫРТПАГАНДАР

(ТАРАСТЫҢ БИЛЕЗИ)

63264

Горно-Алтайская Областная
* БИБЛИОТЕКА *

ОЙРОТСКИЙ
ОБЛАСТЬЫҢ НАЦИОНАЛЬНЫЙ ИЗДАТЕЛЬСТВОЫ
1945 ЫЫЛ.

БАШТАПҚЫ БӨЛҮК

1.

Бастыразы күн чыгыш, бастыразы күн чыгыш јаар...
Жүк каларда жаңыс машина күн бадыжы јаар баратан болзо!

Олён лө патронның куру кайырчактарын тарткан абыра кошту көп аттар, санитарный двуколкалар; радиостанцияның квадратный турачактары ёдүп турды, уйадаган аттар арайын алтай ёдүп турғандар; тобырак тоозын ла ачу коронго, тоозынга борорто бастырган улустар уй мылтыктардың лафеттеринен тудынып тыны јок кеберлү калкыгылап ёдүп турғандар,—ончозы күн чыгышы јаар, Курч Межектери коштой, Краснодон, Каменск јаар, Түндүк Донецтен ары, ончозы күн чыгышы јаар ууланып турғандар... Олорды көгүлтиirim, калжу тоозын јудуп турған кеберлү, ёдүп, барган истери, јок болуп јылыйгылап турғандар.

Ончозы айландыра манзызуушка кургадып кыйгылар ла онтуларла, колесолордың чыкыражыла, темирдин кыјыражыла туңгак ўнду ачынышла, шыркалаткандардың онтуларыла, балдардың ыйларыла толгондый, колесолордың алдындагы јол бойын да чыкырап онтоп турғандый, түнкелер, онкыл чинкилдер ортозында коркуп, ары-бери буландап турған кеберлү болгон..

Тууразынан көргөндө, 1942 јылдың июль айының бү күнинде Курч Межекте жаңысла кижи токынаа санаалу болуп көрүнип турған, ол карыган Тарас Яценко. Ол агаш тайакты бар күчиле кунукчылу былча тайанып алыш, айландыра не болуп турганын уур, кыймыктанбастаң көрүп турды. Ол бүткүл күннин туркунына бир де сөс айтпаган чакбыртка, отко күйүп јаткан тередий јуурылып база буландап јатканын јолды буурайып калган кирбигинин алдынан көрүнип турған очумек көзиле аյыктан көрүп турған. Тууразынан көргөндө—бу бастыра болуп јаткан керектер онын—эзине кирбес кары, таш кеберлү кижи болгон.

Је, бу јолдо кыймыражып турған улустар ортозында, бастыра тыны Тарас кирелү чакбырал, систап, ыйлап турған кижи јок болгон болор. „Бу не болуп јат? Бу не бо-

луп јат, нёкёрлёр, мен не? Мен канайдайын! Ўй улустар ла балдарымның јаш балдарыла кайда баарым? — деп, ол сананып турган.

Оның јаныла коштой, тоозынды булат кеберлү буркурадын машиналар ёдö конгылайт, — ончозы-ончозы күн чыгышы јаар-тоозын каткак теректерди, бүркеерде, олор оногулам там боро, там дур кеберлү болуп тургандар.

„Мен эмди нени эдейин? Жолго туруп алыш колдордың жайып алыш, — токтор, слерлер кайда барып јадырыгар? — Слер кажы жер јаар јүргилеп отурыгар? — деп кыйгыратанба — јолдын ортозына тизеленип тоозынга јыгылала јуучылдардын сапогторын окшоп, — Барбагар! Качан бистер, каргандар ла оок балдар мында артып јадарыбыста слер таштап баратан учурыгар јок..! — деп, жайнайтан ба.

Абыра коштор ёдўп турганча ла болды — ончозы күн чыгыш јаар, ончозы оноор, токтооры јоктон, тоозынду коркок јолло, Краснодон, Каменск јаар, Түндүк Донецти, Донди, Волгана кечире барып јаткандар.

Же андыйда болзо, качан коркок јолло абыра коштын тизүзи ёткёнлө тушта карыган Тааста ижеми ондо до јок жаркындалып, ондодо јок костолып турган. Кенейтийин бу улустардын кыймыртына удуры, кайданда, күнчыгыжынан, тоозынның бёркүзинин ортозынан колонкалар көрүнгилеп келгилеер, жиит-жиит уулдар улу танктарга отургылап алыш, бойлорының јолдорында табарылгандарды коскорып күн бадыжы јаар сүндүртадылар. Жүkle тизү токтобойтон болзо, жүkle түгенбейтен болзо... Же тизү тамла чичкерип турган. Ол ўзүле берзе, ол тушта... Же ол тушта не болорын Таасананаргада жалтапып турган. Бир жарадында Таас күчи јок эмегендерле база балдарының барадыла артар, кайдада база бир жарадында Россия, онын черүдеги уулдары, оның, Таастын алтан узак јылдар туркунына кичееген кичеемели база не көрөгүндө јүргени бастыразы артып калар. Же ол көрөгинде сананбаганы торт. Сананбас, укпас, айтпас.

Таас бойының јаткан Таш Кечүзи јаар күн ажып, кирануй кирип турарда јанып келди. Ол городты бастыразын кирип ёдёлө, оны таныбады. Город ээн де тымык та болды. Ол эмди мендеп кочёлө ээн артырып салган турата түнэй болды. Эмиктердин ўзүктери телеграфтын тёнөштөринде каландашкылап тургылады. Ороомның ичинде оодылган шилдинг сыныгы көп болды. Күйгек јытанаң турды, күйдүрген чаазынның кокторы кейде булат кеберлү учкылап, туралардын бүркүлерине түжүп јапшынгылап тургылады.

Же Таству Кечүде аллындағыдай ок ончозы тымык болгон. Јанысла туралардын салам бүркүлери кунукчыл салбандашкылап тургылады. Туралардын чедендеринин ичинде

бууларга илгилеп салган кийимдер салбандашкылап турғылады. Илип салган ак чамчаларга ажып отурган күннин жаркыны чагыларда кан кеберлү қызарып турды. Айылдаш турған турада самовардың отын жалбыраткылап турдылар, база күйгекле тарының јыды ѡдүл калган кейде кенетейин самовардың татучак ыжы јытанды. Караган Тарас Курч Межектен әмес, иштен, заводтоң жаңып келип жаткан кеберлү болды. Жаңысلا әнірде јытанатаң маттиолалар, ишмекчи улустың чечектери көзнөктөрдин алдында келип жаткан әнірге удуры јайылғылап турғылады.

Жаш тужындагызынан ала ого јарт чечектин јараш јыдын јытап, Тарас кенетейин: „Jүрөр керек!.. Jүрөр керек!” деп санана бойының айылына кирди.

Онын билези табыштанбай ого удуры јүгүрип келди. Ол оны әлбеде аյқтап көрөлө, ончозын, караган әметени Ефросинья Карповнадан, балазының балазы кичинек Марийкага жетире айқтап көрөлө, олордо, олордың караган јаң адазынан башка јер ўстинде иженер бирде кижици јок деп эске алынып билди; ол телекей ле албаты алдына жаңысан бойының бастыра фамилиязы учун, олордың јүрүми ле тындары учун карузына, туратанын эске алынды.

Ол тайак агажын азыйдагы салатан толыгына салала канчала кирези чыдалы жеткенче сергектенип айтты:

— Кем јок! Кем јок! Jүрерибис. Канайып - канайып... Оның кийининде сууды артыктап тажызын деп, көзнөктин тыштындагы каалгазын тыштынан жапсын деп база әжикти бектезин деп јакылта берди.

Оның кийининде уулының уулы он ўч жашту уулчагаш Лёнька жаар кату көрүп кожуп айтты:

— Бир де кижи, кем де болзо, сурагы јок тышкаары чыкпазын!

Түнде ўзүги јок адыш башталды. Ол канча-канча частардың туркунына токтободы база бу ёйдин туркунына ташту кечүдеги шалтыр тура калтырап турған кеберлү селен әдип турды. Тураның темир бүркүзи јукарта қылырап турды, көзнөктөрдин шилдери ачымчылу онтожып турғылады. Оның кийининде ўзүк јок мылтык адары токтогон сонындаэн коркыштузы—әэн тымык туратаны башталды.

Кайданда, ороомноң Лёнька бөрүги јок көрүнип келип, жоркыган ўнду кыйғырды:

— Ой, таадам! Городто немецтер!

Је Тарас ўй улустың кыйғылары ла ыйларын ажындыра токтодып ол жаар бурулып катуланып кыйғырды:

— Тсс!—база сабарын ѡрө көдүрип кекенип,—биске оның көреги јок!—деди.

— Оның биске камааны јок.

Эжиктери јабулу, көзнөктөрининг бүркүлери јиқ јогынан тың јабулу болды. Түштің јаркыны јарыктарды откүре јаркындалып, полдың үстинде мазылдаپ турды. Јердин үс тинде јуу да, немецтер де — не де јок болды. Чедендеги чычкандардың, турадагы калаш әде; ге ачыткан кулурдың, темирдин база Тарас јаткан турада карагай агаштың јонгон тапкайларының јыттары јытанаң турды.

Лампадага уратан сарјуны кысканып, Ефросинья лампаданы кудайлардың сүрлерининг алдына күйдүретенин јанысла караңгүй киргендे күйдүрип, кажыла катап тыныжын терен тартынып, „Сен бистин јаманыбысты ташта, кайракан!“ — деп, шымыранып туратан. Јебирен чактын генерал Скобелевтін атту јуругын јурап кеелеген ходик — час ёйдин одўп турганын кемжип чатылдаپ, алдындағыдай оқ конок сайын јарым часка сондоп турган.

Тарас әртен тура частың стрелказын сабарыла озолодо јылдырып салатан. Бастыразы алдындағызындый, — јуу да, немецтер де јок болды.

Тура бастыразы ширтилдеген чыкырууштарла, ўшкүрүштерле, јүзүн-јүүр табыштарла толо болды. Тураның бастыра толуктарынан арайын шымырашкан шымыраш ла јажытту ыйлаган ыйдың табыштары Таастың кулагына томылып турды. Ол Лёнька ороомдо јүрүп уккан куучындарын карыган обböгөннөң јажытту ўй улустарға шымыранып куучундап турганы. Тарас нени де укпай турган кижи болуп турды. Ол нени де укпаска сананып, је укпас аргазы јок болды. Чындый эмес тураның ончо јиктерине откүре оның кулагына: адып салгандар... кыйнап ёлтүргендер... Айдап апаргандар.. деп угұлып турды. Ондый тушта ол јастығып, кухняга көрүнип келип, челекейи чачылып кыйгырып турды:

— Чыклагар слер, көрмөстин кадыттары! Кемди ёлтүрген? Кемди адып салган? Бисти эмес ийне. Биске оның камааны јок, — Бойының кийининен әжикти јарс этире јаап, бойының јаткан кыбы јаар база берет.

Ол бүткүл күннинг туркунына бойының јаткан кыбында јаныскаан болот: јонуп, кезип, јелимдеп турат. Ол бойының бастыра јүрүмине узанып ўренген, ого паровозтың көлөсөзин де эдерге эмезе ротаның миномёдын де эдерге түнгей. Кажы бир кижи танткызы јок канайда чыдашпай туратан чылап ол ижи јок јүрүп болбойгон. Иш оның јүрүмининг не-келтези, оның ўренгени, оның јилбиркегени. Је Таастың алтын колдоры эмди кемгеде керек јок, көлөсөлөр лө ми-

номётторды эдип алып беретен кижици јок болгон, ол тузазы јок неме эдип билбайтен.

Ол чаазынга орооп тартар танкының эмискегин, тарактарды, жалбышту от күйетен отуктарды, ийнелерди эдерин баштады — олорды оның карыган эмегени саду болуп турган јерге барып ашка толуп турды. Городто быжырган калаш та, кулур да јок болды. Базарда ашты, алдында кузук садып турган кеберлү стакандап саткылап турғылады. Ол садып алып турган ашты теермендеерге Тарас дос-кодон, айландыра арсайган тиштү тегелик ле тулку темирден, колло теермендеер теермен жазап алган. Ол бойының жазап алган теермени jaар коронду көрөлө — „агрегат“ — деп күлүмзиренди — Нөкөр инженер Кучай, сен мен jaар көргөн болzon, менин күүнзегеним ле эпчил-сүмем неге түгенип турганын көрүп, кожо ыйлаар эдик“. Ол бойының теерменин карыган әжине береле, айтты:

— Чеберле! Бистин улус ойто келген тушта, олорго көргүзерибис. Музейге берерибис. Куй таш үйезининг бөлүгине берерибис.

Оның бар кичемели ле јилбиркеп жазаган кара-јаныс немези каалганың илбектери ле оның бёктöör замоктор болды. Ол кажыла күн күнинизинен артык сүмелү, оноң артык чийлемелдү база онон бек илбектерди көзнöктöрдин бўркўлерине, әжиктерге кынжаларды, замокторды ла шеколодаларды жазап турды. Кечеги кадаганын ойто кодорып, жаныдан тургузып, ченеп көрүп, аланзып, жаныдан жазап турган. Ол бойының илбектерининг системазын, јуучылдар бойлорының коруузын канайда јаандыргылап јат, онойдо ок — күннинг сайын јаандырып турган. Карыган эмегени оның эскире берген замокторын јууп базарга апарып садып турган. Олорды тургузала садын алатаандар. Јўрўм бёйрүнин јўрўминдий болгон, кажыла кижи бойының ичегенине канчала кирези келишкенче бектенип аларга сананып турган.

Бир катап энирде Тараска оның айылдажы кирерге әжигин токылдадарда, Тарас әжикти ачпай туруп бир канча ёйдин туркунына катулап, жынырап не кижи болгонын, кандай керекке келген деп шылайла оның кийининде күүн-күч јок арайыннан ачты. Замоктор ачыларда кызыражып, кынжалары кызыражып јерге тўжўп, илбектерин ары-бери јылыштырарда токылдажып тургандар.

Јўзўн-јўёр илбектерди аյыктаپ көрөлө, оның айылдажы — сенде квартира эмес, Тарас, чекле дот эмтири деп, — айтты. Оның кийининде туралын тёриндеги кыбы jaар киреле ўй улустарла эзендешти, — Гарнizonдо сүрекей чўмдў эмтири. Бу дезе, — ол Лёнька jaар улап, — горнizonдо эн jaан учурлу јуучыл ба?

Ол айылдашты Тарас сүүбейтен. Олор төртөн јылдың туркунына тураларының бүркүлери тудуш болуп јаткандар, төртөн јылга кырышкандар. Оны Тарас көргөндө, ол эн сүрекей чулмус, түрген, табышту база көп куучынду болгон. Тарас табынча кыймыктанар, менденкей улусты сүүйтэн. Эмди дезе, ол улусты чек көрөр күүни јок болгон. Эмди не керегинде кучындажар? Ол терен ўшкүринеле, оның айтканын угарга белетенип алган.

Же айылдажы столдың јанына чыкай отурып алала, база унчукпай отурды. Оны да былча баскан кеберлү, ол табыштанбай барды.

— Тарас, коруда сакып алдың ба? — деп ол учында сурады Тарас унчукбастаң эки ийнин көдүрди.

— Же—же! Тураңа онайдоло унчукбай отурагын ба?

— Андый ок болор!

— Же—же! Сен түрү немецти де көрбөдин бе, Тарас?

— Јок, көрбөгөм.

— Мен көргөм. Көргүскенче, кудай көргүспезин! — Колыла кейди бойынан кайра ийде јаныйла база ойто унчукпай отура берди. Отурды. Бажын јайкады, чимиринди.

— Полицейскийлер городко толтыра, олор кайдан келгендер — деп кечейтейн айтты. Бастыразы бу јердин улустары эмес. Бис андый улусты көрбөгөнибисте.

— Оның биске камааныда јок, — Тарас кимиренди.

— Онызы чын... Менинг айдып турғаным: јескимчилү улустар көп жаралып келгендери керегинде.

— Улустың јүрүмин канайда корулап алары керегинде сананбай, тынын канайда корулап алары керегинде сананар керек.

— Онызы чын...

Экилеzi унчукпай отурдылар, экилеzi јаныс ок керекти санандылар: „Канайда јадар“? „Нени эдер“ „Не болор“?

— Улустың айдыжып турғандарыла болзо, немецтер заводты ойто тургузатан дежет, — айылдаш араайынан күүнкүчи јок куучындады...

— Кандый заводты? — Тарас коркуп чочуган бойынча, — Бистинг бе? — деп сурады.

— Бистинг эмей база... база кандый болор деп, бодоп турун.

— Андый болотондо учуры јок! Немец йштейтен улусты кайдан алатаң?

— Сени албан ла иштедер?

— Мени бе? — Тарас бажын табынча јайкады. — Завод менинг колымла тудулган, менинг ок колымла немецтерге артазын деп јайраттырган. Оны ойто немецтерге јазаарга ме-

нин колым киришпес. Ондый болгончо, торт колдорым кат-
кылап калгылазын.

— Албанла этирер—айылчы арайынаң мойноды. Ол
отурган јеринен карыган бойы корчойып көдүрилеле јаңарга
эзендеши.

— Је, Тарас, кирип јўр. Јакшы јат. Амыр отур. Сенин
куйагын быжу—деп, ол эжиктиң бозогозына једип алала,
кунукчылду кокурлады.

Тарас оның кийининен барада әжикти кичемелдү—ончо
јабуларына, ончо замокторына јаап салды. Бойына бойы
„оның биске камааны јок“—деп айтты. Је ол чын эмес бол-
ды. Оның айылда жынын јетирип келген солун куучыны ого
сүрекей јуук камаанду болгон. Эжикти јаап саларга кем
јок, бастыра шүүлте санаанды канайда бектеп саларын?

Тарастан јўрёми—билези ле завод. Оноң ёскö ондо
неде јок болгон. Билези ле завод. Эмди не арткан? Билези
бе? Олор, менинг уулдарым, менинг болшчы устарым, эмди
кайда? Уулдары јок. Јанысла ўй улустар арткандар. Быжу-
лу куйак. Завод? Кайда ол завод, менинг цехтерим, менинг
јажыт цехтерим кайда? Завод јок. Јайрадып салган. Каргаа-
ның уйазы.

Не арткан? Јаныс бүдүмчи арткан. Менинг колдорымла
јазалган, менинг колдорымла јайлардылган, менинг ок кол-
дорымла ойто тудулар. Немецтер тырлууш оору кеберлү,
кыйнап-кыйнап јылыйа берер. Олор удурумнын.

Эмди Тарас эн баштап ширт эдип коркуп сананды: „Ка-
найып-канайып, узакка болзо, ол не болор?...“ Ол ок та-
рыйынча ол шүүлтезин туура јайладып сананды. „Ондый
болотон учуры јок!“ је алдында санаазына кирген шүүлте
чаптыкту болуп эске ойто торгылып кирип турган: «Үргүл-
лиге болуп калза, ол тушта канайдар? Заводтың ыжы ал-
дында гызындый бырлай берзе? Гартман эмезе оның ўпчизи
јаралып келзе маат јок? Ол тушта неде, Климде, Пархо-
менкодо, ўч башту межекте, он сегис јылдын эшелонду
јуу да, јирме бир јылдын ачана лу күркеди де, одус бир јыл-
дын колдомдош табарулу түндери де болбогон кеберлү бо-
лор“. Ол тураның ичинде ары-бери базып, јаныс шүүлтени
эстен чыгарбай сананып турган: „бу үргүллиге мындый бо-
луп калатаны чын эмеш пе? Јескимчилү колдор табылат
эмеш пе?“ Бойының сурагының карузын бойы јандыратан:
«Маат јок, табылза-табыларда, је мени эмес! Менинг уулда-
рым коруланарында чыдажып болбогондор. Мен чыдажарым.
Мен учына јетире саксырым“. Ол тураның ичинде ўзүк јок
базып оның туразының чагы једип калган полдоры онын
уур буттарының алдында арайынаң чыкыражып турды. А
јебрен чактың цифербладыннан, генерал Скобелевтин ады-

ның тамандарының алдынан, секундалар уур табыштың ўргүлжиғе тамчы кийининен тамчы болуп түшкілеп турғандар...

3.

Тамчы кийининен тамчы, тамчы кийиғинен тамчы...

Қачан әртең тұра алты час болғондо Таастың жаткан кыбында будильник башқа, мееге томылар болуп откүн шынырап, оны үйкудан ойгозотон. Карыған оббөгөн мәндештү тұра жүгүрип, мендайтән немези жок деп, эске алынатан. Же ол турала әң баштаң частың чын барып жатканын түндештирип көрүп, жарым часка сондоп турған ходиктің стрелкаларын сабарларыла озолодып салатан. Түш башталатан, оныла кожо шакпырт башталатан. Кажыла жаңы күн жаңы шакпырт экелетен.

Городтың алдындағы учрежденилеринің ончо ишчилері тургузала бойлорының иштеген жерлерине чыгатандар деп, немецтер жарлагандар. Ол жарды Тараска оның ортон уулының әмегени Антонина айткан, оны ол угала:

— Биске оның камааны жок! — деп жүкле кайра болгон.

— Же андайда болзо, менде камааны бар — деп, ол келин жалтанышту карузын берген. Ол келин немецтер келерден озо жонның колында турған туралар керегин башкаарар бөлүктин бухгалтери болуп иштеген:

— Камааны жок, камааны жок, — деп Тарас ого катуланып кыйғырала оноң ары оны угар да күүни жок болгон.

Бир канча күндер откөн кийининде Антонина әлчи бичик алған. Городтың управазы оны ишке келzin деп, кату кезеп жарлап турған. „Башталып жат — деп Таастың жүрөгінде торғыла берди. — Іескимчилүү колдорды бедирегилеп турулар!“ Ол Антонинаның әлчи бичигин былаап алала, ужай тудуп ийеле чыгара чачып ийген.

Мәнин фамилиям немецтерге иштебес! Иштебес! — Антонина ончозы учун бурулу чылап кыйғырды. — Сеге онойдо кылышарга бербезим, бербезим. Бойым да иштебезим! Аныңда билип ал!

База бир канча күндер откөн кийининде Ташту Кечүдеги Турачак согылталардан кыймыктажа берген. Полиция келген. Таастың бектеген илбектери болыш болбоды — ачпаска арга жок болгон.

Ол туралың ичине, бойлорының туразының ичине киргендеги кеберлүү кирип, көндүре төрүндеги кыбы jaар бөрүктүү, кара шенель тонду кирип барғандар. Таас jaар олор көрғөндөри де жок. Оноң сурагы жок отуруп алғандар.

— Антонина Яценко кем?

— Мен,—Антонина бастыра бойы тырлажып карузын берди.

— Паспорттынды.

Ол паспортын берип ийди. Коныр чачту бир көзинең кылжыр полицейский паспортты алала карманына сугуп алды. Онын кийининде унчукпай туруп алала эжик jaар басты.

— Паспорт кайда?—деп Антонина ол jaар бурулды.

— Биржеде аларын.

Тарас ачынып öкпöрингенин арайдан токтодып, болужар деп ченешти:

— Слерди канайды адайтанын билбей турум, господин...

Полицейский ол jaар кара жаңыс көзиле кылчас этти:

— Сен бери кириш пе, карыган. Сенин де öйин келер. Сен менинг тэмдегимде бар!—онын кийининде эжикти ача согордо, онын замокторы ла кынжылары кыјуражада берди. — Көрзөн, жаңнан жаңынып бектенгилеп алгандар!—чыгып jүре берди.

Бу шакпырт кёплө болзо, 5 минут туркунына болды, а Тараска бу жирме беш жылга түней көрүнди. Оны жирме беш жылга кайра чөлөле, Таш Кечүдеги түндеги табыштар, эжикти откүре: „Телеграмма!“ деп тунгак ўндер, ўлдүлердин са ог одүктөргө какылчак табыштары... ойто келгендей болды.

Ол эриндерин кыйыштыра тудунуп бава бажын жайкайла,—а мен „Полиция“ деп сөсти ойто укпай öлөр болорым дөн санангам—деди.

Эртен тура Антонина паспортынын кийининең иштин биржазына барада, ойто jүкле энгирде келди. Тарас ол jaар аяктап көрөлө, онон бир де сурак сурабады.

Сураар да неме жок болгон.

Антонина унчукпай тактага отурала, карбайатонуп калган кеберлү кыймыктанбады. Ол казан азатан кыптын көлёткилү энгирине колдорын күүн-күч жок түжүреле унчукпай отурды. Ефросинья эмеген онын жаңына коштой келип отурып алды.

— Соктылар ба?—деп ол эмеген шымыранып суралды.

— Жаңысла сокподылар! Оног ёскози ончозы болды,— Антонина карузын берди.—Бастыра jүрүмим учун төрт тамандап жылып алдым...

— Суранып алып келдин бе?

— Германияга барбас болуп суранып алдым, ишке дезе баарым.

— Баар?—Эмеген эки колдорын чабынып ийди.—Эмди карыган обөгөн не дел айдар? Сен дезе олордын быјар jүстөрине... түкүрп ийген болzon!...

— Түкүрерин! Түкүрип көрзөң! Бу биржада улус канла түүкүргелеп жат. Бойымның көзимле көрдим. Жок, эне, мен герония эмезим. Мен эмектеп јылың жүрдим.

Ол түнде ол коомой уйуктады. Таастың уур алтамдары стенениң ары жанында угуды турганды кеберлү болды. „Үзүк жок базып ла турар, ол мени каргап жат“.—деп уйку аразында кыйналып турды. Оның кийининде ол түш жеринде бастыра бойы канга уймалып калган Андрейди көрди. Ол оны аյқтап, ол откүре шаара什 немедий кажыда бир жер жаар айқтап турды.

Ол Андрейдин алдына тизеленип отуруп турды. „Андрей, мен сени кылыгым ла да шүүлтемле де ёскö кижиге со-лыганым жок“. Же ол дезе оны ажыра көрүп база ого бир де сөс айтпай, оны көрбөй турган кеберлү болгон. Эжиктинг тыш жанында дезе Таастың алтамдары үзүк жок угулуп кемнингде электүү ўни оны электеп турган: „Сениң гарнizonында измена, Тарас, измена“.

Эртең тура ишке баарга чикбееринип туруп, Тарас жаар көрбөскö күйүренип турза, да Таастың үзүк жок айқтап турганын бойының бастыра терезиле сезип турды. Ол унчукпас, уур айқла айқтап турган, оног жажынар, алыстанар жер жок болгон.

Ишке баарга чыгыг жадып, эжиктинг тутказышан тудуп алала, Антонина жалынган кеберлү айтты:

— Тарас Андреевич! Мени жамандабагар... качан согуп турган тушта мен.. мен чыдап болбой жадым...

4.

„Качан соккондо, мен чыдажып болбайдым“. Ол эмди үзүк жоктон коркуп база качан соготонын сакып жүрген. Кажыла тыныда кыйырган кыйгы онын сыртын жимиредип турды. Онын арказы эмди ончозынан сескир жери боло берди. Онын бастыра бойы тыгымы жок, агаш кеберлү болоберген. Жанысла арказы тынду кеберлү болгон.

Иштин биржазында откүрген күни оны жүклө амайтыдып база тепсеген, ёскöзи ончозы онын кийининде келген.

Улустар жадар туралар башкаарар бөлүктин управазында иш оны эн баштап токунаткан болгон, Кемде иштеер күүни жок болгон. Отурып алыш кузук чертип отуратандар. Кузуктын сайларын бичиир столдордын куру кайырчактары жаар чыгара түкүргилеп отуратандар.

— Түкүригер, кыстар, түкүригер,—олорго бөлүктин главбухгы Зоя Яковлевна айдатан.—Слерди жайнап сурап турганым качан немец кирер тушта, иштеп отурган кижи болыгар. Иштеп турган улус болыгар, слерди жайнап сурап турум.

Же комендант көрүніп келип турды. Кирип келзе бутбажына туруп, башты бökötтіп алыш, немец бажыла имдең каруун бергенче сакып туратан некелте болды. Ол мендебей табынча туруп турды. Ол öнöйттій мендебей удадып турды. Ол тоштый соок, костёриле улустардың сындарын аյыкташ, олордың сындары оноң тёмён бökötтірін сакып турды.

Антонинага оның најылары,—оноң тёмён, оноң тёмён,— деп шымыранглап турглады. Ол бökötтіп уткуп билбайтен, ол качанда онайдо бökötтіп уткуп көрбөгөн. Оның сырты согылғаны сакып, тыркырап туратан.

Архитектор—карыған обöгөннің тыныжы буулып туратан. Качан ол кёксин бökötтіп јамылуды уткуп турарда, оның терези калбайы калган јаактарына кан шаалып, оның кёкси јодилге кайнап; кыйналып туратан. Ол јодилге бастырып оноң тёмён бökötтіп туратан. Аңый тужында: мен мұның бажында, мышайып jүрүп öлётөн турум—деп, сананатан.

Эң учиңда комендант күүн-күучи јок ымдаган ымдузын бажыла берип карузын јандырала олордың јаныла öдүп, бойы јаар баратан. Антонина најылары јаар көрбөсқö күjүренип, најылары ол јаар көрглебайтандер. Архитектор—карыған обöгөн отургушка уур отура түжеле, узак öйгö кыйынду јодилдеп туратан.

Антонина табынча токынап јанысла эжик кажыла катап ачылар тушта оның арказы јымырт әдип „јанысла сокпойтон болзо! Јанысла сокпойтон болзо!“—деп сананып турлы. Овын најылары оны токынаттылап турғылады; „Тенек бисти кем соготон? Бистер городтың управазының служащийлері ийне“. Олорго городтың управазы куйак кеберлү көрүніп турган.

Же бир катап артеп тура улустар јаткан тураларды башкарып турган болжукке ачынганына кёгёрө берген немецкий лейтенант кире конуп келген. Ол челеекий ары-бери чачылып, неде керегинде оны-бажы јок кыйгырып, ўзүк јок бойының чазын көргүзип турган. Инженер Марицкий куучындажар деп күjүренді. Ол бастыра бойы тыркыражып туруп, јарым частың бажында, јарым часötкөлдөктөн ишмекчилер господин лейтенанттың тұразына бойлоры келгилеп оның тұразында пекканы јазагылац берглеер деп кимиренди. Ол бойы инженер, келер керек болзо, ончозын бойы јазап берер. Ол соңдогондо болзо, jўкле јарым часка, ненин учун дезе, господин полковник улусты оның квартиразын јазаарга аткарзып деп јакылта берген, иштейтен улус јетпей жат, бис господин полковник, лейтенант јакарған деп айтканда болзобыс...

Лейтенант оның айтканын угуп, табынча бойының курчанып jўрген кайыш курының коргызын алыш турды. Ол

нени эдерге тур? Күрүнүг коргызын не алыш тур?—деп Антонина кайкап турды. Оның кийининде кенетийин кайыш курдың кейдеги кыйт эткенин ле—кыйгы укты. Ол тушта ол бойы коркыганына кыйгырала, јўзин колдорыла бўрке-кенип алды. Оның арказы, оны согуп турган чылап, сўре-кей кыйынду сыстай берди... Кейде дезе кайыш кур ўзўк юк кыйтылдап уур шабыланып кандайда јымжак немеге јапшынып турды.

Тураның ичинде болгондор ончолоры, јаан, јаанай берген, городтың ичинде ончо улустар таныйтан кижини кайыш курла камчылап турганын кёрбёскö туура кöröp, эмезе тёмён кöröp отура бердилер. Кörörgö уйатту болгон. Кöröp арга юк болгон. Јанысла јиит кызычак Ниночка, счетовод, кайкап база коркуп, јаан јара кöröp алган кёстёриле не болуп јатканын аյкап турды. Ол кижини канайда согуп турганын бойының јўрўминде эн баштап кёргёни ол болгон.

Немец дезе, Марицкийди кайыш курла чыбыктаганча болды, ол эмди согуп турганы кородогонына эмес, табынча машина ошкош кичемелдў, јўзине, ийиндерине ле јарлына согуп турган согуш болды. Оның алдында јаан, таларкак ийиндў инженер бёкёйип алган турды. Ол согуштан кыйбайды, кыйгыrbай да ыйлабай да турды. Ол јанысла бажын ийиндери јаар шингдире тартып алыш, бойы тыыдынып алыш, јўзин колдорыла бёктöп алар деп кўjуренип турды. Оның ийиндери тартылышып турды.

Тураның ичинде кайкамјыкту тымык болды. Улустар бойлорының столлорында унчуклабай турглады. Немец унчукпай согуп турды, согултаны инженер унчукпай бойына алыш турды. Коркышту уйатту тымык болды.

Немец оның кийининде кайыш курын табынча мендебей курчанып алала, мундирининг эдектерин тўзеде тартып алыш чыга берди. Ончо улустар бойлорының столдорында унчукпастан турганча болдылар. Антонина ыйлап турды. Марицкий эп юк айкап кёрди. Ол бойының кородогонын, ачынганын јажырарга кўлумзиреерге кўjурени, ё оның јўзўнинг тамырлары тўрген тырлажып кыймыктай берди, чырайы амър токтоп болбой, кўлумзиренер ордина кееркемжилў, ачу-коронду каткы эмес, ый эмес болуп јўзи кубула берди. Ол јўзин колдорыла јаба тудунып улустардың кўзинче ёкпёриниш ыйлай берди.

Онон ло бери Антонинаның сырты кандай тың кыйгы угулганда, эжик калырт эткенде текпиште шпордың шынкылдаган табыжы угылганда чочуп силкилип турар болды. Ол эмди ороомның ичине баспай, сурт эде берип турар болды. Стенеге јапшынып јўрер болды. Ороомның белтири-нен коркор болды. Ол эмди ончозынан, ол тоодо Таастанда

коркор болды. Кече, немецтер келерден озо төрөён, кёөрмөжилүү городто коркышту болды. Кече, немецтер келерден озо токынаа, амыр туризында эмди коркышту болды. Ого эмди јердин ўстине јўрерге коркышту болды.

Ол эмди көп катап, кажыла керек керегинде ыйлаар болды. Иштеп турган јериnde Майка кызын туразында көрөлө, орынында јадып Тарастың басканын угуп ыйлап турар болды.

Ол көзининг јажынаң улам коомойтып карый берди. Ол күскүгө көрунеринен коркотон. Ол бойы— „ыйлаарга јарас! Мен чек карыган боло берерим. Мен, качан Андрей јанып келзе ого канайып көрүнерим?“ — деп бойнын јакарып тураткан. Же качан, санаазына Андрей киргенде ол база катап ыйлай берет.

Стененин ары јанында, таң атканча Тарастың басканы ўзүк јоктон угулыш турат. Онын баскан базыды туралын чыкыраган тымыгына тындыа јаныланыш турат. „Ўзүк јок базып ла турар. Ўзүк јок базып ла турар. Мени каргап турган болбой кайсын“.

Же Тарас эмди ол керегинде ас сананып турган.

5.

Ол эмди Настя, кызы керегинде сананып турган. Ол онын кийининен ары јажытту, кылчайган аյкла, курч ки-чемелдү аյкап турган. Кызы кайкап сурал туратан:

— Слер не болуп туругар, ада?

— Неде эмес,— деп каруун берип ўшкүретен.

Же оны кандыйда јажытту шүүлте кыйнап, ого амыр бербей турды.

Ол бир катап, јўзин ачынып јуунадала сурады:

— Бистин Настька јараш боло берген бе? Эне, мен оны ондол болбодым.

— Јакшынак,— Ефросинья оморкоп каруун јандырды.— Мактаарга да килинчек эмес,— јакшынак.

— Ээ...— Тарас кородоп терен ўшкүрди.— База мен көрзөм...— База бир катап сурады:

— Ол канча јашту... бистин Настенткабыс?

— Он сегис, ада. Ундууп салдынг ба? Ол база катап уур ўшкүрди.

— Ээ, он сегис, канайып ундуйтган эди, унутбаган. Ка-лак, калак! Алдында Тарас Настяны туралында ичинде толгон балдардын ортозында болгобайтон. Бойынын да ёскөдө айылдардын— балдары ончо толыктарда шуугандажып база күре-жип туратандар, ол олор онын јўзүн-јўёр керектү јепселдерин тийглебезиндер деп айкап көрүп отуратан. Арткан керектердин ончозын школдор ло комсомолдор башкара-

тандар. Балдар торнықылап, сапогторын балбайта баскылап, бойлорын ырыстарына бойлоры киретендер. А әмди дезе кемизинде де комсомолдор до школдор до јок. Ол јаныскаан болгон, Тарас—фамилияның бажылығы. База бойы јаргычы да ўредүчи де. Ол балдардың јүрүми учун јаныскаан карууна туратан болды.

Јеткерге удура кеберлүү, јарабас ёйдө, кенейтиин бу ачу-коронду јаста Настя јарана берген. Эди-каны јаскы чечектердин сүлезиниле толгон кеберлүү, кату база сыйап боло берген. Оның сүүйтен, кыйналатап, бойынын кыс ырызын сакыйтан ёйи јеткен.

Кандай ырысты? Качан Настя јаар көргөндө Тарастан јүрги систайт. Ол турада көрүнбес те угулбас та болгон. Ол арайынан базатан, арайынан иштейтен, куучындағанда да арайынан куучундайтан, көп сабазында унчукпайтан. Көзнөк алдындағы тактага отуруп алыш, тым отуратан. Отуруп алыш тым унчукпай отуратан. База онайдо кайкамјыкту, уур чырайлу унчукпай отура, бойынын керектери керегинде сананып жат. Не керегинде? Кандай урок керегинде сананатан? Унчукпай бастыразын...

Ол оның кажыла алтамын шиндел көрötön.

Оның бажына плат бууланып турганын сезип салала,— ороомго чыкпа—деп, катуланып айдатан.

— Је,—деп, кунукчыл каруун берип, пладын чек эдип бўктеп салала, базала кўзнёктин алдындағы тактага келип отуратан. Ол дезе туранын ичинде уур алтамдарыла арыбери базып, кыйналып јўретен. Оның кийининде кызына калјурыйтан:

— Сен не олуттанып отурын? Барып чыгып базып јўр. Эски платьянды кийип ал, әмди јаранарага ёй эмес!

Настя кыйыжарга болбой сөзин угуп, эскизин кийип, бажына јыртык плат тартынып, майчайып калган туфляны бутына кийип алатан. Ё андыйда болзо, оның бу јыртык кийиминең камааны јок, ончозыла очёжип турган кеберлүү, оның јиит јаражы јенулүү јаранып туратан. Тарас әнчигинбей улу тынат: „Вот кандай болорына, јеткенче јўрўп јадым кызымнын јарашибүткени мойна тўжўп тура берди!“ ..

Је оның сүнезини ого јажыту бойынча артып турган. „Бу әмдиги чактын јийитери кандай укут немелер, кандай мындый албатылар?“ Ол олорды чек билбайтени јарт эмес укут албаты. Ол олорды билбес керегинде аланзып туратан. Олорго не болзын! Адазынын акчазына ўренгендер, кыйын—шыраны көрбөгөндөр, Александр Яковлевич Пархоменко коожо јуу јорыгына јорыктабагандар, бир фунт кичеемелдин баазы канчазын билбестер“. Алдында балдарды кичебегини

учун, олорло канайда куучындажарын билбези учун, олордын санаазын билбези учун, бойын каргап, је олордын көрегинде улустар ла телекей алдында олордын учун карууна турар турум деп, јарт билинип турды.

— Сен не унчукпайсын? Не, ўзўк јок унчукпай отуразын? — бир катап кызына кыйгырды.

Наастя кайкаган көстөрин ёрё көдүрип көрөлө, эки ийиндерин тартынып көдүреле, каруун мынайда берди:

— Ада, мен не керегинде куучундайтам? Слер сурагазар.

А ол дезе онон не керегинде база канайда сурайтанын бойы да билбegen. Ол Наастянын најы кыстарын катуланып база сүркей аյкап турган. Кандыйларыда бар болгон, јамандары да јакшылары да. Је олордын бирүзин, Лизканы ол көрөр күүни јок болгон. Ол бэйи Луиза деп аданганд боло берген.

Тарас эн баштап ол кайнаган кылышту кишини көрөлө кайкаганына керек дезе оозын да анкайта ачкан болгон. Луизанын кийинген кийиминде, кееленген кеезинде кандыйда чоокыр, кыйгырып турган немедий болгон, юбказы да тизезинең бийик, чачын тараганы да орустап тарагандардынына түней эмес ак сары чачын кабагына кандыйда каткымчылу, эбى јок эдип кабагына толгоп алган онын ончо кеези орустын да база немецтинде эмес кандый да кижи кийик кеберлү болгон.

Тарас оны кайкап, — Сен кемнин? — деди.

— Антон Лукичтын кызы.., Луиза — деп Луиза оморкоп айтты.

— Чык, јескимчилү! — Тарас кыйгырды. — Мен сенинг адана, карыгаң тенекке, сени камчыла сойзын деп айдарым. — Је ол ойнинде ойто токынап сананала Наастя јаар јажытту бурузынып көрди. Наастя унчукпады. Тарас эжикти јарс этире јабала чыгып јүре берди.

Луиза, ондыйда болзо, Тарастын туразына келип турар болды. Эн баштап ол карыган ёбёгённөн јалтанип, кухняда эжиктин бозогозынын жанында шаалып туруп алыш, ўй улустарла шымыражып кучундажып, Тарастын эжиги јаар коркуп көрүп салып туратан, — онын кийинген кийиминин кеези ле чачынын кабагында түрүмјизи бойын да уйалтып туратан, — онын кийининде ол тидимкей боло берген, онон ары там ла уйалбас боло берген. Бир катап јүрексиреп јуунадып алала, Тарас ла келип тартышты:

— Слер, Тарас Андреевич, Наастяны ненин учун ороомго чыгарбай туругар? Онын кереги јиит керек, ого ары-бери базып јүрери керек!

Тарас ачывгана оны арайла токтотбогон. Је ол

бойын бойы тудунып токтодынган. Настяга шыкай базып кемле ле оны кунуккан көстөриле удаан айктаған.

— Сеге ары-бери базып жыргаарга керек пе, кызым? — ол әркетендү сураган, ол алдында качанда андый жымыжак эрмек ле әрмектешпеген эрмегиле айдып, оның кийининде оның ўни тыркырай берди.

Кызы адазын кайкаган айкта айктаап көрөлө тургузала ойто төмөн көрди.

— Јок, ада.

— Уктынба? — Тарас Лиза jaар бурулып сурады. — Ондо ары-бери жүрүп жыргаар күүн јок. Андый, ары-бери базып жыргап жүргедий ёй эмес, Лиза,

— Измена! — деп Лизка кимиренди.

— Измена, — деп андый ок кыскарта база катуланып Тарас карузын жандырды — изменадан да коомой. Сенинг адан жада калган болзо, турада ачу-корон болгон болзо, сен ары-бери жыргап, баар бедин? Бисте дезе бу күн кажыла турада — ачу-корон. Жыргагадый эмес. Бис мында жыргаар болзобыс, бистин улус бисти ол учун мактабас.

— Жуу ончозын мойнына алынар!

— Јок! — Тарас бажын ижемжилү жайкады, — јок, мекен, Лиза. Мойнына алынбас. Ончозын жуу бичип салар. Нени де божотпос, нени де унутпас. Овы унутпа, кызычак! Бистин улустар бурулып келген тужында, бисти бойлорынын алдына тургусылап, база бойлорынын ару көстөриле бистин Ѽзёттөрибисти айктаап көргүлеер. Кем сакыганын, кем бүткенин, кем дезе — сатканын, унутканын ончозын жүрүп саларлар.

— Олор качан келгилеер?

— Оны айдып болбозым, кызычак. Је келгилеер. Унутпа — кыйалта јоктон келгилеер.

— Жиидин ѡдүп калар! — Лизка ўшкүрди. Энгле жакши ёй ѡдүп калар. Бистин улус ойто, бурулып келген тужында бистерди, карыгандарды, көрбөстөр дö. Јок, — кабагында толгоп салган чачын силкий согуп, бажын булгап, — кандыйда болзо, жыргап алар керек...

Настя дезе унчукпады.

Кайданда, карануидан Ленька — Таастын гарнizonынын эн баштаны жуучылы чыга конуп келеле, — база электү күлүмзиренип айтты;

— Таада! Мында, мындылар керегинде, — ол Лизка jaар көзиле көргүзип, — кожон бар, городто кожон дошылап жат. Мен оны бастыразын билерим.

— Кандый кожон?

— „Немеңтерле жыргап турган кыстарга уйат“ деп адальып жат. Ол быкынданып туруп алала база ўнгүр уулчактын ўниле кожондо берди:

Жиит кысчак немецке күлүмзиренип,
Ол кысчак најыларын торт ундуp салды.
Јаныс ада-энезине түбектер көптөп,
Коркийлер улдарына ыйлаглаp турды.
Качан төрөл учун тартыш болуп турганда,
Слер кысчактар учун баштапкы јууда,
Жиит уул изёу канын ачынбай төккөнин
Сен жиит кысчагаш унудып салган.
Элбек Волга сүудынг кайда да јарадында,
Жиит герой төрөл учун өлгөн јадат.
Онын сары чачтарын, сүүгени сыймагандый
Салкын јелбирерде согуп турат.
Онын сөбөгин јааш кажайта јунуп салар,
Эне јер дезе оны табынча көмөр.
Төрөл учун јүрүмин торт кысканбаган,
Јалтанбас, жииттер онайдо өлгөи эди.
Лейтенант—лётчикке жиит кысчагаш,
Көстө јашту болуп бүдүмчи сөзин берген
Сен оны ур өйдө торт ундуp койдын,
Немецке калаш учун садынып салдын.
Немец ўй кижилер чилеп, чачынды болчойтын,
Будукла сүртиниле, ийнедий ийиктеледин.
Шонкорлорго јазал будугын кереке јок неме,
Жиит уул электеп коштой өдө бөгер.
Јалтанбас эрлү шонкорлор ойто једип келерлер
Жиит улды уткуп канайып чыгарын?
Јалакайын, сагыжын садынганын
Ол тушта, кызычак, актаар арга јогын билерин.

Бу кожонды угуп отурала, карыган эмеген Ефросинья санаага бастырып, ўшкүрип отурды. Антонина јажытту арайын ыйлап турды, Лиза кызарып база ары-бери челинип турала, онын кийининде кенейтийин бойы ўшкүрип ыйлаган бойынча чыгара јүгүре берди.

Настанын јўзи кугарала онын кийининде айтты:

— Кыстар ончозы андый эмес. База ёскёлёри де бар болот.

Ол онон башка нениде айтпады. Тарас ол сөстөрди канайда ондойтонын, ол сөстөрдө кандай учур барын, алдында онын унчукпай турганын билбегенидий ок ондободы. Ол не керегинде сананып јат, ненин учун унчукпайт, нени сакып турат? Ох-ох-ох!—деп, ол онтоп турды.—Онын кийининен көрүп турар керек”.

Канайып оны көрүп каларын. Керек дезе, карыган эмеген Ефросиния да таң әртен кайдары да јажытту, барала, ойто јўкле талтүште, калжу келеле узун күннин туркунына казан айактарын калырадып, түкүринип турган.

— Сен ненин учун түкүринип туразын?—деп Тарас чыдабай суралы.—Сен әртен туралан бери кайда болдын?

— Церкведе.

Андыйб—а?

— Тьфу!

— Кудайынг ёргөөзинде сеге не жарабады? — Тарас күлмизиренди.

— Сеге, кудайы јокко, ончозы түней.

Же кайдала болотон Лёнька мында база чыга жонуп ожкелди:

— Таада, ого абыс жарабаган.

— Абыс? Кандый абыс?

— Немецтер бойынын абызын тургускандар.

— Оны кайдан алгандар?

— Садтаң. Садта, биллиардныйда тоголокторды јуул туратан Костя, эмди немецтердин абызы.

— Костя? Бу карыган аракычы, абыс па? — Тарас кайкап эмегени јаар көрди. Ефросинья унчукпай пекедеги тургускан казан-айактарын ары-бери јылдырып турды. Тарас ачынды:

— Сени немецтер электеп жат, тенек. Сенинг кудайынды, сенин, кудайыннын ёргөөзин база сенин мүргүүлинди электеглеп жат, а сен дезе ого барып туразын! Айылнда мөргү, немецтердин абызына барба! Уктын ба?

База бир катап, бастыра ый-сыгыгка бастырган Антонина келди.

Кинодо болгон. Жанбаска, најыларыла кожо баргав. Бу энирде ол Тарастан анчадала кату јалтанып турган: оны стененин кийин јанында алтамдар әрикирип кыйнаш түрган.

Кинодо көргүскендери немецтердин јуу керегиндеги хрониказы болды Кижинин эди-каны јымыраар табышту марштарла коштой экранда немецтердин танктары ёткөни көрүнди, уй мылтыктары атканы угулды. Улустар отурган јаан кып туранын ончо толыктарында кара чекпен солдат тоңду полицейскийлер карчагалардый отурып, улустарды аյыкtagылап отурғылады: чакпырт болбозын деп јалтангылап отурдылар. Же кемде кыйгырбады да, кемде шуукпады да. Кайкамжыкту, башка керек болды: отурган улус ыйлажа бергиледи. Уй мылтыктар канчала кирези тыныда аткан сайын, анча ок кирези улус тыныда ыйлажар болды.

Качан экранда, уй мылтыктар јуудагыдый эмес,jakшы адып турганын, кергилен көрүнис турганын көрүп туруп, орус ўй улустар не ыйлажып турғандарын немецтер чек ондоп болбодылар. Офицерлер орус ўй улустарга кородогылап турглады, орус ўй улустар дезе, там ла тыныда ыйлагылап отурдылар. Олорлын кажызына ла ол немецтердин уй мылтыктары онын ёбөгөнин, уулын, карындажын адып тургандый болды. База кажызыла бойынын төрөгөни керегинде ыйлап турды. Кыйгырарга жарабас болды — олор ыйлап отурдылар.

Гестапоның офицери чыдабай тура јүгүрген бойынча кыйырды:

— Ыйды токтотсын! Мында сөök тудуп турган әмес! Күлүмзиренигер? Күлүмзиренигер, орус чочколор!

Улус отурган jaan кыпта от күйдүрдилер Тураның ончо толыктарынаң полицейскийлер јылыжып келдилер. Офицер стәкиле ары-бери чакпыланып туруп, кыйырды:

— Күлүмзиринегер! Күлүмзиринегер, чочколор, чочколор!

Үй улустар дезе, токтом јоктоң ыйлагылан турғылады...

— Сен не күлүмзиринбegen? — Тарас Антонинаның куучынын учына јетире угла, эп јоксу күлүмзиренди. Немецтердин кинозына барган турганында — күлүмзирен! Бойындын ыйынла айылында отур. Немецтер сенинг көзиннин јажын әлкеп турғандарын көрбөй туруң ба?

Олор ончозын әлкетегилеп јат — Ефросинъяның мүргүүлине. Антонинаның ачу-коронының, Лиза-Луизаның ол жиидин, оның чүрмежин әлкетегилеп јат. Олор ончозын тепсегилеп јат, олор Настаныда оны чеберлебезе, балбайта баскылаар, Лёньканы да, кичинек Марийканы, да — бойлорынын такалу таманду сапогторыла тынын кыйа баскылайла ёдö берерлер... Канайда чеберлеп алар, олорды, канайда чеберлеп алар?

6.

Кажыла кијип бойының јүрүмин канайда корулап алары же регинде сананып јат, бойының тынын корулап аларын база сананаар керек болгон.

Тарас бойының „тынын“ бойының туразында корулап турган. Ол азыйдагызыла түнэй ок көзнөгин туйуктай јаап салган туразында турбай отурап болгон. Городто не болуп турганын ол билбес болгон.

Је город оны бойы јаар албанду кычырып кыйнап туртап: сен мени макту турганымды көргөн, эмди мени крестке жерип салганын көр. Менинг шыркама, Тарас, тийип көр. Менинг кыйынымды мениле ўлеш.

Ол каалгалу чеденниң ичинде оноң удаған отурып чыдабай, агаш тайак тайанып алып басты.

Эмди оның көзинин алдында тёндөрдө турган, телекей ўстүнле кандыйынада түнэй әмес, је андыйда болзо, алдында кандый болгон, андый ок кеберлүү город ачылды: туралардың бүркүлери ле трубалары, туралардың бүркүлери ле трубалары; городтың јаказынан сан төмөн, оның өзөги јаар түжүре төмөндөп турган ол ло ороомдоры; темир ле черепицаларла бүркеп салган ол ло туралар; городтың садында ол ло акациялар. Теректердин көбрөмжилүү база йенилчек көбөндөри бий јеткен тужында учуп түжүп, ороом-

дордын ортозында айланыжып, туралардын бүркүлериңе түшкілеп турғылайт. Кар кеберлү, јылу, кыскылтым кар кеберлү.

— Ончозы алдында кандый болгон андый ла бойы! Тарас кородоп бажын јайкады.—Ончозы алдында кандый болгон, ол ок бойы!

Городтын ээзи дезе — немец!

Ачынып, кородогон Тарас городты көрүп барып јатты. „Бу кавдый, мындый улустар? Бу кандый, мындый улустар?” Ол кородоп сананып, ороомдо улус јок ээн турганын эмди ле болгонды. Куру да ээн де. Тымыгы городто эмес, сөөктөрдө немедий. Городтын тилин кодоро тартып салган ол онын керегинде кыйгырып та, кожондоп то болбос, айдып болбозы керегинде ачуурканып кородоп, арайынан јанысла онтоп турган түлей ле тили јокко түнгей болды.

Кандыйда көлёткилер тизе туткан јиги јок чедендерди кериде ёдё конгылап, белтирлерди мендештү ёдё конгылап, туйук эжиктерди айлана јүгүрижип јажынгылап турдыштар. Јүрүм кайдада, ондо, јабулу көзноктөрдин ары јанында кыймыктап, анданыжып турат, Је јиктерди ёткүретында айткан сөстө, кожондор до, ыйлаган ыйлар да угулбады. Керек дезе, пеккеден чыгып турган ышта бозом до боро, одурап одун јок болгонынан болзодо магат јок, кайнадар курсак јок болуп та турган болзо магат јок. ыш көдүрилип тенериде тыркырап, түргени, коркыган кеберлү таркай берет.

Тарастын јаныла коштой бир канча таныш улустар јүгүрижип ёттилер: ол олорды ненин де учун чымыранып кычырды, ого ороомдордын чыкыраган эрикчилдү тымылып турган кеберлү болды, база ол бойынын төрөён городында чымыранып эрмектенди—ол улустар онын айтканын уклабады, кайа да бакылабадылар. Улустарда мойындарын канайда да кайкамжикту кыймыктадар јан табылган андый кылык качанда јок болгон: коркор кылыктан улам түрген, коркымылу кыймыктандыратан кылыктар. Улустар туштажарынан коркотондор.

Городтын театры күйген јердин когынын јанында Тарас онын ончо балдарын, балдарынын балдарын эмдеген докторы Фишманга удуры-тедири арайла јўстерине тийишипей тушташты. Алдында темиккени аайынча эзендежерге Тарас бөрүгин уштыды, је Фишманнын јенинде еврейдин танмазы алты толукту кара јылтысту сары бёс курчуды көрди, оны көргөн бойынча алдында качанда онайдо тёмён јабызан уткубаган уткуулыла уткууды.

Бу угкуул врачты коркутты. Ол чочуп туура чагылган бойынча, темиккени аайынча колыла бойын јажырды. Тарас унчукпай онын алдына тура түшти.

— Слер меге бўйдигер бе? — Врач шымыранып, эн учында сурады.

— Слерге, Арон Давидович — Тарас карузын јандырды. — Слерге база слердин кыйыныгарга.

— Э... андый... андый... — Фишман аланзырап кимиренди. — Эзен, менинг кўндим.. кандый јадырыгар? Мен кем јок, киремде... — Је онын тамагын кенетийин неде кезе тудуп ийди, колыла јаный тартала, — слерге, кижи менинг кўндим! — деп, кыйгырыла кайа көрбўй урада јўгўре берди.

Тарас онын кийининег удаган аյкап қорўп турды. Эн ороомнын ичинде врачтын коркок ѡарды элестеп очондоп ары-бери челилип турды. Онын кийининде азыйдагызындый: туралардын бўркўлери ле трубалар, турадардын бўркўлери ле трубалар; јука темирле черепицаларла бўркеген ол ло туралар; јака јеълерден ёзёги јаан тўжўре туруп турган ороомдор база городтын садында акация—чечектер. Азыйдагызындый ок, андый ок темдектелген ёйдёттердерден кўёрём, јенил кёбён тўжўре учуп турган, ороомдорды айландаира керип, туралардын бўркўлерине кар чылап келип тўжўп турат.

„Тарас, сеге база кайда барап керек? Сеге база нени кўрёр керек? „Коғёнинг јеткил эмес пе?“ Ёл городтын керий тартырып кўлидиp салган ээн, кўёрём тынду сўнезинин кодоро тартып салган ороомдорын қерип сўреле барып јатты. Кодоро тартала тепсеп салгандар. База онызы јок, бирде неме јок,—тўлен ле сокорлордын, баскындардын городаи болуп калган.

Тарас јаныскаан барып јатты, онын тайак агажын тайанарада, тротуардын таштарына јанылган јаан табыштары онын санаазынданагы эсти ойгозып, кычырып турды. Ол јаныланып, онын ончо јанынаң, кажыла таштан, кажыла турадан, кажыла белтириден ол јаар учуп келгилеп турғылайт. Мында туулган. Мында кижи алган. Мында карыган. Бу мында, бу улус јуулатан ѡаландарда йзў калапту митингтер болуп туратан эди. Клим колыла кейди јанып куучундап туратан. Пархоменко мынаң ёлуми јок ўргўлјиге атанган. Комсомолдор „паровозты“ кожондоп база бойлоры паровозторды эдип туратандар. Городтын ўстинде темирдин кўёрём шынтыры, суунынг ол јанында кожондор база садтагы балдардын кыйгылары тўшке ле тўнге туратан.

Эмди ончозы тымыгып калган: кожонды бууп салгандар, каткыны адип салгандар. Мында кара јаныс тынду артканы болгон јыргалды эске алынары.

Бойы болгообой базарга кийдире базып барганын Тарас билбейде калды. Азыйда мында кошту абралар чыкыражып ары-бери кыймыктажып туратандар, база улустар бойы-бой-

лорына табарыжып туратандар: тёндий чогуп салган, ыш чылап јылу буулары таркап турган эттерле коштой јүзүн-јүр кеелў арбуздардын чокторы соройып јадатандар; бос балкаштан эткен сабаттар садар јерлерде маркирлер, гле-чиктер, тоңколор јалтыражып јадатан, ойындар садар садучы бойының јүзүн ўндү ойындарын ойнодып, онын ол табыштарына биригип, ончо табыштарды ончо ўндерди, ончо сығырышла чыкыраштарды тундурып, базардын ўстинде атту-чуулу јыргалду, көрүмжылў, оны-бажы јок ўндер күштар садып турган тизүден јаныланып туратан—петухтар јокко базар, базар да эмес.

Тарас заводында кижизи болзо, базарды сүүйтен. Ол воскресеньеде, јалды алган кийининде, базарда садарга тизе салып салган немелерди көрөрғө эмегениле кожо чыныркап керип базып јүрерин, мында садарга салып салган немелердин ончозының ээзи болуп сананарына токсыжарын сүүйтен. Ол ончозын садып алар чыдалду болгон. Базар телкем болгон, је Тарас ус та, ончозы көп болгон.

Эмди салып алар неме де јок болгоң, бар да болгон болзо, оны садып алар чыдал да јок болгон. Каа-јаа турган кошту абыралардын јанында кунугып калган улустар тизилип алата тургандар: майра базып салгак ёдүктү, карый берген уйадап арып калган ўй улустар, буурыл чарбак сагалдары атырайа јоңи калган карыган обөгөндөр туратандар. Кичинек кайырчактарда каа-јаада сабактар атырайган, ондо садып аларга тепсежип турган карыган эмегендердин јүстерине түңей чырчык картошкалар ла јуурайып калган, талай ары јанының апельсини кеберлү кижи садып алар чыдалы јок морковкалар жаткандар. Мында мажакту аштын ўренин айактап, картошка ла сахардын болчогыла тоолой тербезенин ачу-коронду кемјүзиле садып тургандар.

Тоноп јоксырадып салган јурттардын тербезени мында базарга келип керидип салган городтын тербезендерине туштажып тургандар. Тербезен јүрүм керес кайырчактардын түбинең бастыра алгадай немелердин ончозын чыгартып базарга экелетен. Тойго түжерде кийген, чечектери оно берген платьяларды, нафталинин мёнүн кеберлү мишурасыла бүркеп салган кацевейканы, элеп калган кебис, баланын ногбоң чечектү јамынчызын, кийип јүрген калганчы чамчазын улустар экелип садып турдылар. Садарга андыйда јоңжози јок улустар садуга кемгеде кереги јок немелерин Экелгендер: удаганыла јүзүн-јүр кирден улам татаң калган свечинди подсвечники, кабыргаларын кабырып салган көк самоварларды, балдардын ойының кандай бир тас башту койонды, эмезе көрөрғө кееркемжылў, ырысту ойын баланы экелген турдылар.

Бу кемге де кереги јок јёйжөнин ээлери бу садып турган чөмөлери кемге де кереги јогын бойлоры да сескилеп оны бойлорыда садып алзын деп сурабай тургандар. Олор бойлорының очомик көк подсвечниктерин бойлорының алдында чойтудунгылац алып база одуп турган улустар садып алгылазын деп көстөриле жайнац көргүлөп тургандар. Олордын садып турган кәжыла немези, оның ээзи учун: «Садып алыгар!» Оның колындагы бастыра арткан јёйжөзи ол. Эртен торолоп ёлёр! — деп, кыйгырып тургандый болгон.

Тербезенинг коркушту тили. Таразтын алдына ачына ла кунукканының силкүзине курчадып салган городтын бастыра ичи-боорын чыгара тартып көргүскендий болды. Ол улустардыла олордын јёйжөлөрин, улустын көлөткилерин јёйжөлөринин сыныктарын танып турган.

Бу самоварларды ол качанда палисадниктарда, тымык акациалардын алдында чай ичер столдордын ўстинде тургандарын көргөн; чайдажатан тымыкту, ырысту суббот күндер! Ол кебистерди комодтордын кеелерин, камчатный ширдектерди, Мосторгтын форфордон эткен јүзүн-јүүр кеелерин, патефонный ийнелерин — чынырак эмес, ток ырыстын болгон темдегин танып турды. Бу темдектердин кийининде не көрүнип турганын ол билип турган: бүткүл ўйенин танынаң түрген јүрүми. Эмди дезе бир уул аш учун садуда садылып јат. Тербезен тербезеннен садып алышаң јат, ачына ачына јүргеннен толуп алышаң турат. Олор оны унчукпай, арайынаң кылымылац турат. Садыжып турган јерлерде азыйдагый табыш та јок, ылгымду кыймык та јок. Тымыкка кижи кунугар. Бур кандайда жакы једип карый берген, шил көстү кижи куру акча кабын тудынып алышаң картошка садып турган кайырчактын жанауда турала оның кийининде бойының кийип јүрген когуспек тонын табынча ушталада, колына алышаң ары-бери аңдандырып, ненинде учун кактайла картошка садып турган кижиғе табыштырып берди. Ол оның Никифоры јуренген техникумның директоры.

Тарас мында көп таныштарга туштады-коронду тушташ! Улустар бойы-бойлорын таныгылабайт, ончозына уйатту, јескимчилү. Кайылткан чой ураг цехтин адь чыккан узы бойының сыйга алган патефонын садып турат, заводтын лабораториязының химиги бойы эткен серенкелерин садып турат. Ефросинья Таразтын замокторын мында кайдада калашка солуп јурет.

Мында оқ базарда түрү улустардын буттарның алдында, кажы бир кырлап јурер такталардын жаказында корчойып калган, ёлгөн улустар јадат. Түрү јүргендери олордон кийип, туура көргүлөп јүргилейт, оноор көрбөскө күйүренгилейт — ёлуп калган улустардын шил кеберлү көстөринде олордын

артенги күни көрүнгөн кеберлү болот. Городто ёлгөн улустарга ўренип калгандар.

Салбайып-самтырап калган цыгандар чечектү кирлү платтарын тартынгылап: бер, белгелеп берейин!—деп улустарды араадагылап турғылайт. Эр улустар олордон кунукчыл чырайларын тартынгылап алып туура жайлалып турғылайт. Эмегендөр јөпсингилеп турғылайт. Немец эмезе полицейский бар болбозын деп, белгечилер ары-бери аյкташылап алып, бүдүмжилү, томылгыр сөстөриле мынайда шымыраныжып турғылайт:

— Сенин шонкорын түрү, көөркийим! Сакы, жанып келер. Ол көп кыйынды көргөн. Сууга түшкен—тумаланбаган, откөртөлгөн—күйбеген, ѡштү оны олтүрбеген база оны ок тоалбаган, керек дезе бомба жаныла коштой ёдёлө тийбеген. Ол једип келер, көөркийин, баштапкы түшкен карла кожо чаңакту јол чыккан тушта, сен ижен.

— Кудай берзин!—эмегендөр крестенгилеп, ўшкүрижип турғылайт.

Торзойто көстөп салган книгадан сабарларыла сыймаштырып көрүп белгелеп турган көзи јок карыганнын жанында анчадала көп ўй улустар. Көзи јок кижи көскө көрүнбес букваларды сабарларыла кармадап нени дебелгелеп отурат. Онын куучынынан ўй улустардын эди жымырайт.

Ол көзи јок кижи ўзүк јок жаныс аай ўниле канду суулар агар, ол сууларда кижинин угынын ѡштүзи тумаланып калар деп кычырып турды. Андый болотоны жарт,—ол торсойгон букваларды күжүренип сабарларыла кармадап турат, ўй улустар дезе, коркуп, иженип оосторын ачылап алышын айдар карузын сакыгылап турғылайт.

Базардын ўстинде, городтын ўстиндегидий, јоболду, чинеэзи јок тымык бүркелип турат: мында түрү улустар баскылап јүрген эмес, а улустардын сүнезиндери баскылап јүрген кеберлү, олордын ўндери—ле табыштарында чыдал јок болды. Жанысла италиянын солдаттары табышу, көөрөм садышылап турдылар. Бөрүктөрине күштардын канаттарын кадагылап алган, ўй улустардын јүзүн-јүүр кийимдерин бойлорына тискилеп алган бу королевский мушкетерлер кеберлүлөр садунын сыйабына каланзырап, бойлорынын ле уурдап алган јөөжөлөрин садып, толуп, садып алыш, бу ок ёйдо садып алганын ойто садып турган чўмдүлөр.

Је кенетийин базардын тымыгы бузулып, кызара тынып келет. Кемде ўни буулганча—курчуул!—деп кыйгырып ийди. Онча улустар көстөрин тазырада көргүлеп алыш, ары-бери јүтүриже бергиледи. Тарастын жавыла улустар ёткүре јүгүриши. Ол улустын коркуп кыйыжып калган јүстерин көрди. Ол аткан мылтыктын ўндериле улустардын кыйгыла-

рын укты. Кемдиде улустар қыраар ташка согылтып турғылады. Кабагы јарык ўй кижи ачу-корон кыйгырып турган, оның кара чачы койу канга уймалып јаныс тудуш боло берген. Таандар базардың ўстиле јабыс, кыймырап учқылаап турғандар. Автоматчиктерге каптырган јиит уулчак, тутурғанына эмдиге јетире бүтпей темир тужакту олорло күрежип турган. Ол тутканлардың кадалгак колдорынан унчукпай, казырланып чыгарга күјүренип, бойының чыдалын керегиң јок кыйгыга чыгарбаска тиштерин қызырадып турган, је оның јаан сыны јайым керегинде кыйгырып, онтоп, олжодон чыгарга күјүренип турган. Оны оны-бажы јок, кату сокылаап турғандар, ол дезе керектин ондолор аргазы јок болуп турғанына эмдиде бүтпей айрыларга күјүренип түрган. Оның кийининде кенейтийин, чыдалы чысып, мылтырап, тымыга берген. Уулчак калганчы катап јайымдык јиитти коркышту кунуккан көзиле айландыра аյкап көрүп алды. Оның јүрүминин ончозы божогон болды. Эмди оның алдында турғаны Германия, кыйынду албан иш, ончозынан илези—ölüm.

Тарастың јаныла коштоп коркуп кунуккан улустар јүгүрижип откүлеп турғандар. Ол бойлорының буруларын билбей качып јүгүргилеп турғандар. Олордың бирүэи олор улус болговында болгон, бу дезе кижини истеп андагаң андаш болгон. Тарас база кижи болгон, оны истеп андагылаап турғандар, ол дезе јүреги чыдал болбой јарыла берер болор деп сакып тамагы кыркырап, тыныжы буулып качыш јүгүрип турган... Ол кандыйда каалганы кийдире јүгүреле ондо буулып турган тыныжын токынадып алды. Оның јаныла коштой качкан улус јүгүрижип откүлейле кайдада тымыгып јылыйып калды.

Каалганың алдында ла каалганың ич јанында көп улустар јуулдылар. Олор ончолоры терен тынгылаап, тыныштарын токtotкылаап болгылабай турдылар. Кемде канла түкүрип туруп айтты:

— Бистерге автоматтар болгон болзо! Автоматтар болзо!
— Кем јок,—Тарас каруузын јандырды,—малталар да келижерле.

Ороомды керип немецтердин кайучылары ётти, ончо турган улустар тым тира бердилер. Улустар тым турғылай берерде, тротуардың таштарына немецтердин такалу сапогторы токулдагандары угулды. Сапогторло баскылаарда таштар онтоп, таштар кыйгырыжып турган кеберлү болды. Ончо көзноңтөрдөн, јиктерден, каалгалардан немецтерди ээчиде, олорды көрөр күүндери јок курч база қызырағ көстөр ўдегилеп турдылар... Немецтер ээн ороомдорло баргылаап јаттылар. Жаландары ээндер. Сокор ло түлей город унчукпады. Оның ўстүнде коркышту тымык—јажырып алган

öttin тымыгы. Бу тымыкта—такалу сапогтордың таштарга табарган табышы карғыштый, оны-бажы јоктый, ээдиренидий болот. Бу табышты угуп салып,—түште де түнде де ончо тынду тургандар, куды чыгып јажынып, балдар табыштангылабай баргылайт, ўй удустар погребтерде јажынгылан тургылайт. Эр улустар јудуруктарын түүнгилеп тургылайт. менинг кийнинмен келип јаткан болбозын? Мени кыйнайтандой јеткен болбозын? Бу сапогтордың уур јескимчилү то-кылдажын турганын угуп туарар арга јок. Немецтерди көрүп отуар чыдал јок... Бир чайнам калаш јиир чылтузында немецле тёжөгин ўлешкен ўй кижиде дезе оны көрөр күүни јок кијырантыганынан тыныжы буулып турат. Ол онын коныр чачту тёжин јескимчилү аյкап көрүп, немецтин көссырыктаганын угуп, онын јыдына тумаланып турат.

Городтын бастыразын солдаттардын бу коркышту јыды, —казарма ла немецтердин јыду танкыларынын јыттары бүркеп турат.

Журтап јадар арга јок болгон.

7.

Журтап јадар арга јок болгон.

Тарастын билезине немецтин малтазы табаргалык болгон. Онын јуук төрөгдөринен кемди де ёлтүрбекендер. Кемди де кыйнабагандар. Кемди де айдабагандар, Кемди де тонобогондор. Таш Кечүдеги эски турада бирде немец болголок болгон. Андыйда болзо журтап јадар арга јок болгон.

Немецтин јыдына ўрелип калган бу кейле тынар арга јок болгон. Ёлтүрбекендер, је кажыла минутта олор ёлтүрден магат јок болгон. Түнде эжикти сындырып киргизеде магат јок, ак түште ороомнын ичинде туткылаза да магат јок болгон. Јаткан јеринен чыгара чачала, база Германия jaар айдай да берзе күүндери болгон. Олор бурузы да јәргизы да јокко адып та салза күүндери болгон; олордын колына кирген кижи олордың кыйынына чыдабай тургуза чачы буурайып турганына каткырыжып, электеп алып ағыдып та ийзе, эмезе адып та салза күүндери. Немецтердин јыргалдары! Олор ончоны кылынза күүндери болгон—онызы көндүре адып саларынан ары болгон. Тарастын туразынын ўстинде, городтын кажыла туразынын ўстинdegизиндий, коркудулу јеткер кара көлөткидий бүркелип турган.

Закон јок болгон, јаргы да, жаң да, ээжиде јок болгон. Жанысла приказтар бар болгон. Кажыла приказ кекенип кезедип, турган. Кажызыла жайымы јок эдип токтодып турган. Городто јаткан улус кандай проводан айрылганын чике анылап турган. Бу улустын јүрөр табын былаап турган консти-

туция болгон. Кижининг тыны „öлümle буруладып жат“ — деп, бичип салган чаазыннан јенил болгон.

Кижининг јүрүмине туразы мынаң ары күйак болбой турган. Замокторы кижининг јүрүмин де, онын јөбжөзин де корулабай турган. Улустар тураларында јурттайтаны эмезе конотоны тамла астап турган. Олор каскан оролордо лотаскактарда жажынгылап тургандар. Олор такалаган сапогтордын токылдаган табыштарын уқылап јарыктар, јиктер жаар жажынгылап туратандар. Городто күй таштар бар болгон болзо. улустар күй таштарга баргалаар әди, жанысла жаны әэжининг“ кемжүзиле јатканча, ичегендеге киргилеп алыш бёктөнгилеп алгылаар әди.

Эмди обывательдин бастыра јүрүми жажынып алатаңында болгон. Качан немецтер ороомдорло баскылап турган тушта жажынып жайлап оны откүрери, качан ол сенинг турина кирип келзе бүркенип алары, качан ол сени бедиреп турган тушта кыйа берери.

Немец дезе тёжин күрдейтип алыш, будын цаплядый кертейтип алыш, жабыс кабагына каска бёркин кептей тартынып алыш колында автоматту оморкоп ончозын былча базып, жылжырада тепсеп базып турган—јуртап јадар арга јок болгон.

Журтап јадар арга јок болгон, је јадар керек болгон.

Канайда јуртап јадар? Бу сурактан туура кыйар арга јок болгон. „Биске онын камааны јок“ — деп бойына айдарга келишпес болгон. Бу сурак городто јаткан кажыла кижининг алдында турган. Канайда јадар, нени әдер? База кажыла кижи бу суракты бойына келиштире, бойынын күүни лешүүлтези аайынча келиштиретен болгон.

Эмди эңир кирген кийининде Тарастынг туразына онын айылдажы Назар Иванович келип турар болгон. Олор төртөн жылга тураларынын бүркүзи тудуш јүртагандар, төртөн жылга кырышкандар. Эмди текшилей түшкен јеткер олорды бириктирген—ончо эңирлерди кожо откүргилеп, танкылагылап база ўшкүрижип отургандар...

Тушташкан тужында күүчүндү Назар баштайтан. Ол амыр эмес болгон керегинде узун күннин туркунуна городты көрүп јүретен.

— Мен бу күн ороомло келип јатсам,—ол куучындап турды,—тротуарларды јамагылап жат. Менинг јүрегим оны көрөлө чек түже берди. Менинг кудайыма баш болзын, бистин городбыска немец ўргүлжиге, жажына бектелип жат эмеш пе? — деп, санандым.

— Ол андый болор учуры јок! Тротуарлар!—Тарас чугулду кимиренди.—Тротуарлар—бүдүрип турган болуп көрүзеге тургандары. Олор тротуарларды ѡскорттип чыдагылаар

менинг ичи-буурымды кубылтып олор чыдагылаар ба? Олор мени эмезе сени немец әдип кубулткылап болгылаар ба? Менинг эс-санаамды олор тепсеп болгылаар ба? Јок! Ол бажын тыныда јайкап турды.—Јок,—олор бистинг городто эзэмстер,—баскындап келгендер. Олор канайып келгендер, онойып ок ойто баргылаар.

Назар ийиндерин јуурыттып турган.—Мылтыктар аткан-дары да база бистинг самолёттордын учуп тургандары да удағаннаң бери көрүнбейт. Јүк каларда бисти бомбологы-лайтан болзо кайдат, кижининг јүргинде јенил болор эди. Фронт узап јүре берген, ох узак! Волганынг јанында.*

— Фронт барган, фронт једип келер. Иженер керек.

— Ох, иженер, иженер!

Махорка таңкынын ыжы јабыс түүникти керип, көз-нёктин күлүзине табарып турган...

— Тарас Андреевич, канайда јадар? Назар кунукчыл сурап турган.—Јок, сен меге айт: канайда јадар? Нени эдер?

— Онызын кажыла кижи бойынын күүниле, онын чырайы, уйады канайда айдып турганы айынча ондо деп,— Тарас карузын јандырып турган.

— Күүний айцып турганы ла болзо, согужар керек! Нениле јепсенип согужар? Бис экү јуу јепселибис јок карыгандар, Тарас.

— Малта бар, карыгандардын ижемжылу јепсели—Тарас санаркаганду бажын јайкап турган.—Партизандар јаар јолды ташкан кижи! Бис экү карыган да болзобыс, чыдажар эдебис, Назар!—Назар јаар бёкөйип алып—тынга јайым берер керек, ой јайым берерге керек!—деп шымыранып турды.—Менде чыдаар чыдал јок, Назар.

Городтогы кажыла кижи ол ло керегинде сананып турган: канайда јадар, кудайым, канайда јадар, нени эдер?

8.

Мен политически айалганы чике онгдол турган болзом,— тресттин завхозы болгон Старчаков Яков Васильевич, бойынын эмегенине айтты,—менинг ёйим башталган, комерциянын ёйи јеткен. Бис комиссионный магазин ачып јадырыбыс!

Эмегени таңаркабады. Онын ёбёгёнининг койон эдинде арсыланын тыны барын ол билип турган. Старчаковтордын ёйи—танынан комерция откүрерининг алтынду ёйи чынданап та көлген болор бо? Јурт газетте мындый јар көрүннеп келген: „Немецтердин јуу керегин башкарыйп тургандарынын ёби аайынча господин Старчаков комиссионный магазин ачып жат». Јарды кара, иле шрифт ле терген болгон.

Кебистер ле свечкалар тургузатан немелер бойлорынын барып садкылар јерин кубулткандар, олор эмди рынок (ба-

зар) jaар барбай, Старчаковтың магазины jaар јуулып турды. Ол јаан терен сууда агызып турган төнгөштөр кеберлүккойу база тыгыс јуунты болуп јылыша бергендер. Старчаков квитанциялар бичирине чыдалы јетпей турган. Ол сүтүнип, көбрөп турган. Ол немелерди алып, талдап, сыймап, баазын тургузып турган. Оның санаазында бастыра бу јөөжёлөр оның јөөжёлөри кеберлүк болуп турган. Ого бу городто јадарга тартачы боло берди. Ол унтер-дер-линденде, Берлиндеги болотон магазин керегинде сананып турган.

Кичинек магазинга алган јөөжёзи батпай турган. Јөөжёни садарга садып алатаңы токтогон деп, Старчаков јар эткен. Ол эмжи садып алатаңдарды сакып турган. Садып алатаң кижи јок болгон.

Ол бойының кичинек лавказына барып, ондо јаткан немелерди ары бери илеледе тургузып, сакып турган. Ол садып алатаң улустарды сакып туратан. Садып алатаңдар јок болгон. Ачана городтың тартыны чыгына комерция көптөп ёспой турган. Комиссионердин күүнине кижи кайкаар санаа кирип туар болгон. Ончозы садарга турган, је кемде садып алар аргазы јок текинский ширдектер ортозында антикварный люстраға буунып салар күүни тудуп турды.

Журт газетте јаны јар көрүнип келди: „немецкий командованиянын берген јёби аайынча господин Старчаков бойынын комиссионный магазинин јок эдип јат. Садар эдип јөөжёзин табыштарган улустарга, олор ол немелерин ойто алтылазын деп сурак“. Ол јарды газетте очомук кичинек шрифтле теерген болды. Баштапкы немецкий коммерсантын бастыразы, узак эмес көбрөгөни бу эки јардын ортозында ѡдуп, оның улузынганы ла түбине түжире төмөндөгөни база шуулап ѡдо коно берди.

Јөөжёлөрин садарга табыштырган улустар ол немелерин ойто аларга келгилеерде, олордын көргөндөри куру магазин болды. Немецтер ол немелерди «былаай» бергендер: кереги јогын сындырып салгандар. Улустардын тамандарынын алдында форфордын оодыктары кыјыражып турдылар. Стенеде, јаныс илбекте, бычакла тиле кезип салган „Күрч Межектеги јуу“—деп јурук ары-бери элбендеп турган.

Бу јурукты ол јердин бойынын јурукчызы јураган. Ол узактан бери мында јадып иштеген болгон. Оның јураган јуруктары культуранын көп ѡргөлөринде, клубтарда база школдордо кадап салган көрүнип туратан. Ол кажыла байрамда ол јуруктарына туштаарга барып туратан. Ол байрамда кийетен көбүскек тоныла шляпа—боркүн кийетен. „Мен бойымнын балдарыма туштаарга барып јадым—“—деп айдан. Олар эмди бойлорынын танынаң јүрүмиле јуртагандар—

оның јуруктары оның балдары. Олордың кажызыла бойын таңынаң жашту, таңынаң кылыкту, бойы биографиялу болгон. Олордың кезиктерин бүдүүрергө ого јенил болгон, кезиктери дезе оның көп шыразын, көп кыйынын алыш турган. Ол олорды бир түнгөй сүүмжиле сүүген эмес болгон—кезигин тыңыда, кезигин тыңыда эмес. Кезиктерин сүүп тура-тан, кезиктерин көрөр күүни јок болгон. Же ондыйда болзо, олор ончозы ого баалу болгон.

Качан немецтер городко кирип турлулангылап алгыла-арда ол оның ол балдарыла не болгонын билерге сананды.

Ол олорды көрүп салды. Салбайгылап калган, ўреп, киртидип, рамаларынаң айрып салган, олор јуурылыжып калган, тобурак-тоозын тögötön јerde ѡлгүлөп јаткандар; ондо артканы—олордың сөöктөринин жаңында туруп алыш ыйлайтаны болгон.

Ол бу түнде ѡлбөргө сананган,—оны оның төрбөндөри ѡлүмнен айрып алгандар. Кемде ого катуланып мынайда айткан:

— Слер бастыра көргөннегерди јураарга ѡлбөй јүрөр учурлу. Слер коркышту јурукты арткан-калгандар көрөр эдип јурап берер учурлу.

— Чын, чын...—деп ол кимиренип турды — ѡлбөй јүрөр керек... ѡлбөй јүрөр керек. Ол ѡлбөди. Ол көрөргө лө көр-гөвинг унутпаска ѡлбөй артып қалды. Ол ороомдордя, сөöктөрди кирип, кижи коркор јуруктарды аյкап јүрди. Же ол эм тургуза оны јураар аргазы јок болды: оның колдоры олжодо болгон, оның эди-каны олжодо болгон, јурукчының жаңысلا изү, ак чек санаазы жайым болгон, ол киңиля күлүп салган колдорын каргап јүрди.

Торолоп ѡлбөс шылтүзүнда, ол украинаның јерин көр-гүзип турган, же качанда ого түнгөй эмес јуруктарды ол јүзүн-јүүр будуктарла булуп турды, же олорды садып алыш тургандар жаңысла итальянский солдаттар болды. Олорго јурукчының уймап салган јуруктары жарап турды. Олор ол јуруктарды слердин улустардың јуулап алган јери бу көрүгер деп Италия jaap атандыргылап турдылар.

Јурукчы бу теермендерди, сууларды, тураларды канайда-ла келишкенче јурап, воскресенье күнде капуста садып тургандардың бирден әмезе бастыразын садып турды. Ол бойына ѡлбөй јүрөр керек деп, айдып турды. Көрөргө база көр-гөнин унутпаска ѡлбөй јүрөр керек. Бир катап оны гестапо-го кычырдылар.

Ого анда,—биске жакшы јурукчылар керек,—дешти. Биске плакаттар јурагар, бис дезе слерге тойу курсакту јүрүм берерибис. Ол күлүмзиреди.

— Мен плакаттар јурап билбезим. Жаңысла јерди, тураларды јурап билерим... сууларды... тураларды.

— Ачу. Слер тойу болор эдигер.

— Мен тойу, —тыныжы буулып каруузын јандырды.—
Мен јеткилинче тойу.—Ол немецтердин бычактарыла тиле
көзип салган бойының јуруктарын сагышка алынды.

Ол бойына јанып келеле, ондо јурап турган јеринде,
јаныскаан, ээн тоныланып турган кыпта удаған ыйлады.
Плакаттар? Чын, мен плакаттар бичип билерим. Мен пла-
каттар бичирим. Мен олорды площадьта бойым јайа када-
рым. Мен олорло коштой бойым да илбекте турарга белен.
Мен коркышту плакаттар бичирим!

Кере тартып канына ўймап салган город. Көстинг јашта-
рыла јунуп салган вокзал. Энелердин көгөрө эрте берген кол-
доры. Шаараш темир курчулу көк вагондор. Өбөгөндөри јок
öскүс ўй улустар кеберлү ыйлаган кара теректер. Төрөли-
ле, јиидиле, јайымла јажынаjakшылажып турган кыстар.
„Полоняноктордын сыгыттары“ бу јуруктын ады андый бо-
лор. Ол оны бирде удатпай бичири. Ол бичибей мынан ары
чыдан болбос.

Полоняноктордын сыгыды. Ол оны тыны јаар типилде-
дип турат. Ол онын јүреги јаар токылдадып турат.. Басты-
ра Украинаның ўстүнде бу кунукчылду кыстардын сыгыды
јаныланып турат. Энелердин öскүзиреп ыйлагандары. Поло-
ннянкалардын ачу-коронду кыйгылары.

Айдуулга баргандардын эшолондоры күн бадыжы јаар
атанары тамла көптөп турат. Город тамла ээнделип турат.
Немецтер келерден озо Настя ўренген онынчы „Б“ класстан
алты кыс төрөлинең айрылып калғандар. Олорды эмди шаа-
раш темирле курчап салган вагондордо апарғылап јат. Олор-
ды јайым эмес јүрүмде не сакып јат? Настяны не сакып јат?
Олордын ончозын, онынчы „Б“ класстын кыстарын не са-
кып јат?

Олор беш наылар, омок беш кыс болгон: Настя, Лариса, Лиза, Гая, Мария. Бу јаскыда олор школды божодо-
тон болгон. Олор кучактаныжып алғылап паркты керип бас-
қылап база бойорының јүрүмдери керегинде санангылап
јүретендер. Олорго јүрүм бу аллеядый көнү база јарт ке-
берлү, тенери бу теректин бажындый јуук, једерге күч
эмес кеберлү, мынан арыгы јүрүм бу кайындый кө örөм,
быжыраш кеберлү бодолып туратан.

Немецтер келген. Уур танктардын тизү кынжыларының
уурына кыстардын мынан ары јүрүм керегинде санангандары
ла иженгендери кыжырт эде берген. Онынчы „Б“-н кыс-
тары керек дезе оодыктарын да јуунадып аларга јетпеген.
„Jakшы болзын, кыстар!—Гая жолдон бичиген.—Канатты
көзип салган, колдорды күлүп салган, ижемжи јок. Jakшы бол-
зын јүрүм, jakшы болзын јиидим, jakшы болзын Төрөлим!“

Эртен кемнинг баратан ёйи? Лариса—оны Германия jaар айдабазын деп, немецтер ачкан „Кабаре“ деп театрға кирген. Ол артистка болорго ўзўк јок чикберинип туратан. Ондо кыс баланың кееркемжылۇ јымжак ўни бар болгон. Ол кунукчылду кожондор кожондоп турган, качан кожондогондо качанда кожно ыйлайтан. База оның најылары база ыйлап тургандар.

Је Лариса бойының кожонын театрда бирде катап учына жетире кожондоп болбогон,— немецтердин солдаттары табыштангылап база сыгыргылап туруп учына жетире кожондотпой качырып ийгендер. Олорго оның кожоны керек јок болгон. Олорго оның јалмажы керек болгон. Олор јанысла оның јалмажын мактагылап колдорын чабынгылап туратандар. Соок сценада көгөрө тоно берген кыстар кунукчылду бијелегилеп туратандар. Немецтер олорды јаратпай, түрген, түрген, бијелегер!— деп, кыйгырыжып туратандар. Офицер камчызыла атту јүрген кижиidий јыре эттире камчылап турган. Кыстар көгөрө тонуп калган буттарын түрген алтап бијелегилеп туратан. Јанысла Германия jaар айдабайтан болзо!

Ойнойтон јердин кийин јанында немецтер ле италиянеңтердин офицерлери јуулып алган туратандар. Олорго кулиса цирктиң аттары туарар кажаганы кеберлү болотон. Олор кыстарды оны-бажы јок јарындарына тажыгылап, курсак јиирге кычыргылап туратан.

— Чочконың чочколоры! О кудай, бу кандай чочколор!— јымырт әдип јескинип база әди-каны јымырап Лариса Наствага айдып турган.— Бир андай неме менинг јаныма јууктап келзе, мен юлө берерим. Торт буунарым!

Лиза—Луиза Наствагын туразына кирбес боло берген. Немецтердин офицери ого ўй кижининг кыскачак чамчазын сыйлаган. Ногоон ангорский түктен түўп эткен макалу кофта. Городто кемдеде андай кофта јок болгон. Качан Лиза—Луиза јаан оромды керип базып јүргенде, оны аյыкгагылап туратандар. Кандыйда ўй кижи онон бирде алтам сондобой ўч кварталдың туркунына истежип, ол кофточкадан көзин туура көрбөй турган.

Бу ўй кижининг көзи јүүлгек кижининг көзиндей кунукчыл, кара болгон. Лиза—Луиза ачынып кородой берген. Оның кийин јанынан базып, көрötöni уйат јок кылык! Городто јүүлгектер сүрекей көптөй берген.

— Слер мен jaар ненинг учун көрүп туругар?— Ол ўй кижиге кыйгырып айтты.

— Слердин кофточкагар јараш, кыс.

— Андай болзо? Слерге не керек?

— Неде әмес,— ўй кижи айдар сөzin тапай күлүмзиренди.— Кийип јүригер. Кийип јүригер. Бу менинг кофточ-

кам болгон. Оны меге качанда ёбёгёним сыйлап берген. Онын кийининде оны ёлтүрип салгандар, онон бери мен оны кийбейтем. Бистин турага немец келеле оны алып алган. Ёскö немелерди кожо алган. Менинг кызым Ирочка тенек бала, ыйлай берген, немец оны база ёлтүрип салган. Же ол кем јок, алдырбас... Слер кофточканы кийип јүригер... Ол жараш. Ондо Ирочкин канынын тамчылары, мен онын учун көрүп турум. Ол сүрекей жараш—ногоон до, кызыл да.

Луиза коркыган бойынча туура таштала ла качып јуре берди. „Ол сүрекей жараш—ногоондо кызыл да!“ — ўй кижи кийининең кыйгырып турган. Луиза јүгүрип жанып келеле ёкбөринип ыйлай берди. Ол удаган токтодынып болбоды. Ол кофточканы уштуп салды Эмди онын санаазында юбказында да чулуктарында да ботинкаларында да канынг кара тамчылары жапшынып калгандый болды. База эриндеринде помада эмес, кавдырок. Тырмактарында да лак-жалтыркай будук эмес, кан. Бастьра эдинде—тамчылар, канынг тамчылары...

Бир катап Тарас Наствдан күлümзиреп:—Бу сенин на-жыларынг бисте не көринбейт? Керек дезе тымда боло берди. Бай ла иштегилеп тургандар болбой жайсын?

— Ээ..—Наств жыскарта карузын жандырды.—Иштегилеп турулар.

— Ондый турбай, мен көрзём—олор көрүнбейт. Сенин Катькаларын, Машкаларын кайда иштегилеп турулар?

— Галяны Германия jaар айдагылай бергендер.

— Андый беди!

— Мария дезе мында ончозынан артык јерге кирип алган.—Наств кунукчылду күлümзиренди.—Ол эмди немецтерден ончоны белен алып жат. Казынанын азыралында.

— Түрмеде бе?—Тарас таңгаркады.—Андый кысты ненин учун түрмелеген?

— Билбезим... Айдыжып тургандарыла болзо, листовка-лар учун...—Күүн-күчи јок карузын береле, Наств туура көрди.

Тарас Мария кандый болгонын эске алынарга күйүренди. Санаазына кандыйда жыска тумчукту, чодыр јүстү, шулмус бала болгоны кирди... Ол олорды булгап турган эмешпе? Олор, жаланаш буттулар мында көп јүгүрижип туратандар. „Түрмеде!—Ол санаазында сананды.—Көрзёнг оны!“ Ол та-ныш эмес јиит ўрендер керегинде эн баштап күндүлү са-нанды. Наств? Наств кандый јолды талдап алар, кажызыла ба-барар? Галянын, Луизанын эмезе Мариянын јолыла ба-барар ба?

Ол унчукпай отурды. Алдындағыдай унчукпай отурды: тыны жетти замокту. Же Тарас көрүп турган: ол бойынын

јолып талдан алган. Ол јаныsla кандый кандыйын талдан алганын билбей турган.

Городто кажыла кижи бойынын јолын бойына база бойынын күүниле бедиреп турган.

Канайда јуртап јадар, канайда јуртап јадар, Тарас Андреич? – Оның айылдажы Назар сурал турган.—Јок, сен меге айт: канайда јуртап јадар, вени эдер? Канайып чыдаар?

— Бакпас!— Тарас карузын јандырып турган, оның алдында кемнинде кыска тумчукту, чодурлу, шулмус кебери билдирип-билдирибес быластап турган.— Бакпас!

9.

Бакпас!

Немецтердин малтазы Тарастын билезинин ўстинде талайылып калган,— обөгөндү иштин биржазына кычыргандар. Ол барбаган.

Оны келzin деп элчиге келген полицейскийге,—мен иштеер күүним јок — деп айткан.

Ол андый сости бойынын јүрүминин туркунына эн ле баштан айткан. Мен иштеер күүним јок. Оның колдоры эгү тударга кунуқылап тургандар. Оның ёкпöзине цехтин темирлү кейى керек болгон, оның кулактарына—кузница да маскаладын көбрөмдү табыштары керек болгон, оның тыннина иш керек болгон. Је ол полицейскийге: менде күүн јок, мен иштебезим,— деди. Эмди иш жеткер болгон. Эмди торологоны—бакпаганы болуп турган:

Оныла ончолорыла канайда эткени чилеп ок кылышынды: оны иштин биржазына албанла баар эттилер.

Тымык сөстөрди коркыдула јаныsla немецтер толтыргылап билерлер. Ончозын түрме эдерин јаныsla немецтер билерлер. Балдардын тындарын кыйнап турган түрме школа туразы болды. Немецтердин врачтары бойлорынын корондорын шыркалаткан орустарга уруп ченеп турган түрмези больница болды. Түрме јуу олжозына олјлоткоондордын лагери болды. Театр, церкве, ороом түрме болды.

Је Тарас јаткан ишмекчилер поселказында эн коркушту түрме иштин биржазы болды—ол јайым эмес јүрүмди ченеп кörötön башталкы јери.

Бу мындый јерге бойынын күүниле кем де келбей турган. Бери јаныsla курчадып тутургандарды, ороомдо тутургандарды, погребтер ле подвалдардан чыгарып алгандарды сүүреткилеп келстендер. Бу улустарда бир час озолдо аттары, билелери, туралары, ижемжилери бар болгон. База бир час мынан Эрте бу уултак бойынын нököрлөриле ойноп јүрген, бу кызычак энэзинин јылу тизезине јапшы-

нып отуратан. Эмди олордың ончозына ол ончозы јок болор. Аттары ордына темдек, туразының ордына шаарап темирле бектеп салган көзнөктү вагон, билези ордына—кара јер. Ижемji јанысла кулда артып јат. Ижемji ле көрөр күүни јок.

Мында биржада улустар курулышта база тартышта јажына айрылыжып турғандар. Улустардың бодолголорыла болзо, бу јайым эмес јолдың каалгазында база шире тебинерге келижер, мынан база айрылар арга бар деп көрүнип турған. Јанымды јалынып алар арга бар деп, тизеленип базып јүрүп сурал алар арга бар кеберлү, тишле кыйып алар кеберлү бодолып турған. Ол бойлорының мойындарынан агаш кеңти коркып ийде салгылып турғандар. Олор кижи болгон праволоры керегинде кыйгырыжып турғандар, уужап салган база тузазы јок справкаларын көргүскилеп, сурагылап, андый деп керелегилеп, кекенгилеп, ыйлагылап турғандар... Калас! Мынан айрылар арга јок болгон. Мында эңилбес мойындарды толготылап, јөпсинбес тындарды кыйгылап турғандар.

Тарасты ёйи једерин сакыдып салғандар. Је оны сокколоктор болгон, андыйда болзо, оның тыны бастиразы көк тижиктү болгон. Ол канга уймап салған стенелерди көргөн, ол кыйгыларды ла онтуларды угуп турған.

Күни јууктап келген бойында барлу ўй кижи чиновниктин будында, оның кара јаныс уулын албазын деп тоолонып јаткан. Оныла коштой оның кара јаныс уул он торт јашта чырайлу уулы туралып алышып, айдып турған:

— Турыгар, эне! Турыгар! Керек јок!—оның эриндеринен кан тамчылап турған, ол оны јендериле арчып, катап сурал, јайнап база некеп турған: „Турыгар, турыгар, эне! Керек јок!“

Чиновниктен ол нени де сурабаган.

Чиновник кенейтейин чыңырып ийген:

— Күчүктерди кыймырадып јадыгар, улу Германияга дезе кысканып јадыгар ба? Сек!—Ўй кижини сапог ўдүклө тебеле туура чачылтып ииди.

Ўй кижи ачу-корон кыйгырган бойынча ичин ала койды. Оның кыйгызы туралың кыбының торт стенезине, шилдерине, түүнигине јаныланала јылыйып калды. Ол јайнаарга, сураарга, ыйлаарга ичин колдорыла чеберлей тудуп алышып чиновниктин сапогторы jaар, оның дубтанг эткен столдорының буттары jaар база катап полды кармадап јыла берди. Оның уулы учун тартыжузын јанысла ѡлум токтодып болзо, болор эди.

Чиновниктин алдында эмеген ёбёгён экү эжер улус турғандар: ёбёгёни айдып турған, эмегени ыйлап турған. Ол бойының куучынын токтодоло эмегенин токтотты: „Сен

не ыйлап турун, Катя? Бу јастыра не, эмди ончозының аайына чыгарыбыс".—Эмегенинин ыйы ого буудак болуп, ого онду куучындаарга буудак болуп турган кеберлү.

— Мында јастыра, господин начальник,—ол ижемчилү керелеп турган.—Бис чынду эмеген обөгөн улустар. Документтерибис бу. Бис жаң аайынча... Бисти канайда айратан? Бис баарга јёбсип турубыс. Же эки башка канайып баратан. Бис жаң аайынча ийне... Бистин жанысла сурал тураганыбыс: бисти бөлүбегер!

Же бу сурал чиновники ненинде учун сүрекей каткыртып турган.

— Кайкамјыкту, кайкамјыкту, майн Готт!—каткырып турган.—Слер экү кожо ўй улустар садынатан турала нени эдетенигер?—Ол бойының јалмажын алаканыла чабынып, каткыга талышкырап, кардыла столго јыгылып, каткырып турган.

Бирженніг коменданттының кабинединин эжиги ачыла берген, онон бир болжок кан ла бир болжок эт чыгара чачып ийгендер. Ол болжок эт полго келип мылч эдип түшти. Ончолоры коркыганына ары-бери болдылар. Ол болжок полдың ўстинде ары-бери курулып база кыркырап жатты:

— Мекелебе! Мекелебе! Бакпазым! Тарас бойының будакту тайак агажын колына кезе тудынып, бойының санаазында мынайда шүүп алды: „Мен бойымды соктырбазым! Соктырганча ёлум?“

Же оны согор деп чикбееричбекендер де. Оны эң учында коменданттын кабинедине кычыргандар, биржаның комендантты ого удуры күндүлү туралы чыккан. Тарас комендантты ол алдында ондо јуртаган немец Штейн болгонын таныды.

— Отурыгар, господин Яценко,—комендант кычырды. Тарас сананып турала отурды. Тайагын эки тизезинин сротозина кыпчып алала оның учына ээгин салып алды.

Штейн ол јаар көрүп јарыда күлүмзиренди:

— Слер сакырга келишти бе, Тарас Андреич? Ого ачинбагар. Керектер көп!

— Кем жок!—Тарас кимиренди.

— Слер биске керек, господин Яценко. Оның керегинде көндүре керектен баштаарым. Немецтердин командование-зи заводты ойто јазаар деп бодоп туры.

Тарастың эди-каны јымырт этти.

— Бу гаризонның јазайтан кичемели. Бис экү јиит улустар эмезибис, бис политиканы туура јайладып салалы. Ус кижиге политика жок, ого узанатан иш керек. Бис слерге иш берип турыбыс, ус. Слер тойу боловыгар, билегер јеткилдү болор...

— Мен ус эмезим.—Тарас араай айтты.—Мен кара иштин кижици.

— Не дедин?—Штейн ол jaар кезе көрүп танаркап база каткырды.—Jakшы кокур! Мен ондоп турум! Устын коқыры.

— Мен кара иштин кижици!—Тарас катуланып база катап айтты.

Штейн ол jaар көрүлөө, карыганның оозының јанында корып јуурылган кедеерингкей ле катулу јуурыктарын база тайак агашка тайанып алган эгин көрди.

— Колынды!—кенейтейин кородоп кыйгырды.—Колынды көргүс, чочко!

Тарас күлүмзиренип, бойының колдорын ол jaар чөйө тутты. Кадып калган алакандары, ийде-күчтү машинаның сүркүжи ле темирдин тоозыны јажына кирип калган колдоры көрүнди.

— Бу кара иште турган ишмекчинин колы ба?—Штейн кыйгырды. Бу устын колы, господин Яценко. Бу алтын колдор. Олордын баазы тын. Је андый колдорды Германия баалап билер.

— Мен кара иштин кижици!—Тарас база катап айдала тайагына јёлёнип турды.

Штейн база туруп чыкты. Олордын аյыктары табарышты. Штейн бу јердин немеди болгон. Ол јанысла орус тилди jakшы билген әмес, је орус айыктыда jakшы билетен болғон.

— Jakшы!—Ол тыныжы буулып кыйгырды.—Кара иштин ишмекчиizi бе? Сүрекей jakшы. Биске кара иштинде улустары керек. Кара иш иштеерге баарын. Барабазан— јомөмжип апарар. Кедерлеер болzon—түрүге јерге көмүп саларыбыс.

Штейн бойының айткан сөзине турды. Эмди кажыла күн эртен тұра Таасты ишке айдаарга полицейский кирип турган. Тарас кандайда бор-боро кийимдерин кийип, тайак агажын тудынып чыгып турган. Ол бойының ишке барғанда кийетен анылу кийимин бир де катап кийбеди.—Мен бойымның ишмекчи кебимди әлектебезим! Заводтын тообос карыган ёбөгөндөринин бастыра партиязы јуулганча полицейский база бир канча квартиralарды кирип туратан. Олорды албанла городты кечире айдагылап турғандар. Онайдо албанла заводко айдагылап турғандар.

Олор азыйдан бери таныш заводтын каалғызына кирип турғандар. Олордын алдында заводтын сөёги јаткан. Јуурайып, туруттып калган темир, Тыны јок чон таштар.

Карыган ёбөгөндөр заводтын сөёгинче баскылап јүргендер... Жолдорын бийик ѡскөн ѡлөнгөр бүркеп салған. Степелеринде бакалардын палары ѿзүп калған. Турагардын

түүнинин кечире агаштарында каргаалар уйаларын тут-
кылап алгандар. Түдүскектү јарык төнери. Качанда кызар-
ган темир кайнап турган јerde коныр јапшан кыймырап
турды. Татап калган түүник кенетийин келип түшти; јомөп
турган јомойчилери чирийле келип түшкенде јайрадылган
јердин ўстинде боро тобырактын булуды көдүрилип турды.
Каргаалар ширт эдип коркыгылап, учылап таркадылар.
Тамактары буулып кыркыражып база коркыгылап кыйги-
рышылап турдылар. Канаттарыла туралын түүниктерине
табаргылап турдылар. Олор јайрадылып калган цехтердин
ўстинде кёктин ўстинdegидий удаган-удаган айланыжып тур-
дылар.

Айдадып алган, бойлоры тынду куу сёökкө түней кебер-
лү карыган ёбөгөндөр заводтын сёёги jaар баскылап
келгилеп јаттылар. Ончолоры баштарын тёмён түжүре тут-
кылап алгандар, јайрадылып калганды көрөргөдө коркышту.
Айландыра кыймыгы јок темирдин јыды, уур машиналар.
Татту јалбак темирлерде јанысла буттардын шылыраган
табыштары.

Бакбаска турган карыгандарды электростанциянын јай-
радылгана айдап келгендер. Олорды чала јайрадылып
калган стенелерин јетире јайрадарга база площадканы ару-
таарына албадагандар. Је кем јок. Олор стенелерди оодор-
лор, јазаарын качанда јазабастар. Олор таштарды бир јер-
дин бир јер jaар салгылап тургандар. Олор ол ишти табын-
ча база электү эдип эткилеп јат. Шингдең турган немец орус
иштеп билбес деп кородоп турат. Орус јалку эштек! Тарас
күлүмзиренет: качан орус бойы мында ээ болордо ол „јал-
ку“ мында канайда иштегенин, уур масканы Петр Лиходид
канайда андандырып турганын, мында ѡилбү канайда кайнап
турганын, чамчаларында кандый тер болгонын сен, немец,
көргөн болzon...

Качан немец јуре берерде, карыгандар иштерин тургу-
зала таштагылап ийет. Онтожып, ташка келип отургылайт.
Танкылагылайт. Ады чыккан устар мында јайрадылган јerde
отургылайт. Бу цехтерди олор туткандар. Олор оны бойло-
ры ок јайраткандар. Олордын кемизине бу ишти тындан-
дырарга келижер?

Карыган пенсионер Артамонов,—Сен канча јашту,-Та-
рас—сурады.

— Алтан, Пал Петрович,—Тарас күндүлү карузын јан-
дырат.

— Эмдиде јиит!—Артамонов онту ортозында айдат.—Су-
кадык. Сен учына јетире чыдажарын.

Ончолоры јалбак сёökтү чындый Тарасты күйүнгендү аյк-
тагылап тургылайт. Чын, учына јетире јадар керек, учына

јетире јаткан кижи: Учына једер! Јанымдаларга јетире күндер ле неделелер арткан, је карыгандардың казыла чазыкалганчызы.

Учына јетире јадып чыдабазыбыс! — Назар быжын ачурканып булгап турат. — Ончобыс тынду сёöttөр боло бергенебис. Мен көрөлө кайкайдым; улустар незиле јүргилеп јат?

— Бүдүмжиле јүргилейт, Назар, — Тарас катулап карузын берди. — Бүдүмжиле.

— Заводты түрген ишке божодор арга бар! — карыган Артамонов айдат. — Мен неденде озолодо... — ол бойының санаа шүүлтезин учынан ары куучындайт. Кажыла карыган ёбогөндө бойының санаа-шүүлтези бар. Сананып-шүүп алган кыйналып ондоп алган, бойыла кожно алып јүрген санаа-шүүлтези бар. Кажызыла заводты ойто јазаарын бойының иштеген цехин јазарынан баштаар эди. Олор бойы-бойло-рына онйдо баштаза торт болор деп айдыжып турғылайт. Олор былаажып, ачыныжып, тарынгылап турғылайт. База ончолоры-санангылап шүүшкителеп турғылайт.

Учына јетире јўрер, учына јетире јўрген кижи! Ийдекүч беретен бөлүктин ўстинде баштапкы јалтамкай, бороштын јайылганын көргөн кижи... Кузницада баштапкы маска канайда токылдай бергенин уккан кижи...

Је завод немецтерге тузалу ыжы быркырай берген болзо, олордын бирүзи де онын коронына чыдабас эди. Йок, онйдо болорына јетирерге болбоц. Төрөл завод күл болгопын көргөнчө, онын јайрадылып калганын көрзө торт. Оны јаман көрөргө бербезибис.

Шинделеп көрүп турган немец кай-калју ойто келет. Карыгандар иштерин ойто баштагылайт. Стенелерди табынча јайраткылап турғылайт. Таштарды онтогылап ары-бери андандыргылап турғылайт. Кирпичти бир јерден бир јер јаар ары-бери салгылап турдылар. Ооткон кирпич. Јайрадылып салған стенае. Чон таштар межиктердин бүркүзине јараар јалбак темирлер.

10.

Чон таштар, межиктердин бүркүзине јараар јалбак темирлер...

Карыган ёбогөн Артамонов юлгөн: ташты антарып јадала јыгылала ойто турбаган. Ташты карыган колдорыла ку-чактанганча киймыктанбай јадып калган. Артамоновтын сёөгин заводтогыдый түрген эмес, табынча јуугандар. Немецтер карыган устын јанысла күндүлү јүрүмин уурдаап алгандар эмес, је онын күндүлү юлүмин де уурдаап алгандар.

Онын сёөгин тударга јүкле тогус карыгандар барган, Тымык эмес кылыкту Назар сёök тударга барып јадып ки-

жининг эди јымыраар куучун куучундаган: Сверловтың шахтазында немецтер јети јүс шахтёрлорды, олордың үй улустарын, карыгандарды ла балдарды адып салгандар.

— Бастыра шурфаларды улустардың сөйкөтиле бёк-тёгилеп салгандар. Шахтаның ўстинде андый јыт турға, дежет, чек кыйын! — Бажын јайқап јемеп турған:—ончозын немецтер кырар, менинг сөзимди унуглагар, ончозын. Биске де једер! Эн баштап еврейлерди јок эдерлер, оның кийининде бисти.

Оның айткан сөстөри чындалып турған кеберлү болгон. Тарас бир күн эртен тұра көп тоолу еврейлерди айдагылаپ тургандарын көрди.

Олор јыдалардың шаараш баштарыла курчадып алғылаپ, куттары чыкылаң калган, төмөн бастырып салған, барғылаپ јаттылар. Олордың кайда база ненинг учун апарғылаپ јаткандарын олор билбестер: ёлүмге бе, дыбага ба, албая ишке бе? Је колго түшкен ине олор мойногылабай кажы јаарла айдаза ол јаар басқылаپ барғылаپ турғылайт. Чыкту соок салкын улусты ёткүре согуп турат. Јаам камчының сырттарына ла ийиндерине түшкілеп турат.

Үй улустар үлүш таштарга тайкылғылаپ, оору балдарын кучактанғылаپ, апарғылаپ јадат. Карыгандар ла кенегендер улустың кийин јанында тойтындашқылаپ база сондоп јыдалу каруулла јаныскаан артарына коркыгылаپ турғылайт. Карыган эмеген јыгылала күрдинг јалбак тажына согулып тұра берди, је андый да болзо, кыйғырарынан, болуш керегинде кыйғырарынан коркот. Жолдо төжөгөн чыкту казыр таштарга согылып, кейди сарбаңдаган колдорыла кармадаپ турат, оның јаныла дезе ёлүмге бактыртып алған улустар басқылаپ ёткүлеп турғылайт. Базып барып јаткан улустар јўктенчиктерининг уурына бёкөйгилеп јўргилейт. Арткан-калган бары-жокторын апарғылаپ јадат. Ончозын таштагандар—төрөл туразын, очогын, јёөжөзин. Јаан јылдар тоозына јууп јўрген јўрүмнен кара јаныс артканы көрөргө кееркемјилу түүмji. Је улуска бар немелерин алганча келзиндер деп, јарлагандар, оның учун олор сүүнгендер. Айдарда ёлүм эмес туры. База олор бойлорының түүмжилеринен јўрүмнин бойынан кеберлү,jakшы база јылу јўрүмнин бойынан кеберлү кармактанглайт.

Јанысла кижи бир де неме јок куру, јер ўстининг чак-пыртынан јайлаган јаны бойы келип јатты—ол карыган доктор Фишман. Ондо докторлор алып јўретен эски саквояжынан башка бир де немези јок. Ол ёлүмге барып јаткан кеберлү эмес, оору улустарды эртен тұра шингдеп көрөргө барып јаткан кеберлү.

Оныла кожо айдадып јўргендер оны айландыра бойы-

ның жүктенчиктерине бастыргылаштыныштары буулғылап жүргилейт. Бу олордың калганчы күни, калганчы чазы, городтың ўстинде калганчы жааш деп, олор бүткілебай турғылайт. Олор бойлорының түүнчектери керегинде, жамынчылар керегинде, соокко алдырган кызын ороор көбөй арчуулы керегинде кыймырашылап турғылайт.

Ол дезе билген. Бу оның калганчы јолы деп, ол билген. Чыккан база торуккан городло ол калганчы катап барып жаткан. Бу кара теректер ортозында ўлүш салкын, жерге түшкен жалбыракка бүркеткен орус жердин јыды, городтың ўстине түжүп турган орудын күски жаажы ого жүрегине тамылар ачу-баалу болгон.

Тарас оның кийининең ары удаган аյыктап көрүп турган. Айдаткан улус унчукпай ары-бери жайканижып барғылап жаткан, керек дезе балдар да тымыга бергендер, Полицейскийлер ле автоматчиктер нени де болгообой, унчукылабай барғылап жаткандар. Туман түжүп турган, жааш дезе, камчы кеберлү ороомды камчылап ла камчылап турган...

— Жакшы болзын, доктор Арон Давыдович! — Тарас кимиренди. — Жаман сананба: сени канайыпта айрып алар аргамжок. Бойбыс ѡлүмди сакып турыбыс.

Еврейлерди кайдада городтың тыш жаңында атқылашсалгандар. Кайкал болуп тынду арткандары орустардың билелеринде тындарын алғылап жажынгылап турғандар. Орус улустар кыйналгандарды күүнзеп, коркыш јоктон жажыргылап турды: ол күүнин айдып турганы аайынча бүдүретен керек болгон.

Тарас жаткан ороом алты жашту кызычакты жажырып турган. Полицейскийлер оны билгилеп алғылайла оны күјиренип бедирегилеп турғандар. Тарас бу кылкытың учурын билбей турган. „Жердин ўстине алты жашту бала жүрер болзо, германский государство жайрадыла берет эмеш пе? Ол күлүмзиренип кайкап турган. Же полицейскийлер тураларды керип баланы бедиреерин токтоткылабай турғандар. Олордо анчының жилбүзи кайнаш турган. Олор ийтер кеберлү истерди жытагылап турғандар. Ороон колго түшпей турган.

Кажыла энгирде кара платка орооп салган кызычактың бир айылдаштан бир айылдашقا жаңы жерге апарғылап турғандар. Кажыла турада ого онёйттүйн белетеп салған кайырчак ле жастык, төжөк барь болгон. Кызычак кайырчакта конуп, ажанып, уйктап туратан. Чакпырт түймеең болгондо кайырчакты жаап салатан. Бала бойының турлузына ўрениш калган, ол ого межик кеберлү болбос боло берген. Ол кызычактаң іебирен карыган эмегендий нафталин ла жүнзү жытанаш турар боло берген.

Марийка бойының најылары ажыра ол кызычак керегинде угуп алган: балдар ол бала керегинде шымыражып эрмектенгилеп туратандар. Качан баланы Тарастың туразына экелгилеерде, Марийка кыймығы јок отурала: „кайырчактан кызычак бу ба?—деп сураган: Тарас канайда карузын беретенин билбegen.

Кайырчактан келген кызычак куу, каткак болгон. Оның jaan кара көстөринде коркыганы јарталып турган. Аңдый көстөрди токынадарга ла көбрөдөргө јылдар керек болор! Марийка кызычакты кенейтейин кучактанала ого јапшына берди. Кары ла ак баштар..

-- Балдарлу болуп ойноорыбыс,—Марийка Таас жаар кылас әдип көрүп,—кем јок по?—деп сурады. Бис кайырчактың ўстинде балдарлу болуп ойноорыбыс!—ол мен деп айтты, Таас дезе көзинин јажын јажырып арчырыга туура көрди.

Түнде Таастың туразына полицейскийлер келдилер. Олор ончо кыптарды ла таскакты ончозын антаргылады, кайырчакты табала сындырылар. Кызычак уйукташ жаткан. Ол оны полицейский колына алыпта алган кийинде кыймығы јок уйукташ, түш јеринде сүгүмжилү күлүмзиренип база эриндерин коктойтып кемдиде окшоп турган кеберлү болды. Оны кату тудуп ойгости. Ол кары улустардың коркышту јүстери ле кара шинеледерин көрүп салды. Ол чынрып ийди, оның чынрыганына Таас чыдабай полицейский жаар калып келди.

Таас қанга уймалып јўк арайдан туруп келеле. Эн озолдо кызычак керегинде, ак кызычак керегинде бойының балазы Марийка керегинде сананды. Ол ол жаар аյкташ көрөлө, оның көстөрин көрүп салды. Оның jaan, көк көстөрин корыкканына там jaанап калган болды. „Бу не? Бу не, jaan адам? Ненин учун?—Ол көстөр сурап турдылар.

Же андыйда болзо, ол көстөрдө јаштар јок болды.

Јаштар јок болды. Балдар ыйлабас болуп ўренип алгандар. Олор каткырарын ундуп, ыйлабас болуп ўренип алгандар.

11.

Балдар карыгылап тургандар. Олор улустардың көстөринче кичинек карыган обөгөндөр лө карыган эмегендер болуп кубулгылап тургандар. Кезик аразында Таас санангана ол Марийкала тен јашту кеберлү болуп туратан. Кичинек карыган эмеген кеберлү, кабагын түүп алып база колдорын ичинде карыштыра салып, Марийка кажы бир толукта отурып алып сананып отуратан. Ол не керегинде сананып отурган? Таас онон сураарынан коркотон.

— Јаан ада,—бир катап ол сурады,—орустар түрген келер бе?

— А сен кем, орус эмезин бе? — Тарас тарынды.

— Йок. Бистер эмди немецтердин. Андый ба?

— Йок. Сен орус. Бу жер де орустардың. Бистин город то орустардың болгон, әмди де орустардың болор. Марийка мынайда айдар керек: бистин улустар келер. Бистин улустар удабас келерлер! Бистин улустар немецтерди юк эдер.

Ол оны ол сөстөргө мүргүүлгө ўредип турган кеберлү ўредип турган. База ол бу сөстөрди ичте тудар керек деп, бу сөстөрди немецтер укпас учурлу деп билип турган.

Ол школго јүрбей турган. Ол ондо јанысла катап барала, ойто кунугып база ыйлаш калган келген.

— Сен не? — деп јаан адазы ширт эдил сураган.

Мен... мының кийининде... школго.. барбазым... — Ол јүк арайдан шымыранып айткан, оны уккан Тарас јымырт эткен.

Бүткүл јылдың туркунына Марийка школго эң баштац баары керегинде сананып турган. Жажы оноң јаан қыстар ого школ керегинде көп айдып туратандар, је оның унутпаганы база сүреле күүнзеп јүргени кара јаныс болгон: школдо ончо балдар јуулгылап алыш кожондор кожондооры, Марийка эмди школ келеле бастыра уроктың туркунына отурала бирде кожон кожондогондорын сакып албаган. Ўредү ортозындагы селик тужында қыс балдар бойлоры јуулгылан алыш кожон баштагылай бергендерде ўредүчи јүгүрип келеле колдорын сарбайтып: „Араай! араай! Кожондоорго јарабас!“ — деп кыйгыра берген. Оның кийининде Марийкага школа очумек боло берген.

— Сен јаныскаан кожондо — Тарас оны угала айтты.

— Йок, — ол бажын кичинек карыған әмеген кеберлү јайды. — Јарабас. Немец угуп салар.

Ол бойын үйуктаар алдында, төжёгине јадып алыш соодондырып, бойының таап алган кожондорыла тымыктырып туратан: „Бистийлери келерлер... Балдар школого баарлар.. Кожондор кожондоорыбыс...“ База учынан ары көп катап: „Бистийлери келерлер... Балдар школого баарлар.. Кожондор кожондоорыбыс...“

Школа Лёнькага база јарабаган. Ол онон кунукчыл келген, јаан адазын айландыра недег баштаарын билбей базып јүрген. Эң учында айткан:

— Эмди, јаан ада, школ јалду болор. Бир неделеге јүк одун, эки көнөк көмүр база акчазыла..

Тарас кабагын түүниң отурала сабарларыла столды токулдатты.

— Слерди ўредерге мен качан акча кыскандым? — ачының сурады.

Лёнька јаныс јерге туруп алтап турала, онын кийининде төмөн көрүп айтты:

— Мен, jaан ада, школага түнгей ок барбазым. Ондо бистерди јаныс клеткаларлу деп көргүлеп жат. Ол эмезе мал кеберлү көргүлеп жат. Ондо јүкле кычырарына, бичирине база јүкле тоолоорына ўредерлер. Бистин ўренетенибис јүкле ол.

— Сеге база кандай ўредү керек болгон әди? — Карыган эмеген Ефросиния ачынып сурады.

Лёнька ол jaар кылчас көрөлө каруун берди.

— Меге, jaан эне, көп ўредүлер керек. Менде бистин ороонның географиязын база история ла физиканы ўренер күүн бар. Немецтер бистерди ол ўредүлерге ўретпестер,— ол ойто jaан адазы jaар бурулала јалынган кеберлү суралды: — jaан ада, мен бу школага барбазым ба? Меге... ол туктырылды, ол „Меге коронду“, — деп айдарга санана.— Меге уйатту — деп айтты.

— Јүрбе! — Тарас кыскарта айтты.

Лёнька ла Марийканың ўредүлери бү ла аайынча токтоп калды, балдардың ичтеринде база бир коронду ачурканыш кожылды.

Немецтер Таастың туразына ўзүк јок келгилеп турар болдылар. Городты откүре, фронт jaар, Сталинград jaар ууланып ўзўлбес тизү болуп колоналар откүлеп турдылар. Ол удурумга, түнине, ол эмезе түжине токтогылап, онон ары көндүкилеп турғылады.

Немецтер карануй, ачынчаак болдылар. Ол јаландардан корыкылап турғандар. Олор „Сталинград“ деп сөстин бойында айдарынан корыкыгылап, ол сөсти каа-jaа күүни-күчи јок айдатандар. Түнде олор онтогылап, ары-бери анданғылап түш јеринде куучындагылап туратандар. Бир катап Тарас немецтин ыйлаганын да укты.

Орус улус анчадала балдар, олордың әди-кандарына тийгилеп турғандар. Тарас немецтердин кылыхтарына узактан бери ўрене берген, је андыйда болзо, олордың балдарга ондый калжулары, оныда кайкадып туратан. Кыстарды көрөлө, күлүмзиренип турган немецти кижи көрзө-көрүп салатан; балдарды көрөлө күлүмзиренип турган немецти качан да көрбөди.

Олордың карыгандары да јийтери де орус балдардыда көргөндө бир түней казыр боло беретендер. Олор баланы, олордың јанында болгондо туразынан чыгара айдалап, согуп турғандар, ол түнде уйуктап јадала, түженип ыйлаганда ёлтүрип те салатандар. Балдар олордың кылыхтарын билгилеп база немецтерге олорды көрөр күүндери јок, олорго јо птөнижери јок кылыхтарыла каруларын јандыргылап тур-

гандар. Тарас Лёнька учун коркуп турар боло берген,— оног неде кылык чыкса маат јок болгон. Караган уулчактын јалбыш кеберлү аյкап турганын болгоой сальм, јаныс катап оны токтодып сабарларыла кекеткен эмес болгон, эмди Тарас кажыла түнде малтаны кухнядан алыш бойынын јаткан кыбына јажырып турар болгон, бычактарды дезе јўлкўурле бектеп турган.

Бир катап немец Марийка јаар көрүп күлümзиренген. Ол коныр чырайлу, тыштынан көргөндө јакшы кылыкту кеберлү, јоон немец болгон,—оны Сталинград јаар айдагылабай тургандар. Ол столго јууктай отурып алыш курсактанаип отурган, Марийка дезе толыкка шаалып алыш оны айкап отурган. Ол немецке јууктаарга јарабас деп билип турган, је немецтин јип тургар курсагы андый кайкамыкту болгон, ол чыдажып болбой јууктай базып келген. Немец колбаса ла сарју јип отурган! Андый курсакты Марийка узактан бери көрбөгөн.

Ол јердин ўстинде андый јакшы, амтанду курсактар барын керек дезе ундуп та салган болгон. Ол немецтен эки алтам јerde ыраак туруп алыш, онын канайда јип отурганнын айкап турган. Ол онын јип отурган калбасазынан бир чайнамды сураар деп санаазына да кирбей турган, ол јанысла оны айкап турган...

Немец онын айкап турганын сезип салала күлümзиринип турды. Онын кийининде бычакты алала табынча ак калаштан јаан эдип кезип алды. Онын кийининде ол кезип алган калажын онайдо ок табынча сарјула сүртүп алган. Онын кийининде јуулу калбасаны тиле кезеле ол калашка салыш алган. Онын кийининде Марийка јаар көрөлө ого база катап күлümзиренген. База... Ол калашты онын будунын јанында багырып турган мый јаар чачып ийген.

Эрткенче каткыра берген. Ол узак база кунукчылду каткырган,—онын коныр семис јўзи каткыга ары-бери тартылып турган. Ол керек дезе кожо каткырарга бойынын нёкөрин де ойгоскон.

Марийка арайынан бойынын толыгы јаар ырай берген. Ол кыйгырбады да, ыйлабады да. Ол бойынын отургужына отурала база ээгин бойынын јудуруктарыла јомёп алыш санааркап отура берди.

Кичинек Марийканын бастыра тыны эмди канду кыптарла тартылып калган болды. Ол түндерде кайкамыкту талыкшырап турар болды—ол коркыштын талгактары болды. Ол кыйгырып, ыйлап, тёжёгине ары-бери чабынып турар болды, ого коркышту јуруктар, кандар, кайырчактын ичиндеги болгон кызычак көрүнип турар болды... Ол јанысла Тарастын колында токунады. Оны јанысла ол, оног кандар.

дыйда тымык база ижемжилу ийде тарап турган кеберлүк токынадып турар болды. Марийка карыганның көксине жашынып, оның ийиндерин бойынып колдорыла бектеп ку-чактанып алыш амыр уйуктай берип турган.

Ол оны төжөгине чеберлеп жаткырып, бойы оның жанына отурғышка отурып, частар турқунына отуратан.

Ол оорып жаткан баланың жүзин аյқтап, ончоны жазар, ойто азыйдагы ордына кондырап, түзедер арга бар деп санаңып отурды. Жуу божоор база ончо шыркалар жазылар, ончо заводтор ойто жазалар, жүрүм жанарап жаранар. Же баланың кандалган, кенеген, айтқылаткан тынын неле жазар?

Слер, менинг улдарым, слер кайда? Слерлер кайда?

ЭКИНЧИ БӨЛҮК

„Менинг уулдарым, слер кайда? Слер кайда?

Тараста ўч уул болгон,—бирүзинен де жар жок. Олор түрү бе? Олор түрү деп ол күйүренип санаңып турган.

Ол жаан сакылта болгоц, ондо ёй жок,—ол ижемжи болгон. Бистинг черүү эзен болзо, менинг балдарымда түрү. Черүү бурулып келзе, оныла кожо уулдарыда бурулып келерлер. Уулдары бурулгылап келгилезе, олороло кожо черүү келер. Олор чөрүү жокко бурулып келер учурлары жок болгон. Олорды ол таигынан сакыбаган да.

Андрей жаныскаан келген. Ол күскиде, карануй энирде, арык, саалы барбайа ёзүп калган кара,—оны, эң баштап таныбагандар. Оның кийген кийими де кара кийим болгон, кандайда крестьянның куу свитказы, андай кийимди эмди мында кийгилеп жат, керек дезе оның жүзиндеги, сагалын-дагы база тамандарында жапшынган тоозындар— кара јердин, бу јердин эмес, кандай жолдайын кудай билер оны; ол бойы да бастыразы кара, таныш эмес, ачу болгон. Көстөринин алдында көндөйлөри көгөрө тижип калган. Жүзиннинг саргарган кара сөйтөринде, оозын айландыра коронду жуурыктарды жаныс оның бойы билетен кунукчыл ла кыйынның истери көрүнип турган.

Же эзендер!—деп ол айдала, коронду күлүмзиреп база бөркүн ушталада ондогы тоозынды айылдаш кижи чилеп, чеберлеп кактап турды.

Антонина ачу-корон кышкырала, ёбөгөнинин майдыны жаар калып ийди. Карыган эмеген Ефросинья ыйлай берди. Балдар түймегиледи. Аланзырай берген Тарас колында жарыткышту эжиктинг бозогозында кыймыктанбай кертеје туралади.

— Бу кем? — Марийка ширт эдип коркуп, Лёнькадан суралы.

— Сенин адан.

— Адам, кандай түнгей эмес, — Марийка кунукчылду айдала база бүдүнбей адазына јууктай базып келди.

Андрейди төриндеги кып јаар кийдиреле столго отургыстылар. Оны айландыра бастыра билези јуулды. Түнгей эмес адазына Марийка коркымчылу јапшынып алды. Антонина бир аразында ыйлап, бир аразында каткырып, ёбёғонинин јанында ары-бери јүгүрип турала, эң учында онын тизелерин јастанып јадала тымыгып, токунай берди. Печке ле столдын јанында карыган Ефросинья кыймырап турды.

Андрей эмдиге јетире кары, бу јердин эмес, кандайда јалтамчыл болуп Антонинаның чачын сыймап, Марийканы бойына канайдада эби-јок кучактанып, нени де куучындап, эмдиги улустардың ончолорыдый, керектү керекти де, кереги ѡок калас та керекти кайкап, алаа, је андыйда болзо, ачап аягыла тураның ичин аյқтап, мен айлымда ба, чын эмеш пе, түш јеримде эмеш пе, — деп сурап турган кеберлү болды.

База ого ончозынан озо келгени ол јаш тужындагызынан бери таныш јыт јитанып келди: тасқактың алдындагы чычкандардың јиттары, кухняда ачыткан калаштың јыды, Тарастың кыбындагы темир ле јонгон агаштың јонынтызының јиттары. Оның кийининде ол билезинин курттың кабыктарынан эткен рамкада јуруктарын, генерал Скобелевти атту јурап салган стенеге илетен часты, глечикалу ла кеелеп эткен табакту кајуды, кудайдың сүринин алдында кыскылтым-көк јес кынжылу лампаданы көрүп салды. Ончозы бойлорының јерлеринде, стенеде бир де ѡскөргөн темдек ѡок.

— Бисте ончозы канайда ла болгон аайынча! — Ол кайкаган да кеберлү, сүгүнген де кеберлү айтты.

Оны айландыра ончо немелер кыймыктажып тургандар, ончозы бек эмес, чын эмес, шалтыр болуп турган, Андрейдин бойы дезе јүрүм ле ѡлүм ортозына ары-бери челип турган; оның санаазына кирип турган шүүлте аайынча болзо, ол бойының ичинде оны кайнадып турган база канду бүткүл телекей алыш јүргендий болгон, эмди дезе — јанысла бу кыпты алыш јүрген кеберлү болды. Ол јанысла керегинде сананган. Јанысла ол керегинде күјүренген. Шак мынайда столдын јанына отурага, айландыра дезе — таныш стенелер, таныш јиттар, таныштар, баалу база кееркемилү јүстер, билези... Ол бойының туразын ла лампаданың тымык јарыгын ол кирези сүүп турганын ол алдында бойыда билбegen.

Ончозы — јууда, телекейдин ары-берий булгылап турга-

ны да—öдöр. Ўргүлжиге артатаны јаныс булар: биленин стендеги јуруктары, кухняда калаш ачыдар агаш кёнёктин јыды, кудайдын сүрининг алдындагы күйүп турган јарытыштын тымык јарыгы.

Ол сүгүнчилү, јенил каткырды, колдорын уужады, онын кийининде айылына јанып келгенин чын деп эң ле баштап ондоды.

— Адам јанып келген, айдарда бистин улустар городто, андай ба?—Марийка Лёнькадан шымыранып суралы.

— Јок, онызы сенин адап келгени.

Тарас Андрей келгенинен бери бир де сөс айтпаган. Ол уулынын кажыла кыймыктанган кыймыгын: качан ол столдо-до отурарда да, качан ол јылу сууга сүгүни. кирге суудын түрген бороро бергенин кайкап јунынып та турарда, качан Антонинадан ару кийимди,—бойынын, оны сакыган, крахмалла, ыш ла, кайырчак ла, кичемелдү ўй кижининг колдо-рыла јытанып турган кийимдерин алала арай-арайлла ыйлаба-ган тужында да оны ўзүк јок уур аյыкла аյкап отурган...

Качан јунунып алала, кийимди селип кийип алыш, ырыстын толузына сүгүнип каткырып турган Андрей столго ойто катаап келип отурарда,—Тарас эң учында, бойынын уур тымыгын бусты.

— Сен кайдан чыгып келдин, Андрей?—табынча суралы.

Андрей ширт этти. Тарас бойынын сурагын база катаап јана болбой суралы.

— Олјодон...—угулар угулбас эдип, Андрей карузын берди.

Кенейтейин, мендеп олjo керегинде куучындады. Анто-нина онын колын тыңыда тудуп алды, бастыра биле тымыга берди. Ол дезе, тамла кёэрөп, олжого јүрип нени көргөнин, канайда кыйналганын куучындап, база ол кыйынды канайда чыданаёткүргенин, канайда ёлүп калбаганын кай-кап отурды.

Адазы онын куучынына ара-кириши:

— Сен олжого канайып алдырган, Андрей?

— Канайда?—уулы кунукчылду күлүмзиреди.—Ончо-лоры канайда алдыргылап јат. Је курчатканыбыс... Немецтер курчап алгандар... Мен мылтыгымды айкадым: оныла нени эдерин: тузазы јок јепсел!.. Мен оны туура чачып ийеле ол-жого кире бергем...

— Кире берген?—Тарас кыйгырып чыкты.—Кире бер-ген, көрмөстин уулы?

Андрей кугара берди. Уур тымык башталды.

— Эх, таай!—Лёнка Андрейден кёzin кыйя кёрлө коро-доп айтты.—Сен канайда, анайда?.. Мен болзом качан да олор-го олјолотырбас эдим. Оны уккан Андрей ачынды.

— Олјолотпос бедин? Сен, күчүк, јуучыл! Көргөмдө, слер ончогор мында јуучылдар! Ёлүмди јытабаганыгар, немецтерди көрбөгөнигер база... Куучындажып отурыгар. Мен не, немецтерле јиғыскаан јуулажарым ба? Олордо ийде... Мен не?

— Сенде ёлёр јўс јок болды ба? — Тарас ого кыйгырды.

— Ёлёр? — Антонина кыйгырала база эки колдорыла Андрейди бектеп ала койды. Оны онон былаап алала ёлүмге апарып јаткан кеберлү болды.

— Ёлёр?.. — Јўзи кыйыжып Андрей күлүмзиренди. — Слер јенилчек айдадыгар, ада.. Мен ёлорин ёл дö бербей кайдайын. Ол ойгор керек эмес... — Ол бастыра билезин соодо көргөн көзиле айландыра аյктаап көрөлө кожуп айтты. — Чындаап та, мен ёлгөн болзом, јакцы болотон болор бо!

Ончолоры унчукпагандар. Јаңысла Антонина Андрейдин колын онон тыныда былча тудуп алды.

— Көрзөн сен! — Ол көөрөм јок ойто күлүмзиренди. — Олјодон келгөн.. канатту учун клеткендий болгом... Айылымда сакып турғандар деп бодогом. Айылымас сүгүмji экелер болорым деп бодогом. Көрзөн экелгеним... Эп-јок, чабтык болды.

— Бис сени андай болуп келер деп сакыбаганыбыс, — Тарас бажын јайкап айтты.

— Слер күүн јок, Тарас Андреич! — Антонина ыйына тыркырап турган ўниле кенейтин эрмектенди. — Слер ончолорго күүнигер јок. Качанда ондыйыгар. Ол не, ол ончозы учун јаңыскан ёлётён учурлу ба? Онын түрү келгени јакшы. — Ол айландыра отурган ўй улустардан болуш бедиреп олор јар айкады. Карыган эмеген Ефросинья, азыйдагызындык ок, бурчул бажын јарты јок јайкап отурды. Настя унчукпай, тым отурды.

— Калырууш! — Тарас кыјыран көрүп айтты. — Сен балдарды ўйуктаткан болzon торт болор эди... Ненин учун ўйуктагылабай јат? — Олорго бойынын кородогонын кандырып кыйгырып чыкты. — Је, једип келди! Је, түрү! Көрötöni божогон! Уйуктагар!

Карыган эмеген Ефросинья ла Антонина балдарды ўйуктадарын баштагылады. Марийка тёжёгине тургузала јада берди, — ол бойына түнгей эмес адазы келгенине коркуп база сүгүнип калган болгон, Лёнька удаган кыймырап, былажып турган — ўйуктаар күүни јок болгон! Андрей столдотымык отурып алып калаштан эткен тоголокторды ары-бери тоголодып отурды... Эмди ол туразында, туразы дезе јок. Тарас уур алтамдарыла кыптын ичинде ары-бери базып турды.

— Сен олјодон барган болzon, айдарда барап арга бар

туры не?—Үзүк јок унчукпай отурган Настя кенейтейин сурады.

— Не дедин?—Андрей ойгонып келгендий бололо база ийиндерин коронду кыйыштырды. Настя бойының сурагын катап сурады. Антонина јууктай базып келеле Андрейдин јанына отурып алды. Оның колын бойының колына алып алды.

— Ўй улустар бисти айрып алгандар...—күүни-күучи јок қуучындады.—Ўй улустар биске килейтендер... Кары улустардың ўй улустары биске килейтендер!—Ол комыдалду, база адазына сүреемжилў катап айтты. Чек јартты јок, карануй ўй улустар, андый да болзо, олор биске килейтендер...—Је бу оқ ѡйинде олорго ўй улустар канайда килейтендерин эске алынды: Олорды ўй улустар „ырызы јоктор“ деп адагылап туратандар, је ол ондонып болбос эр улустарга кородоп, олорды кыйгас көргөн келемji болгон.

Олор дезе јурт јерлерле килемжидү јуунты болгылап баргылап тургандар, база олордың бүдүштери эмди эр улустарга да, солдаттарга да түнгей эмес, олјолоткондорго түнгей болгон. Бу олјолотырган улустарга — хлястиги лекуры јок шинель тон, кабагын түүнип алган түнзүйген аյык, колдорын јүктенип алган, айдуулга јүргендердий кебер кайдан келет. Олор онойдо јуу јепсели јок јурт јерлерге табаргылап келгилеп јаткандар. Олор мынаң бир ай озо чек базытту база јуучыл, јүрек ширтилдеер бүдүштү ёткён јурт јерлерин табаргылап ёткүлеп тургандар. Ол тушта олорго ўй улустар база килегилеп, олорды јурт јердин јаказына јетире ўдежип, кижи көрбөс аразында ыйлашкылап туратандар. Олорды ол тушта ырыстары јоктор деп адабагандар.

Ол кенейтейин адазына айтты:

— Меге бу олјолотконым јенил болгон деп бодоп турун ба? Мен бойымды јууда ёлбögönim учун јüs катап каргаган болзом магат јок. Олзё торт! Бистерди кёбинче айдагандар... Бирле кичинек сондой берзен, мылтыктын бökсöзile согорлор. Буттарын да кан, јüстеринг де кан, канла јунунып јüреринг. Бистин карындаштардың кёбизи јолдо јада калгандар. Кемниң ёлуми бойы келгелек болзо, оны немецтер ёлтүргендер... Оның кийининде бисти лагерьге айдап экелгендер, Миллерованың јанына. Аткакту эмикле курчап салган ээн јер — лагерь дегени ол. Јааш јаап турза, јаашка ёдүп отуарын. База... ол колыла токтодынып јетире айтпады. — Курсак бербегендер. Ўй улустар аткакту темирдин ичи јаар нениле таштагылаза, ол биске курсак болотон. Бир чайнам курсак былажып бойы-бойлорбыс согыжып та туратанбыс. Аң-кийк кеберлү болгоныбыс. Мында бистен көп улус ёлди. Эмди көрзөн, түрү артып калганным түбек болуп туры.

Ол эмди ёкпööрип, түрген куучында п турган, оның сана-азына лагердин коркышту јуругы көдүрилип, оның кулактарына оның нöкөрлөринингölüm алдында кыркыражып онтогон онтулары, камчының шыйтылтаган табыштары база атқакту әмиктиң салкынга ёдўмдү јынрып турганы јанылавып турган...

Лагерди айланда ра ўй улустар отургандар.. Түжине отуратандар. Олор бойлорының обөгөндөрин танып аларга тургандар. Ол ўй улустар ылажып туратан, коркушту ылажып туратандар! Огурып туратандар! Бис те огурыжарын баштап туратаныбыс. Јүрүм јүрейн деген кижи ылап турды. Унчукпазынаңölüp те туратандары бар болгон. Онызы неден де коркушту. Мен дезе бөрү улуп турганы чылап огурып турдым. Менинг сагыжыма јаантайын ла айлып... Антонина... ла Марийка әбелип турды.. Канчала кирелү уур болуп,ölüm канчала кирелү јууктаган сайын, менинг јүрер сагыжым там тынып турды. Јүрдим канайда, нени жип јүргенимди эмди жартап айдып та болбой турум.

— Је сен олјодон андый да болзо канайда чыктын, Андрей? — Настя бойының сурагын кайкамылу јана болбозыла катап сурады.

— Ўй улус аргадап турдылар. Немецтердин политиказы сүмелү. Бистерден ол лагерде мундар тоолу ёлди — оның кемгеде көрүнбей жат Олор јанысты божоткылаза, ол турсына јеткенче табыштан көп табыш болор. Кем бойының обөгөнин эмезе карындажын олјолоткондор ортозынаң таап алза, оны бойына јайымга алар учурлары бар деп јакару бергендер. Старостынаң справка керек, онызы јарт. Је ол јенил керек!.. Јүзүн-јүүр лагерлерде онайдо јүске јетире „эрлерин,” айрып алган ўй улустар бар.— Ол күлүмзиренди. — Је, мени кем айрып алар? Бойымның төрөгөндөрим јуукта јок. Јайымга, јарыкка баар күүн тын!.. Сананып турзам мен ондо сокор күчүк чилепölüp калгадыйым, кемнинде санаазына кирбегедийим. Ол атқак әмиктер мени кыйнаганы, менинг тыныма кадалып калган кеберлү тынымыды канына јетире ўзүп— ўзүп чачып турган немедий.

— Је, ол.. Мен әмиктиң тышты јаар, ўй улустарга бичик бичийде таштап ийгем. Ак санаалугар бар болзо, айрып алыгар! База бойымның адымды, обөкөмди, адамның адын, кайда чыкканымды...— Ол бир минутка токтой түшти, сананып отурала база, кенейтейин арайынаң, кееркемжилү күлүмзиренди.— Сен мени Антонина, канайтсан онойт, нени этсен, оны эт, мен ол ўй кижиле јуртагам, әмегенимдий јуртагам...

Антонина ширт эдип корколо, канайда да коркымылу күүни-күчи јок болуп обөгөни јаар көрөлө, бойының колын оның колынаң бойы болгообой ушта тартып алды.

— Је мен.. — Андрей кимиренип отурды. — Мен түрү-түрү эмезигерди билбегем ийне. Мындарды, мында эмезигерди. Эмди јердин ўстинде ончозы кыйа-тейе барган..

— Кем йок! Кем юк! — Тарас коронду каткырды — Эмегенинен, карындаш, неге уйалатан! Россияга измена эткен турганда, мында эмегени неме беди? Мен сеге Андрей, јүкле мынайда айдарым. Эмегенин сенинг кылышынды таштаар, ол сөзи юк, јымыжак. Россия сенин кылышынды таштаары кандый болбогой?

— Россия алдында менинг буруум юк... — Андрей угулар угулбас кимиренди.

— Мекен! Мекен! — ого Тарас кыйгырып чыкты. Сен ончозын мекелеген! Россияны да, эмегенинди ле, мени де, карыган танекти менин сакыганымды да, — ол түрген түрген беелденген бойынча эжикти јырс этире јаап ийеле, бойынын кыбы јаар јүре берди:

Бастыразы тымый берди. Куңуккан Антонина бажын колдорыла јомёп алып санааркан отурды, Настя унчукпай отурды. Сөс айтпайтан карыган Ефросинья болчою јуурийп алып бажын јайкап отурды.

Чыдап отурар аргазы юк тымыкты канайып-канайып таркадарга, Андрей сурады:

— Је, слер мында кандый јадырыгар?

Ого кем де карузын бербеди. Јанысла Настя ийиндерип кыймыктатты. Андрей эмегенинин тёмён күрүп отурган бажы јаар аյкап көрөлө, кенейтейин онын бажы бурайып калганын көрүп иди. Ол бойна бүтпеди. База катап лаптап айктады: јарыткыштын тунгак јарытканы ортозында мёнүн кеберлү чачтардын курч эмес мызылдаганы көрүнди. „Менин кудайым! -- Андрей корыкты. — Оныла нени эткендер.“ Ол коркыганыла бойын айландыра айктады. Настя унчукиай тым отурды. Энези бойынын тумчугынын алдында нени де кимиренип отурды. Мүргүүлдин сөстөрин кимиренип отурган кеберлү.

Туран бу — туран юк. Онын ўстинде сыгырыжып турган јоткондор ло јеткерлер, Андрейдин эди ле тынын уүжап, кыйыштырган јеткерлер. Таş кечүдеги тымык турган тураннын ўстиле шуулап ёткөн, Антонинаны карыткан, Тарасты калјуриткан. Тыштынан көргөндө мында ончозы бойынын јеринде артып калган: тунук шилдин алдында јапиширып салган јуруктарда, јарыткыштын тымык јаркыныда, андайда болзо, алдындагы болгонындый ырыс юк.

Андрейге кенейтеин эмегенине јууктай отурып, оны эрке колына алар, онын кееркемжилү уйадаган, бурайган бажын бойынын көксине былча кучактанар, кожо ыйлаар күүн келди: „Је, не бөлгоны ёткөн! Кем юк! Кем юк, Тоня! Эм-

ди мен мында, эмди сениле кожо. Каңайып-канайып ёткүре-рибис! Ўйеге болотон эмес, јуудын учына једерибис“. Же ол санаазын бүдүрбеди. Ол не керек? Олор бойы бойының сөстөрине бүтпей жат, ого Тоня база бүтпес: оның сөстөрине чын эмес.

Жок, ол олјодон айрылып чыккан эмес! Атқакту әмик—бу туруп жат. Алдындағызындың ок ол да олјодо. Оның билези де олјодо, бастыра город то немецтердин олјозында. Оның тыны олјодо. Ончозын атқакту әмикле орооп салган. Атқактар улустардың тындарына кадалгылаш қалғандар.

Карыган обөгөннинг, адазының, тыны жайым. Оны қынъяла тудуп болбозын. Олуми жок, жалтанбас Тарастың тынын атқакту әмикле орооп болбозын. Уулы кенетейин адазына адааркап ичи күйди.

Бу түнде, Таш кечүде, кичинек эски турада кем де ўйуктабады...

2.

Бу түнде, Таш кечүде, кичинек эски турада кем де ўйуктабады...

Андрей канча да кирези эртелеп турган болзо, көптөр онон әрте турдылар. Полдор чыкыражып ончо толыктардан чымырашкан табыштар таркап турды. Андрей турала кийинип алды Антонина ўйуктап жаткан болуп шылтактанды. Андрей оны аյыктап көрөлө ўшкүрип теренг тынды. Узак ѡйдин кийининде оның айылында баштапкы конгон коногы ётти... Канайда сананганындың эмес ётти... Же, кайдар база! Эмди јердин ўстинде ончозы андый... Ол јунунарга сенекке чыкты.

Энези ондо нени де иштеп турды. Бойлоры јазаган кол теерменге ашты уруп, теермендеп турды. Оның тегеликтери табынча чыкырашкылаш турдылар.

Уулы оның иштеп турган ижин таңаркап айыктап көрүп турганын көрөлө муны адап јазаган,—деп энези куучында—Бого бойы ат адап берген: агрегат. Мен бодозом, бу агрегат эмес бистин кыйыныбыс. Јанысла кыйын, онон башка бир де неме жок...

Көзнөктөрдин каалгалары јабулу болдылар, агаш каалганың жарығын ёткүре эртен туралы күн тийип турды.

— Каалгаларды ачатан ба? — Андрей бойы күүшин айтты. — Межикте немедий караңуй.

— Онайдо ло жартап јадырыбыс! — энези карузын берди. — Көрөргө неме жок. Эмди, әртен тура, тұрада бастыразы алдындағызындың эмес болуп көрүнди. Ого кенейтейин жоксыралдың коркышту јүзи көрүнди, кече ол оны болгообогон. Ол оны неде көргөнин — Тарастың агрегадында, калашты солуп

турган ачу боорсокто бо, эмезе самовар толыкта тоозынга бастырып турганында ба („айдарда, турада сахар да, чай да жок туро. Чайзаак эне чай жок канайып отуры не“) бойыда ондоп болбос эди,— же мында жоксырал ээ болуп турган, оны ол жарт көрүп турган, бу муның ончозы бойының тутагы кирелү“ бодонды. Жуу болгонына, немецтер городто болгонына, жалаш жок болгонына ол бойы, Андрей бурулудый болды.

Эмештен бастыра биле столго жуулып турды,—ончозы кородогон, унчукпас болдылар. Керек дезе, Лёнька да таайы жаар көргөндө кабагын түүнип алыш көрөр болды, кандайда кыжыранг көрөр болды. Ончозынан келбей удаганы Антонина болды.

Качан, эн учында, чыгып келерде база бойы сүрекей ёкпөринип ёбёгөнине жууктап базып келерде, ол нёниң учун чыкпай удаганын ёбёгөни сезип салды: ол жүзин сүртинген.

Антонинаның карыганын база арыганын сүрткүш те жа-жырып болбоды. Оның анчадала көстөри сүрекей карып калган, олор кандайда очомүк, коркунчаак боло берген. „Көп ыйлап турган эмтири“—деп, Андрей сезинеле туура көрди.

Курсак жийтени түрген база кунукчылду ётти. Ончо улустар тым отургандар. Жаныла кичинек Марийка былырап, Андрейге жажуркап турды.

— Сен школага барып түрүнг ба? — Ол сурады.

— Жок... Марийка кайкамылу карузын бирди.—Эмди немецтер ийне!

— Чын, чын... — Андрей кимиренди.—Мен ундууп салтырым.

Ол оныда бойының бурузы кеберлү бододы: эмди Марийкага школага баар аргазы жогына ол бойы бурулудый санаанды.

— Је, сени мен бойым ўредерим!—мендеп кызына сөзин берди.

Ажанган кийининде Тарас завод жаар шикбееринди. Бойының жыртык киймдерин оморкогонду чыгарып келеле кийинди.

— Не, адам заводто иштеп турган ба?—кайкап, Андрей сыйынынан сурады.

— ... Ээ андый кеберлү...—онызы күлүмзиленди.

— Жаан адамды заводко албанла апаргылап жат,—Лёнька кыйгырып чыкты.—Көрдинг бе! Албаны жок ол барбай жат. Оның сөстөрин Тарас та бойының кыбында угуп салды.

— Э-э, ээ!—Оноң каруузын берди.—Күндү, мениң жалын-базым учун карыган жажым жеткен тушта немецтерден күн-дү. Мени губернатордый, заводко курчуулду апаргылап жат.

— Сен дезе, иштеп турун ба? — Андрей Наастядан сұрады.

— Мен бе? Жок!

— Нени әдип турун?

— Мен жаңынып жүрүм.

— Жаңынып жүрүн бе? Кемнен?

— Ончозынан. Германиядан. Иштен, немецтердин көстөринен.

— Сен канайда... Жаңынып турун?

— Мынайда.. Көрүнбей жаңынып жүредим. Менин әмди бастыра жүримим жаңынарында — ол аланзулу күлүмзиренді. Андрей дезе кайкалду, керек дезе адаарқап аյқтайла саңанды: „Олор мында бойлорының жуузын немецтерле откүргилеп жадылар: кичинеек жуу, онызы жарт, је көрзөн, каный жана болбой откүргилеп турулар“.

— Менин полицайым ненинде учун сондоп жат! — Тарас бойының қыбынан чыгып, час жаар айқтайла айтты. Тарас кижи көрөр кебери жок жыртык кийим кийп алган, ол андый кийимди кайдан таап алган! Андрей сезинди: бу карыган обөгөн онотийин онайдо кийинген эмтири.

— Полицай сондоп жат! — Тарас күлүмзиренин катап айтты. — Ээжи әмес! Олордың андый болуп турғанына јөпсинарға кем жок, олордо әмди полицейский колдор једишпей жат. Албатыда јөпсинбей турғандар көп, чыдалдары јетпей жат.

Ол уулы жаар көрөлө база болгобой айтканый, қыжырантып турады:

— Андрей, әмди сен полицияга иштеерге баарын ба, а? Андрей кугара берди.

— Слер мен каный деп сананып туругар, ада! — ол тарынып кимиренди. — Кайкамыкту!

— База кайда баарын сен? — карыган күүн кайралы жок эрмектенгенче турды. — Сен бойынның јолынды талдап алган.

— Сен әмди бажалып алган... — Ол ачынып бойы кимиренди. — Сеге мен чугулданар керек, сен меге ачынар немен жок.

Андрей кенийтейин корододы. „Бу адам чындалап та айтса не? Немецтер мени прянитерле сыйлагандар әмес — камчыла... Мен нени көргөним ле жүрүмде кыйналғанымды слер түштө јеригерде көрбөгөнигер“. Ого кенийтейин лагерь санаазына кирди. Оны ол качанда унутпас! Онын учун качанда төлөп чыдабас!.. Ол бастыра оны ачу-коронду база јалтаныш жоктон адазының жүзине чачып ийер күүндү боло берди. «Je, экел, экел, карыган, кемнин тыны ачу-коронго кайналып каткан тоолоп көрөли?».

Бу ок ёйдө мылтыктын қындағыла әжикти жыре әдип соккон табыш ла „Эй чык“! — деген кыйғы угуды.

— А-а! келдин бе! — Тарас күлүмзиринеле, картус бөрүгин кийди. — Барып јадырым! Эмдиги тушта карыгандарга кандый күндү сен де көр, Андрей. Ол уулы тургаб јерине артып калганын көрөлө, — бас, бас! — деп кыйгырып ийди. Сеге оны көрүп алар керек.

Андрей адазының кийининең ары укур болуп эжикке чыгып келди. Тышкары карыгандар агаш тайактарына тай-ангылап алала турдылар. „Олјолоткондор кеберлү — деп Андрей ичинде сананды. Ол ончозын таныды. Канайып таныбыс! Устар!

Болгон ёйдö, качан ол бойы олордың јанына туруп јиит ус болуп тураган ташта, олор Андрейдин көп канын ўрегендер. Олор ого качанда карыгандар болгондор. Олор оны качанда «сен» деп адайтандар, ол олорды качанда «слер» деп адайтан. Олорды канайып билбес. Олорды ончо улустар билетендер. Академиктер олорло келип табышкылап туратандар. Олордон директорлор коркыгылап туратандар. Јаны директор ишке кирер ташта, эң баштап олорго келеле, оның кийининде Обкомго барган. Олорлы бүдүндирерге јенил болгон, сөскө кийдирерге каа-jaa күч болгон, олорды јакарапа чек келишпес болгон.

Тарас тизүде бойының туратан јерине туруп алды, полицейский колыла барзын деп уулады, карыгандар дезе, көндүкилеп јүргилей бердилер.

Олор тайактарына тыңыда јёмөнгилеп баскылап отурдылар. Андрейге эмди көрүнип турды: олор там ла карыгылай бергендер, уйадай бергендер эмтири. Оның адазы олордың эң јиidi эмтири. Оның кийген јыртык тоны оның каткан ийинине ары-бери қалбандалап, карыганын там илеледип турган..

Је андыйда болзо, олордың кажызыла бажын бийик түс тудуп турган. Олор ийде-күчтинг бойынан бек болуп турган багынбас деп ийде шылтузында онайдо оморкок база чүмдү бастыра ийде-күчтерин берингилеп, базып баргылап јаткандар кеберлү. Олорго бу каруул көндүре күндү болгон кеберлү.

— Јок, бу улустар олјолоткон улустар эместер, — Андрей бойы да болгообой сананды. Олор... Олор — баштарын бёкйитип „бактырпагандар“.

Тарас, азыйдагызындый ок Назарла коштой барып јатты.

— Не, Тарас, — Тарас корукканыла сакып, турганы айынча, тургузала Назар сурады, — мен текпиште Андрейди көргөн эмезим бе?

— Оны! — Тарас кимиренди.

— А а... айдарда, сени айылчыла уткуур туре не, Тарас! Уулын ла! Азыйдагы јанла болзо, чёочёй амзаар керек болгон.

— Чёочёйгө турары јок!

— Чын, чын... Онызы андый... Жарт. Же, база Андрей нени куучындап туро? Кандый? Бистинг черў кайда?

— Эмди кандый куучындар!

— Же, андыйла... андыйда болзо... Онызы андый... — Назар токынбай турды.— Ол, Андрей, кайдан келген?

— Курчуулдан,— Тарас ычкынып ийди. Ол „олјодон“ деп сёсти айдып болбос кеберлү болды.

— А! Же, чын... чын... Эмди көптөр курчуулдан чыккылап жат. Гражданский јуу тужында бис база јуулашканыбыс, андый сёсти ненинде учун укпаганыбыс, санаама кирбейт: „курчаткан“. Айса, унуган болорым ба?

Онон ары үнчукылабай бардылар.

— Чын... — Назар санааркаганду эрмектенди.— Бистинг улустар, немези кажы jaар качып таркай бергендер... Курчаткан. Суруузы јок— билдиртпестер, чын... Бистинг бастыра черў де јок болзо, магат јок, а, Тарас? Жаңыс ла кей санаа арткан болбозын? Ол бастыразы, сенинг уулын чылап курчулдар ла туралары сайын тарап јүгүриже берген болор бо?... Бис дезе сакып јадырыбыс.

Андрей жаңып келгенинен бери Тарас ол керегинде санаанып турар болгон, је эмди Назарга бир де сөс айтпады. Үнчукпай баргылап жаттылар.

— Эй! кенетейин баштапкы ти зүде барып жаткан карыган ёбёгён Булыга кыйгыра берди.— Эй, полицей, сен тескеери јолло апарып јадырын. Уктын ба!

— Үнчукпа! — ого полицейский кыйгырала, автомат мылтыгыла ого кекенди.

Карыган ёбёгёндөр тангаркашылап турғылай бергиледи.

— Бу бисти олор кажы јер jaар апарылап турылар?— Назар ширтилдеди.— Түрмеллеерге тургандар болбозын?

— Түнгей ле.— Тарас каруун жандырды.

— Јок, андый эмес... Неде болзо...

— Адарга тургандар болзо,— литейщик Омельченко, Захар Иванович— кенетейин куучындары,— мен олорго сүгүмжимди јетирер эдим. Түнгей ок бис жарык күнге јетире түрү артпазыбыс. Мынайып јүргенче...— Ол колыла тёмён жаңыды.

— Же олорды экелгендери түрме де эмес, адыш та эмес, ремонт эдетен кичинек завод болды. Ол кичинек кустарныйга јуук завод болгон, оны кочёр тушта бузуп ўребендер. Эмди онын жара жаңыс трубазынан ак-сары ыш чыгып турган. Полицейский кажы да јер jaар јүре берген, нени де аңылабай турган жарыгандар бойлоры жаңыскаан артып калгандар. Кенетейин олорго удурсы, цехтен немец-

тердин спецоказын кийген, Тарас көрөрдө орус уска түн ей кеберлеш кижи јүгүрип келди.

— А, ал—ус кижи карыган ёбёгёндёрди көрөлө, сүгүм чилү кыйгырды.—Солунта келген...

— Токто!—оны карыган Булыга катуланып токтотты.—Сен мында кем?

— Мен бе?—Ол кижи каткырды.—Мен мында ус,

— Ус!—Тарас кимиренди,—Тижи ийттин балазы сен, сен ус эмезинг... Иуда!

— Акыр!—Булыга күчүркеп оны база катап токтодо айтты.—Бисти бери не экелген?

— Сезинип турум: онын ок учун... Устар ба?

— Је, устар болзын, ол тушта не?

— Је, ол! Сезинип турум: иштееригер! Түрген бүдүретен иш бар...

— Бис иштебезибис!—Назар айтты.

— Иштееригер! Албанла иштедер. Йуунын сурагын бүдүреригер! Мында куучын кыска,—немецкий спецоказу ус терен ўшкүрди.—Көрзögör, кайданда бир түмен ўреп салган танктар экелгендер...

— Немецтердин бе?

— Андай эмей база.

— Кемдийи болотон эди. Онызының көптөрин! Мен немецтерде бүдүн танктарды анча кирези көрбөгөм. Је, олордо оны јазаарга бойлорының ыйде-күчтери јетпей турган кебелрү. Эмештен сынган танктарды бойлорының мастерской-лорында јазагылап жат, онызы жарт. Буларды дезе, чындалап айтса, јўкли сомдорын биске јазадарга экелгендер...

— Акыр, акыр!—Тарас тангаркап токтотты.—Сынык танктар дедиг бе! Олорды кем ооткон?

— Је, кем оотконын айдып болбозым,—ол ондо болгон ус күлүмзиренип каткырды.—Устар ооткондорын сезип турганым жарт: Кем ле јуулажып жат, олор ооткондоры жарт.—Ол арыбери аяктады.—Је канайда айдатан эди? Ёштүлер ооткон.

Цехтен карыгандарга удара мендеген кыймыкту чимеркек база јооп шил көстү база јуучыл кийимдү немец чыгып келди.

— А!—сүгүмжилү кыйгырып ииди.—Јакшы! Слерлер орус устар ба? О! Андай! Эзен! эзен орус устар!

Карыгандар күүн-күчи јоктоң удара јакшылаштылар:

— Эзен ок!

— Таныш болорбыс!—көбрөм немец айтты.—Мен инженер болорым. Слерлер дезе орус устар болорыгар. Сүрекей јакшы! Бир иш бар... О! сүрекей жаан иш. Танктарды јазаар керек... капшагай! Канайда айдатан эди, чый, чын—түрген! Эки неделеге. Јок болзо, адып салар.

— Ишти көрөр керек.—Тарас тың эмес эдин каруун берди.

— Не? Не дедин? Ол айтканың чын! Ус кижи ишти көрөр учурлу.—Инженерге ол орустап билгени, орустап орус устарла эрмектешкени бойна сүгүмжилү болды.—Слер ишти көрөригер. Битте!

Карыгандарды цех јаар кийдирдилер. Олорго ондо узада тизе тургузып салган сынык, энип, уужап салган, кезик јерлерин ўзе адып салган немецтердин машиналары көрүнди. Бу тургандары, олорды городтын јаланына јууп алыш коркыглап турган танктарына түней әмес болдылар. Бу тургандары чыдалдары, ийде-күчтери јок кара темирдин бойлоры болдылар.

— Дас ист ест—көбөрөм инженер јилбиркеп айтты.—Канайда эди? Ийделү күчтү немецкий техника. Ол әмди оору. Бистер слерлерле докторлор. Чын ба?—Ол бойынын кокырына бойы каткырды.

— Чек иштеген иш!—Тарас олордың ок отпос әдип калында п язаган јерлерин, ѡткүре аткан јерлерин лаптап көрөлө кайкап — Нениде айтпазын! Ару! быларды кайда онайып ныкыдылар не? Сталинград јанында болотон бо?—деди.

— Слердин керектеригер әмес!—Инженер кыйгырып чыкты, оның јүзи тамырланып чыкты.

— Унчукпазын! Унчукпазын!

— Мен унчукпай турум,—Тарас эки ийнин көдүрип, кайкаганын көргүсти.

— Упчукпазын!—база бир катап, алдындагызынан табыжы киреленип инженер кыйгырды. Ол орус устарла орустап куучындажып билерин эске алынып, тымыгып, арайынан айтты:—Бу танктар удабас јууга баар учурлу. Барбас болзо, адыш салар.

— Бис бу ишти әдип болбозыбыс,—карыйган Булыга табынча айтты.

— Слерди?—инженер кыйгырып чыкты.—Не? Кандай дийзин, болбозыбыс?

— Эдип болбозыбыс,—әмди ончолоры бир кижидий јаныс ўнле айттылар.

Немец олор јаар канкайып ајыктады. Ол олор майноор болор деп сакыбаган. Ол шил көзин ненинде учун көзинен алала колдордын да ары-бери айландырып турды.

Ол кенейтейин билип-ондогон кеберлү күлүмзиренди:

— А, чын-чын! Мен билдим.. Онызы чын... Ус кижи курсактанар учурлу.. Слер,—ол эди-каны јок Булыганы сабарыла сайды,—слер куру сөök... Ол „чын“ база адыш салар“ деп эки сости анчадала сүрекей амтанду немедий жартап айтты.

— Јок,—Булыга туйукка күлүмзиренди,—бисти әмди тойдырып болбозын... Бистер ток!..

— Бис мындый ишти эдип болбозыбыс,— Тарас кезе айтты,— бистер устар әмезибис.

— Канайда устар әмес,— инженер кайкап кыйгырып чыкты.

— Бис кара иштин үлустары.

— Канайда кара иштин?— немец канылашты. — Меге айткандар: устар деп,— ол немецкий спецовка кийген ус жаар ууланды, ол кижи көрөр аайы јок болуп кугарып, терлейле туура көрди.

— Бистер устар әмезибис!— Назар немецтинг көзине удурлы көрүп айтты. Бистер ўренчиктер:.. неме ондобостор... Кара иштин үлустары. Онын ўстине бодозоор, господин, бис әмди кандый ишчилер? Карыгандар! Куру сёйткөр. Бисти азыраарга туза јок, жаңысла курсак ўрееригер... Бис мынайда ла жадып алыш, ёлүмнен әлчини сакып жадыбыс. Бисти божодыгар. Бистен кандый устар.

— Немец олордын куучындарын алансып угуп алала ончолорын аյктады:

— Ончогор кара иштин бе?— ол суралы.

— Ончобыс!— бастыра карыгандар бир каруунча карузын бердилер.

Немец олорды бүдүмчи јок, кородоп айктады.

— Мен жакшы курсактаарым!— ол тыгымы јок айтты. Устар кыймыгы јок турдылар. Олор азыйдагызындый үнчукпай база жобожоп, баштарын төмөн көргүлеп алыш турдылар, олор негеде јөпсинбей турдылар, олордын ол бүдүштери, олордын сөстөринен артык болуп, олордын иштебестерин немецке керелеп берди.

— Баскылагар!— ол тыныжы буулып кыйгырып чыкты, ол ок ёйдө согорго турган кеберлү болуп, колдорын сарбанда берди. Онын кийининде түрген бөйлөнөлө бойынын келген јери жаар јүре берди.

Карыгандар турган јерлерине кыймыгы јоктон турганча артып калдылар.

— Эмди мен слерле нени әдерим?— Полицейский ачынды.— Je, слерлер, карыгандар, мен слерди көргөмдө, кандый кыйаматтар. База слерде ёлүм де јок! Эмди мен слерди кайда апарарым?— Ол сананып турала база көлүла бойынан ырадып умдады— кем јок, эм тургуза тураларыгарга таркап жана гар. Мен слер керегинде господин комендантка айдарым, ол бойы слерди кайда әдетен эди, аайлазын. Слерди ончогорды адыш салар керек, онон башка арга јок.

— Жакшы сөзин учун быйаным јетсин, господин полицейский!— Булыга бажырды.

Тарас заводтын чеденинин каалгазына једип келерде, ого немецкий спецовка кийген мастер једиже јүгүрип келди. Ол куу јустү болды.

— Менинг јаманымды таштагар... ол Таасты јенинен ала койуп шымыранды.—Менинг жалтанчаак тынымнын јаманын слер таштагар. Мен бу јазайтан јазалдан мойноп чыдабагам, онын ўстине сананбагам. Эмди дезе орой.. Слер јўк каларда, менинг слерди колго туттырып бербегенимди унутпагар, слер кандый узыгарды мен билерим,—ол тўргедеп кожуп турды.—Жўк каларда оны унутпагар!..

— Мен абыс та эмезим, јарғычы да эмезим, Тарас бажын жайкады.—Кажыла кижи бойынын кўёниле јадып жат.

Таras жанып келерде жаныс Андрей отурды, ўй улустар јок болды.

— Сен ле меге керек болгон!—Таras уулына айтты.—Отур!

Онызы отурды.

— Сен, Андрей,—Таras баштады,—кандыйда болzon, жуунын кижизи... Андый ба?

— Же, андый...—уулы каруун жандырала база кунукчылду сананды: „Ол мени узакка мынайып кыйнаар ба? Эмезе бу эмди ўргўлжиге бе?”

— Juучыл эмезинг, онызы жарт, ол керегинде эрмектен-безибисте—Таras онон ары эрмектенди,—андыйда болзо, сени байала неге-неге ўреткен болбой?

— Андый ба?

— Же андый.

— Андый болзо, меге айдып бер: танкты жайрадарга гранатаны канча кирези јерден мергедеер керек?

— Слерге ол не керек?—Андрей кўлумзиренди,—Граната мергедеерге шикпееринип турыгар ба?

— Шикпеерингенде болзо маат јок! Эмешле јиит болзом, мергедеер эдим, олжого кирбес эдим, ол керегинде амыр бол.

— Эн лаптузы беш, он метрден...—Андрей кородоп айтты.

— Андый јуктан ба?—Таras жайкады.—Айдарда бу не: сеге танк једип келерин сакы? Андый ба?

— Же, онызына јуук...

— Андый кылых кылышарга жаан јўрекир болор керек. Андый кылых кылышарга темирдий бек болор керек.

— Андый, онызы чын...

— База кандый,—Таras, сурады—андый јўрекир улустар табылгылап жат па?

— Бар, онызы жарт. Кандыйда болзо, слерге не?—уулы танаркады.

— Ээ... бар...—карыйган ўшкўрди.—Балдары андый адалар, олор ырысту адалар! Же, кем јок! Эмди база бир ёскё сурак: Ок ётпёс броньды чы? Танктын ок ётпёс калы-

нын гранатала алыш болбозын ийне? Айдарда онызын уй мылтыкла алар керек, андый ба?

— Је, уй малтыкла...

— База қажыла туштаган ла уй мылтыкла алыш болбозынг.

— Онызы жарт.

— Айдарда, уур уй мылтыктар, ийделү борор учурлу? Андый ба?

— Је, андый...

— Андый борордо, уй мылтыктар да бар туры. Айдарда, бар! Бар! — Карыган обөгөң кыйғырала столды тажыды. — Көмөстүг уулы, бистинг черүй база бар. Мен дезе, сенинг шытуунда ижеминен арай айрылбагам!

— Угыгар! — Андрей казырланып тура јүгүрди.

— Јок! — оны адазы ўзе сокты. — Эмди сен мени ук. Менинг јакаруум. — Ол столдын кийин јанынан тура јүгүреле, Андрейдин алдына тура түжүп, бөөлжүлү кара сабарыла оны кезетти. Сталинградтын јанында, эмезе öскö кажы бир јерде, онызын билбей турум, немецтердин кöп танктарын ўрей аткан. Немецтер олорды јазаарга бери экелгендер. Јескимчилү колдорды бедирегилеп турулар. Менинг сеге калганчы куучыным, Андрей. Сен бойынды кайдала эдетен болzon, онызы бойыннын табын, керек болзо, полициягада баратан болzon бойында. Менинг сенде камааным јок! Мен сени бойымнын тынымнан кезип салгам. Је заводко.. Уктын ба? Заводко... — Ол токтой түжүп, тыныжы јөдилге буулды.

Кугарган јустү Андрей адазынын алдында унчукпай турды.

— Мен сени, кичинек уулчак тужында, — Тарас анарды эрмектенди, — заводко бойымнын иштеп турган јериме экелип тургускам. Мен сени, көмөстүнг уулын, бойымнын эгүүмди берип база оны колдо канайда тудатын көргүзип бергем. Сеге, көмөстүнг уулына, каный эгү неге керектүзин айдып бергем... Андый ба? База сен, көмөстүнг уулы, аданын эгүүзиле јүрегинг тыгынза... Јүрегинг тыгынза... Мен сени бойымнын колдорымла! Анаң öскözin, — ол колын уйадаган сабарын сарбайтып, бойынан кайра јаныйла, — бойын канайда билетен эдин, онайдо јүр. Нени эдетен эдин эт!

3.

— Нени эдетен эдин, оны эт! — деп Андрейге адазы айдарда, ол бойыла нени эдетенин билбей турды.

Ол кишинин бастыра таптарынаң айрылган шылтагында, ол билезинде болушчы да, азыралчы да борор чыдалы

ок болгон. Ол артык курсак јиир оос болгон, онон башка не де эмес.

Онын јүрүміндегі әмди шүлтеде жок болгон, актанаар арға да жок болгон, керек дезе амадузы да жок болгон. Сен жердин үстине не јүрүң, Андрей? Аңдай сұракка оның берер карузы жок болгон.

Керек дезе, качан ол олжодо до јўрерде ондо јўрер јўрүмінін амадузы бар болгон: атқакту әмиктен чыгып алар, айрылып алар. Же, чыгып алган! Лукерьяда јўрер тушта жаңы амадулу јўрген! не де болзо, бойының билезине једип алар! Же, једип алган! Билезинин мойына уур јўк болуп каландап тура берген. Мынан ары не? Мынан ары не болотының, ол билбекен...

Оның адазы, Тарас, жадып база кыйынды көргөн, билезин бистин үлусты сакып аларга чеберлеген: ёштүге неде керегіндегі бакпай сакырыр,— карыган Тарас тиштерин кезе тиштенип алып, шәк ол ижемжи керегіндегі күйүренген.

Андрей сакырып табы жок болгон. Сени—су-қадык јууга жарагадай жиит кижини келип айрып алар деп, сакырып. Сен кандай көстөринг ле айрып алгандарга удуры чыгарып?

Же, сакып та чыдаар арга жок болгон: ачана биленин үстине бүркелип калган. Андрей жеткерге канайда болужар деп, бажын оодып турған, же нени де сананып таап болбой турған. Ишке баар? Кайда иштеер? Немеңтерге иштеген иш азырабай кургадып жат. Чындаста айтса, иштеерге полицияга баар эмес туру ла.

Андрейдин жаңып келгенин поліцейскийлер сезип салғандар. Оның колындағы қазындарын колдорында удаған ары-бери андандырып турдылар. Сүркеегендер. Тоого туруп, ишке кирзин деп некегендер. Андрей оору меп деп шылтактанып турған. Эмчиден оорузын керелеп турған бичик керек дешкен, оның кийининде „эп-жöплө“— карынла ондоор арга бар дешкендер. Же, карындаарга берер неме жок болгон. Андрей ижи жок отурада жазап алган жалбышту отығын поліцейскийге берип ийген.

„Деревне жаар, Лукерьяга барып, билеге аш-курсак табатан ба, канайдатан?“—Андрей бир катап отурып санаала, оның кийининде ол санаазын ычкынбай удаған сананып јўрди. Же, әмегенине ол керегіндегі айдарга жалтанып турған. Оның жартын айтканын Антонина ол тушта угала, кару әдип бир де сөс айтпаган. Же, Андрей ол керегіндегі катап әрмектенбес керек деп сезип турған.

Лукерья Павловна Таастың туразына бойы келген. Санабаган тушта жеде конуп келген. Талтүште, качан турада жаңыс ла карыган Ефросинья ла Антонина отурада, келди.

Эжиктін каалгазын жалтанып ачала кирген.

— Андрей Тарасович Яценко мында јуртап жат па? —
кемзинип Антонинадан сураган.

— Э, э... онызы кайкап каруун береле, таныш эмес
айылчыны оныг деревнеден кийген кеезин, колындагы ту-
дынып алган түүнчегин аյкташ турды.

— А оны кайдан көрөр арга бар?

— Ол турода јок. Је, ол удабас келер. Слер сакыгар.

— Слер кем болорыгар?... — Ўй кижи ширтилдеп сура-
ды. — Эмегени бе?

Оныг сураган ўни, Антонинаны:

— Јоок... Эјези — деп, айттырты.

— Аңдый ба! — Ўй кижи сүгүніп, ненинде учун јенил-
дене тынды. — Айдарда ол айылына јеткен туру не? Түрү —
ол сүгүмжилў каткыра берди.

— Олор эмдиге јетире каалганын јанында турганча
болгондор.

— Слер, Лукерья Павловна ба? — Антонина араайынан
сурайла, бойынын јўзи кенетейин кызара бергенин бойы
сезип салды.

— Э — э! — айылчы кайкап карузын јандырды. — Нé, слер-
ге мен керегинде Андрей Тарасович куучынdagан беди?

— Э — э. . Куучынdagан... — Ол jaар аյкташ база фар-
туғынын толығын уужап турup Антонина карузын јандыр-
ды. — Бу слер не турыгар мында? — Ол кенетейин ойгонгон
кеберлў куучындашы. — Слер тура jaар киригер ..

— Јок, кем јок. Слер түймебегер, алдырбас! Мен мын-
да да сакып албай. Айдарда, түрү туры не? — Ол база катап
сурайла база катап сүгүмжилў күлүмзиренди.

Антонина оны турага кийдиреле, столдын јанына коштой
отургусты. Лукерья Павловна чеберленип туралынг ичин
айландыра айкташы.

— Эмегени кайда? — Ол сөстөрди арайдан айдып сура-
ды. — Андрей Тарасович эмегенин тапкан ба?

— Јоок... — Антонина туктурылып турup карузын јандыр-
ды. — Онын эмегени јок.

— Канайда јок? Ол эмегеним бар деп, айтпай кайты.

— Је... Ол јўре берген. Ол кёчё берген. Сурузы јок
табылбай калган. Онон бери сурузы торт јок...

— Ээ, калак! — Лукерья бажын јайкады. — Ол эжине са-
нааркап кыйналып туратан, эмегени ле кызына санааркап
кыйналып туратан. Ол билеригер бе кандый? — Жалтанып кү-
лүмзиренди — Ол ачынчаак ла кылышту ийне.

— Ээ, билерим ..

— Айдарда, түрү туры! — Ол ўчүнчи катап айдала, арай-
ынан ырысту күлүмзиренди.

Бу ёйдö Андрей кирип келди. Лукерья эмегениле кош-

той отурганын көрөлө коркуп кайра чачылды. Оның кийинде ичкеери басты. Лукерья сүгүнип, јүзи қызарып, колдорын тамагына былча тудынып, ого удуры көдүрилди, је кенейтейин, учурал шылтузында Антонина jaар аյктаап көргөн бойынча токтой түшти. Оны неде, не болгонын бойы да билбеди, Антонина оның әјези әмес деп бүдүмчиленди...Ол отургушка стура түшти, аланзырай берип, бастыра бойы јаныс болуп јуурыла берди.

— Слер мени јамандабагар... — деп ол айдала, чырайы кубулып күлүмзиренди.—Кажыла ўй кижи бойының ырызын бедиреп јат, онызы јарт.. . јок дезе, бир әмеште болзо...

— Кем јок!—Антонина терен ўшкүрип карузын јандырды. Бистин кыйыныбыс текшилик.

„Кандый эби јок боло берди—Андрей отурып јадып сананды.—Сүрекей јаман болды! Көрөргө јаман! Кем бурулу? Мен јаныскаан бурулу ба, әмезе өй андый, јескимчилүөй, јуу ба?“...

Сакыбас јанынаң Тарас једип келди. Ого карыган эмеген айылчы көрөнинде куучындаган кеберлү. Ол ого удуры көндүре базала, төмөн бажын јабыс бөкөйтип мүргүди.

— Сеге быйан болзын, ўй кижи!—Ол айтты, оның ўни тырлажа берди. Сенинг ак санаан учун быйан болзын. Сенин кижи күүнин учун. Јаныс сен коруп алгадый кижини коруп алган әмезин. Бу кижи ого турбас...—ол уулы jaар кыјыран айктайла чыгып јүре берди.

Ончолорго оноң әп јок боло берди.

— Бистин карыган ачынчаак... — бурулузынгандый болуп Антонина айтты. — Принципиальный... Слер ачынбагар, оның кылыгы андый...

— Јок, мен кем јок..., Кем јок... — Лукерья мендеп әрмектенди. — Мен не? Мен јанысла түрү бе деп лаптап көрөргө, киргем. Эмди мен баарым, — ол мендей берди.

— Слер кайда баарга турыгар? — Антонина ширт этти. — Бисте артып коныгар. Коныгар. Айылдагар. Канайда? Онойдо кылынарга јарабас, — ол обөгөни јаар айктады. Ол унчукпай, түнзейип турды.

— Јок, јок, быйан болзын, шакбырабагар... — Лукерья шикперине берди. Мен мында төрөгөнимнин айылында.—Ол турала ууланып баарга сананды, је бу өйгө јетире онын тизезинде јаткан түүнчекти кайда эдер аргазын таап болбоды. — Ачынбагар, — јалтанчаак кеберлү түүнчегин көдүрип айтты. — Мыны мен... сый эдип, — ол Андрей jaар, оның кийининде Антонина jaар айктады, оның соңында түүнчекти Антонинага берерге уулады.

— Ё к, јок, керек јок, слер канайып турыгар!—онызы кайра чачылган бойынча колдорыла ийде салып, чакпылана берди.

— Тарындырбагар! — Лукерья арайынча айтты. Андрей оны чыгара уткуп барды. Ол экү коштой барғылаш жаткандарын Антонина текпиштен унчукпай аյкап турды. Ол ўшкүреле текпишке отура түшти.

— Кандыйjakшы ўй кижи! — Карыган Ефросинья сергемелдү айдала, түүнчекти чечти. — Бистерге болужарын санан-ган. Арчуул экелген. Билеге дезе — кандыйда болзо јемелте.

Тарас оны уккан бойынча, уйалгана на кызарып чыгара јүгүрип келди.

— Једиш! — калжурып кыйгырып чыкты. — Табыштырып бер! Бис не, баскын боло бергенибис пе? Сурап алыш јүрер боло бергенибис пе?

Ол бу оқойдö Марийканы кöröп салды; кызычак јымыртка-ларды кайкалды айкап тургандый, ырысту көстөриле айкап отурды. Тарас оны кöröлö колыла кейди јанып, тышкary чыгып јүре берди.

„Баскындар!.. Баскындардан ары!“ — ол сананала бажын јайкап туразын база бастыра айлы јуртын айкады. Ончозы ары-бери кыйыжып калган турды. . Таскак карыган обöгөндий, чоркойып калган, туразы арай-арайла јайрадылбай турды, јамаар керек, оны качан јамаар!.. Кижини кунукчыл јип јат, темирди тат; агаشتы курт. Ондый болуп бычылган. Ончозы оны јок боло берген. Бастыра билеге межик те белетезе кем јок. Керек дезе, — ол коронду күлümзиренди, — межик те эдерге агааш јок. Артканы јүклө ўч карагай јарча“.

4.

Үч карагай јарча... Олордон межик те эдип болбозын? Ол бойына межик јазаар деп шикпееринбей де турган. Ол ёлёр деп шикперишибей турган, ол ижемјиден чёкобёгён.

Ол карагай јарчадан кайырчак јазады. Ого тоголок јазады, туткуш кадады. Туткалу кол абыра болды.

Карыган Ефросинья обöгөнинин ижин ширтилдеп айкап турды.

— Баарга тергенип алдын ба, Тарас?

Ол карузын јандырбады.

— Онызы јокко алдырбас болорыбыс па? — ол кунуксырап айтты.

Ол кородоп ийиндерин силке тартты:

— Је, куру сөстөр.

— Бойынг баарынг ба?

— Айса кем баратан? Артык баар да кижи јок.

— Айса болзо Андрей баар? — аярынып тура сурады.

— Андрейдин биске камааны јок! — Карыган катула-нып туура болды.

Карыган эмеген буурул бажын кунукчылду јайкады.

— Сенин жаңын ары-бери јүргедий тужы әмес, Тарас...— ол ўшкүрди.

— Ээ,— Тарас јўзин кыйа тудынып кўлумзиренди.— Менинг ижим учун мындый карыган болотон әмес. Је, не керегинде куучындайтан эди! Бойбыстың табыбысты корулап билбегенибис, бойыбысынг уулдарыбысты торыктырып билбегенибис,— әмди кемге тарынатан эдин.

Энирде карыган Ефросинья ла Настя Тарасты узак ѡлго шикпеергендер: керек кайырчактаң платьяларды, костюмдарды, кийимдерди чыгаргылап, нафталиндарын кактагылап, жарыкка ёткўре деревнеде олорды алар ба, онынг учун не ни берер?— деп, ајыктағылап тургандар.

Кайырчактаң чыгарып келген кажыла кийим керегинде Ефросинья бўткўл куучын куучындап болор эди: јал алар тушига акчаны канайда бўлгён, туродагы бастыра ўй улустар канча кирези удаган табыжап отургандар база онынг кийинде бастыра биле јуулып алыш садып аларга канайда чубагандары керегинде. Је ол керегинде сананбаска торт болгон, карыган Ефросинья ол керегинде сананбай турган, ол кийимдерди јуунада кол абырага салар тушта Тарастан туйукка ўшкўрип салыш туратан.

Бир кайырчакты ол ачпasca удаган кўјуренген. Оны эбиреде базын база катап ого келип турган.

— Мында Настюшканың сеп-ўлўзи,— ол эн учында айтты.

— Андый беди!— Настя кайкады.— Менде база сеп бар болгон туры ийне!

— Айса, кандый болотон әди!— Энези тарынды.— Улустардын балдарынан коомой әмезинг.

— Мен дезе билбегем!— Настя каткырды.— Је, ачыгар, эне! Кудачылар тўнгай ок юк. Кудалап келетендер келгилебей јат, Доннын ол јанында једип болбой токтооп калган. Ачыгар!

Ефросинья Карповна кайырчакты ачала, онын ичиндеги немелерди тёжёнип ыйлай берди.

Настянынг үлўзи база ла кол абыра јаар барды.

Тўнде Тараска калганчы кулурдан јалбак ётпўктёр быжырдылар.

— Сен танг атса баарын ба, Тарас?— әмегени аярынып сурады.

— Не боло берди!— Тарас тынгдай берди. Ол бойы да эртеп баарга сананган:

— Тўште, мен бодозом кол абыралу баарга эп юк улус бистинг јоктуларыбысты кўрўп салар.

— Менде уйалар неме юк!— Тарас кыйгырып чыкты.

— Алдында сен јоксурамалдан кемзинетен...

— Алдында! — ёткөнди. — Алдында, кем иштеер күүни јок болгон, ол јокту болгон Эмди кемзинер неме јок. Түште баарым! — Ол калјурып кыйгырып чыкты. — Талтүште баарым! Ончолоры керек болзо, менинг јүгимди көрзиндер! — Ол бойының билезиле эзендежеле, Андрей јаар керек дезе, көрбөйдө, талтүште чыгып јуре берди.

Ол бажын бийик көдүрүп алыш база буурайып калган сагалын эки јара чойилтип алыш, кол абыразын сүүретеп алыш, Таш Кечүди ёткүре, городтын улузы көп јерин керип база берди. Онын таныштары оны ээчий унчукпай аյыктагылап турдылар.

Ол кемизи де јаар көрбөй барып јатты. Ол, оны күйдүрип турган ачу-короннон, бастыра бойы каарган. Оморкоқ то кунукчыл да барып јатты

Онойдо базып јүрүп ол бастыра городты ѡдёлб јаан јолго чыкты. Јолдын белтирине једеле арказын түзедергеткөтөт түшти. Је онын көзине јолдо көрүнгени, онын санаазында бар шүүлтезин унутырды.

Көс једер-јетпес јердин туркунына кол абыралар ла соргойгон улустардын сырттары көрүнгилеп тургандар. Улустардын сырттары ла кол абыралардан башка неде көрүнбени, оны көргөндө ол айдуулга јүргендердин јолы кеберлү болды. Кол абыралар таштарла барып, чыкыражып, калыражып баргылап, бойлорыла коко чинеези чыккан, терлеген, тоозынга каарган улустарды апаргылап јаттылар. Олорды айктаап көргөндө улустар баргылап јаткандар эмес, улустардын колдорын јаба кадап салган кол абыралар бойлоры баргылап јаткан кеберлү болды.

Көргөндө јердин ўстинде темир јолдо, автомобильдерде, буу да, электричество кочанда болбогондый, а кижи дезе, атты колго тудар болуп ўредип албагандый кеберлү болды; јердин ўстинде магазин да кочанда болбогондый, улус дезе, ашка оны ёскүрип турган јергө ўргулжиге чубап јүргендей. кыскартып айтса, јердин ўстинде неде, кочанда болбогондый, — јанысла бар неме — кол абыралар ла чёркөк аркалар база алдында турган тоозынду јол болгондый көрүнди.

Кол абыралардын јанында чинеези чыккан база иженери јок улустар ырбагылап барып јаттылар. Карагандар, ўй улустар бастыра билезиле баргылап јаттылар. Обөгөн лө эмеген элижип-селижип кол абыраларын јылдыргылап отурдылар. Сегис јашту кызычак кичү карындажын, энедий чеберлеп, бойының көксине јаба кучактанып алыш базып отурды. Кол абырада кабай бала отурсы, сабарларыла тоозынан улам тижип калган көстөрин там ачыда јыжып ўзүк

жок ыйлап отурды. Бу биледе жер ўстинде бир де менинг деп айдар немези жок болды,—төрөл города да, туразы да, бойынын бүркүзиде жок.

Бийик тенери де, канатту булуттар да, агаштардың көк баштары да жок болды. Алдында тоозынду јолдың бир алтамы—бастыразы ол болды. База олор јолды каргагылап баргылап жаттылар. Олор килемјизи жок, кыјыран күнди житкелериле јоктогылап турғылады—олор ол күнди каргагылап баргылап жаттылар. Кенейтийн келген јашка олордың жарындары тырлажып көрчөйш турдылар—олор ол јаштарды каргагылап турдылар. Олордың кандары түүлген, суулантыган колдоры кол абыраны кыймыктадар күчтери жок болды.—Олор колдорын каргагылап турдылар. Олор, жол ого кол абырага кыйнаткандар, немецтерди чинеези чыккан көгүстерилинг кажыла тынныжыла, изү ле тоозын тудуп салган оосторынын кажыла түкүриктеги, балазынын кажыла онтузыла каргагылап баргылап жаттылар...

Тарас јолдың белтиринде туруп алып, јолды аланзырап аյкап көрүп турды. Ол бажын жайкап: „Сен менинг кудайым! Сен менинг кудайым!“—деп катап айдып турды. Албатынын тенис болгон ачу-короныныг алдына онын бойынын кыйын шыразы негеде турбас кичинек болуп көрүнди.

Ол кайданда агып турган болзо, түнгей ок, учы-учына кара суулар кыйалтазы јоктон жаныс жаан талайга бириге берер, карыган Тарас онойып ок албатынын шыразынын тенизине кожылып, бойы ондо кайыла бергендий болды.

Кижинын жуунтызы оны жуудып алды, оны бойыла кожосыбрала, кол абыранын ўстинде эңчейтип оноң ары куйбурта берди. Эмди ондо жаныс кол абыра ла база јолдың алтам бөлүги бар болды. База ондо тенериде агаштар да жок болды. Бастыра албаты кол абырага јаба кадап салгандай барып жатты, карыган Тарас база онойып ок барып жатты.

Бир канча частар откөн кийининде ол уйадаганын билди. Бели чыдаар аргазы жок болуп сыстап турды, агашقا элеген колдоры күйүп турғылады. „Үренбеген эмтиirim“—деп, Тарас санана, јолдон кыйа бурулды. Куурчалдарда улустар амырагылап отурдылар. Кандыда шулмус, буурул чачту, көөрөм көстү кижи Тарастан ол-ла тарыйынча суралды:

— Кайдан?

Тарас айдып берди.

— Кайда барып јадырыгар?—шулмус кижи кайкамылу колдорын чабынып суралды.

— Канайда, кайдаар?—Тарас ийиндерин кыймыктандырыды.—Днепропетровщина жаар...

— Анда не?

Таасты ол сурек ачындырды, ол суректин каруузын жандырбады.

— Слер оноор ашқа барып јаткан болзогор,—шулмус кижи мендеп айтты,—слерди мен ондой турум! Мен бойым Днепропетровск деп городтоң. Мен Петушков, Яков Иванович эдим, парикмахер. Бистинг городто болгон болзогор, кыйалта јоктон менде болгоныгар. Кызыл крестин парикмахерский билетен бедигер?..

— Јок, болбогом!

— Андый ба? Болбогоныгар коронду әмтири! Слер Днепропетровск јаар барып јадырыгар ба?—Парикмахер колдорын сарбайтты.—Мен онон келип јадырым. Ол—тербезен-делген область!

Тарас бүтпей ийиндерин јуурытты.

— Слер меге бүтпей турыгар ба?—Петушков ачынып кыйгырды.—Андый область канайып андый тербезен болуп калган деп, слер алансып турыгар ба? Мен слерге куучын-дап берерим!—Кенейтейин ширт эдип јалтанган бойынча айландыра аյкап көрди.—Јок, мен слерге нени де айтпазым! Барыгар! Барыгар!

— Слердин городыгар... э... фурердин... э... колында болголы удаған ба?—кенейтейин ойдыктын ичинен ўн угуды, база ол ўн угулган јерден көзине шили көс кийип алған кижи билезине тайанып туруп келди

— Бистин бе?—Тарас катап сурады.—Төрт ай болгон.

— Андый ба?—шили көстү кижи кайкамылу күлүмзи-ренди. Бис дезе, бир јыл болдыбыс...

— Тарас билеле база бойынын кол абыразынын жана отура берди. Шил көстү кижи ле парикмахер оны кеер-кемжилү айкатағылап турдылар.

— Слерлер кайдаар барғылап јадырыгар?—ол тунук ўниле сурады.

— Дон јаар.—парикмахер каруузын жандырды.—Ондо әмди жыргал болор керек...

— Жыргал! Э...—шили көстү кижи күлүмзиренди.—Меге жыргал амбарымда толтыра болзо, болорло.

— Жыргал!—Петушков казырланып кыйгырып чыкты.—Меге менинг садуума кыйалта јоктон жыргал керек! Онон ёскö јөпсинбезим.

Тараска, Днепрға да, Донго до баратаны түней болгон. Ол кол абыразын јолго чыгара сүүретип келеле, бир кичинек сананып јүреле күн чыгыжы јаар уланып базып иди. Әмди күн онын житкезинде болды. Алдында парикмахердин шулмус јарды әлестеп барып јатты, онын кийининде шил көстү кижи уур тынып, тыныжы буулып, јөдилдеп барып

јатты, оны улустар .Петр Петрович деп, адағылац турдылар.

Энир олор Донецти ёткён кийининде кирди.

— Мында конорыбыс па?—парикмахер сурады.

— Журтту јерге једер керек болгон,—Тарас јаан күйүренибей карузын јандырды.

— Журтка ба? Э, јок. Оноор бистинг карындаштарга... Э.. тербезендерге, түнде алтам јок... јабулу.

— Кемнен?

— Кемнен болотон эди? Олордон?

— Партизандардан коркыгылап јат...—шымыранып парикмахер айдала арайынан каткырды

Каа-јаа јерлерде јойу чубаган албатынын күйдүрген отторының ыштары бырлажып турдылар, олордың тымык ыштарын сескен улустар јолдон туура бургылап тута бердилер. Жаланда бойлорына конор јерлерин талдагылап алып, бойлорының кол абыраларын јанына тургускылап, бойлоры чыдалдары јок јыгылгылап турдылар.

Жаланды качан ок тепсеп салган болгон. Ол казыр жайтыда онын ўстиле черүү ле албаты јаныс катап ёткён эмес болгон. Кайдала болгондо јуулардын ла кочиштин истери көрүнүп турды: ёлони кугара ѡртёлип калган жалан, жарчаалап јарып салган агаштар, окоптор, көндөйлөр, коктор, салган оттын кара орды.

Бу жаланың ўстиле качкандар тизилижип ёдүп, јердин ўстине таркай бергендер. Мында артып калгандары ёлүп калган аттардың сөөктөри база тергендердин терен ле јүстин чырчыгындый ачу болуп чийлип калган истери болды.

Бу жаландарла черүүлөр ёткондör, оны тепсегендөр, тартыжып, јуулажып јүрүп јең јастанып јыгылгандарының сөөктөрин туткандар, шыркалаткандарын јууп алып бу жаландарды ол јерине эзине калдыrbай артырып, оног ары баргандар, јанысла шыркалаткандар унутпагандар: олордың кандары бу карара күйген ёлондö...

Эмди мында кол абырага јегингендердин кижи кайкаар лагери жайылган. Бир эмеген бойының кийип јүрген көкүсбек чамчазын уштуп алып, ойдыктагы сууга јунуп отурды. Суузы татту. Оны балкашту суудан андый дежет. Каннан да болгон болзо маат јок. Балдар окоптордо уйуктагылап јадат. Эски салган оттын когына јаныдан отты јалбырат-кылап тургылайт. Тенери жаар ачу, ёскүзиреек ыш чойилип турат...

Бастыра канды бойына шингдирип алгандый, база јердин бастыра ачу-коронын, онын јуулу сагыштарының јалбыштарын, онын јалбыштарының ыштарын бойына шиндей тартып алгандый энирги баарчык-кара тандак кижи көрбөгөн

кайкамъыкту болуп ёчуп браатты. Јолдон кол абыралу улустар жаңыдан-жаныдан келгилеп турдылар. Жалаңда тыгыс боло берди, Көп улустар ѡолды јакалай каскан коолдо уйук тагылап јадылар. Бирүзине шыкай ыжыктана јадып турат. Олордун ортозында Харьковтон, Полтавадан, Донбасстан, Запорожьядан келгендери бар. Артемовтон келгендер кол абыразында бир таар туству, Кременчугтан келгендер фабрикадан уурдал алган танқылу, Рубежадан келгендер бир час көнөктө салган будукту отурғылайт. Украинанын бастыра городторы бу жалаңда бастыразы јуулган кеберлү. Бастыра албаты кол абыранын кийинин көчүп аш бедирегендий.. Аш керек!

„Украина сен менин, Украина! – Тарас ачуурканып бажын жайкап отурды.—Бис экү јоксырагандар!“

Ол ортозында парикмахер от жалбыратты, эмди ол жалбыш бызырайып база чойилип турганын, онын бойынын ижинин эң јакшы тарамјызы кеберлү сонуркап аյктап отурды. Ончо тыштарынаң от jaар улустардын колдоры сарбайыжып чойилдилер. Тууразында отурган, карыштыра эткен чоокыр чийүлү тонду, јымыжак калбак бөрүктү кижи бойы да болгообой от jaар чойилди, је андыйда болзо, ичкеери јылбады да. јууктап баспады да.

— Слер, гражданин, кайдан келип јадырыгар? — јондык парикмахер ого јымыжак кыйгырды, ол оны отко келип куучындажарга кычырган кеберлү болды.

— Жамандабагар.—Гм...— јымыжак бөрүктү кижи тунгак ўндү карузын жандырды.—Мен тышкary... гм... куучында байтам.—Ол. јүзин тонынын јаказына јажырып алды.

— Интеллигент! — Петушков Тараска бойынын тарынганин көргүзип куучындарды,—Jaан ўредүлү интеллигент! Сен интеллигент болzon—ол казырланып кыйгырды, — айылында ла отур, јолго до чыгарга керек јок!

— Жамандабагар!.. гм...—шляпа бөрүктү кижи эрмектенди, мен көргөмдө, слер билбегенигер... Мен кожончы... Гм... Мен тамагымды чеберлеер учурлу... Мында чыкту...

Петушков каткырды:

— Је ўнди айылда чеберлеер керек болгон!

— Менде талдаар арга јок—актёр кыскарта мойноды.

— Чын, талдаарга келишпей жат,—Петр Петрович ўшкүрди.—Меге мынан эки јыл озо, мен јаанай берген кижи, бухгалтер Востриков баскын боловым деп көрүнген болзо, кандый жаман түш деп сананаr эдим. Эмди чындал андый болды Је слер бери јууктай отурыгар отурыгар!—ол актёрго кыйгырды.—От учун төлөбözигер!

— Быйаным јетсин,—ол шляпа бөрүгин көдүрип карузын береле, бойы оттын жанына јууктай отурып алды.

— Бу слер не мындый? — Тарас күлүмзиренип сурады. — Немеңтер актёрлорды сүйтеп, дежет.

— Је, мен... гм... немеңтерди сүүбей јадым. Тарынбагар килинчектү кижи. Орус.

— Кандай кайкамалду компания! — парикмахер кыйгырды. — Бистин одубыстың јанына кандай общество јуулган! Петр Петрович, чын ба? Мындый обществоны јакшыда күндер де сайын јууп алып болбозын.

— Чын... — бухгалтер санааркап айтты, — бу общественного графинчик болзочы Лимоннын терезин кошкон...

— Апельсиннинг: — актер кыскартта јемеды.

— Ненин учун апельсиннинг? Лимондыйын кожотоны ээжи болуп калган. Узактан бери андый:

— Апельсин јымыжак. Оноң ёскөзин бололбайтом. Жамандабагар... гм... ўн.

Парикмахер јалбышка бүрди чачты. Џаш бүр отто јыланчылап јуурылып база шыркырап јатты.

Каарган помидорго кошкон јумуртка, — парикмахер айтты, — менин сүүген курсагым, билерге керексип турган болзогор ол.

Ого кем де карузын јандырбады. Ол база бир бүрди отко чачты.

Бу ёлёнди кайнадарга кем јок, — кенейтейин ўй кижи-нинг јүрекир әмес ўни угулды.

— Не дедигер? — парикмахер бурулды

Отко јартыгыла отурып алган, бажын кол абырага јёлөп алган ўй кижи отурды. Ол база катап айтты:

— Мек айдадым... бу ёлён јаланды... оны кайнадарга да јараар.

— Акырыгар, — актёр түймеди, — је бу малдын азыралы ёлён ийне. Бу чочкинын азыралы ..

— Э, адабыс! — парикмахер майношты. — Улустың чочко-донг нези коомой. Бис чочкинын эдин јип турубыс ийне?

— Йигенибис, — Тарас түзетти.

— Је, югенибис! Айдарда...

— Улус бастыра бу ёлёнди терип салган эмтири — ол ўй кижи кунукчылду айтты.

— Бис бедиреп көрөрибис — парикмахер кыйгырала база бойы јалан јаар басты.

Ол удавай, терлеген, база тынышы јаанаган јетти.

— Чын, — ол бастыра јууп алганин ўй кижининг алдына ончозын салды. — Олён шылтузында согушка јетти. Албаты аң боло берген.

— Ачана.

— Неге кайнадар? — Ўй кижи сурады.

— Чында. Неге кайнадатан? Менде сананбагам,

парикмахер арга-чыдалы јок болуп айландыра аյкады. Карапай болды, је јалбыштардан јер jaар отту чедиргендер түжүп турдылар.—Э! Бу!—ол төмён бёкёйлө јерден нениде кёдүрди.—Каска!—ол оны ўй кижиге табыштырды.—Бого кайнат.

— Ўй кижи касканы колында айланыштырып турала сорсып тура берди.

— Слер кайтыгар?—ончолоры түймеже бердилер.

— Ойо адып салган.. — ол касканы көргүсти, ончолоры, јурап салган чолмондогы кара ойыкты көрдилер.

Одуның јанында тымык боло берди.

— Мен ёскёни табарым!—парикмахер ачынып күлүмзиренеле колыла ёлёнди карматай берди.

— Бу менинг обөгөнимнин боруги болзо маат јок..—Ўй кижи арайынаң айтты.

— Кичинек алгый таптым!—парикмахер кыйгырды. Бүдүн кеберлү..

Бурак удабай кайнады. Тарас јарым теертпекти чыгарды, ёскёлори, кемде не болгонын, чыгардылар.

— Көрүгер!—парикмахер кайкап айтты.—Амтанду бурак!

— Ачанаjakши деген казанчы. Онызы чын,—Петр Петрович каткырды.

— Мен ачанадаң кыйыжып турганым јок!—актер кенейтейин куучындады.—Артист бир эмеш ач болор учурлу, оноң бацка кишининг ичи-карды башка кожондоор, ол кожондоор учурлу. Качан улустар ажангылап турғылаарда, мән чыдап болбозым!—Ол кыйгыра берди. Чайнангылап жат! Мен Харьковтың операзында иштегем.. Жакши, немецтер бодонзындар. Мен немецтерди билерим, Олордо Вагнер болгон. Же ол...Ол—немецтер эмес! Јок! Јок! мениле былаашпагар! Олор мени курсактанар тушта коштой туруп алыш кожондоор тур деп албадагандар... база бойлоры чайнангылап... Варнерды көрмөс алзын!—деп кыйгырыжып турғандар. База менен олордың борделяда кожондойтон кожондорды некегендер,—ол кенейтейин токтой түжеле, колыла тамагын тудынала база ийиндерин тырлашту толгой бүктей берди.—Тарынбагар.. Гм.. мен ёкпөринбес учурлу, Ўним. Чеберлеер учурлу. Мен Вагнерди база қатап кожондоорго иженип турум... Жүрүмимде јаныс қатап та болзо.. Качан...—Ол оноң арыгызын айтпады, је ончо улустар оның айдарга санангынын ажындыра билип, јанысла ўшкүрдилер.

— Слерге чи јымырткалар ичер керек,—парикмахер күүнзиреп айтты.—Кажыла күн чий јымырткаларды... Мен искуствого јуук кижи, мен билерим...

— Чын, онызы jakши... Јымырткалар...—актер уйадап карузын јандырды.

— Бис бай јаткан јуртты табарыбыс! — парикмахер кёөрүп куучындады. — Бис, јумуртказы әмди де бар јерди табарыбыс!.. База амбарда аштары толо!. База бисти күүнзеген айылчылардый уткуурлар... база...

— Андый јурттар юк, Яков Иванович — бухгалтер базын јайкады.

— Бар! — Петушков кыйгырып чыкты. — Болор керек меге курсагыма бай, тонотпогон, кёбрөм јурт керек...

— Слерде кандый курсак бар? — Тарас сурады.

— О! менде психический курсак — кыйыштыра карузын парикмахер берди.

— Сегизен төрт картошка, база јүс он жетти калбак кулур, — ўй кижи кенейтейин: арай шымыранды.

— Не? — ончолоры кенетейин кыймыражып, ол јаар аյкатағыладылар. Ўй кижи кемзине берди. Ол бойының санаазын угуда куучындаганын бойы болғобой калган.

— Јок, акырыгар! — токынабас Петушков ого амыр бербей турды, — слер картошка керегинде нени де айтканыгар?

Ол онын айтканын бастыра учы-түбин угуп алды. Ол ўй кижиде — онын ады Матрёна — шахтада эки кыстары арткан. Џааны — он јашту, кичүзи — бештү. Ол балдарына тоолоп кемжил туруп бир кичинек кулур ла кортошка артырып салган. Күнине ўч картошкадан мүнгө ўч калбак кулурдан алыгар депjakару берген. Балазының яааны Любаша, онон көп чыгымдабазым деп чертин берген. Эмди олордо јүс он жетти калбак кулур ла сегизен төрт картошка арткан.

— Мен дезе, јолдун кабортозын да ётпөгөм шахтерка ўшкүрди — андый, бистин айылдарыбыста база ачаналар сакып отурылар. — бухгалтер арайынча айтты. — Бис сенле качаннан бери баскылап јўрибис, Яков Иванович.

— Аңлый эмей, куру колдорыбысты сакып турган эмес, ашту келерибисти сакыгылап жат. Бис олорго аш юк куру барзабыс не? Бай, тонотпогон јурт табар керек, бойлорыбыстын бар юк кийимдерибисти тузалу эдин солуп алар керек...

— Андый јуртты кайдан табар? — бухгалтер ўшкүрди. — Табарыбыс па?

— Табарыбыс! — парикмахер ижемжилү карузын берди.

— Је, же!

Олор јалбыжы юк одуның јанына конгылап алыш, ончозы кожно тонотпогон јер бедиреп јўре бердилер...

Тонотпогон јер бедиредилер... Бистин јер андый улу база: учы-куйузы юк деп, ондо күренг вишнялу ол кирези јурттар ла станицалар бар деп, агаштар ортозында јаныстардан турган туралар, јолдор анча кирези көп деп, Тарас качанда

сананып та болбогон. Бульварлардың грейдерлөп салган, эки јол акацияларлу јалбактары да; эски, өлөнгө бастырып салган чумакталардың шляхталары да; јаныдан јазаган чектеп јараптырып эткен, толтыра суулу ѡлдордың куургалдар да; јажына балкашка таштала берген, чиүлү јурттар ортозының көркөк ѡлдоры да; қазактардың лампасаларындай, алтын соломаны сугуп салган, көбрөм, јаландардың ѡлдоры да; балкаждына кижи ёдүп болбос, онкыл-ченкилдү көрүм-жилү јаландары да; јаландардың ары-бери булгалыштырып салган јалтанчакту чичке танынан јүрер ѡлдоры да; агаشتар ортозыла ёткөн, саадактый түс, көнү ѡлдор до... Желдор көп. Ол ѡлдордың ончозыла Тарас база оның нөкөрлөри ёткөндөр, әмдиге јетире тоотпогон јерди тапа-гандар.

Кунукпас Петушков олорды баштап алып, ырысту јерди табар болуп турган. Је ол јер таңдакта ѡок болгон. Јурттар күйгилеп тургандар, немецтер айдап апарып турган малдар оогырыжып тургандар, ўй улустар ыйлагылап тургандар, ѡлдорды керий бууп салган улустар ары-бери кыймыктагылап, олордың јыланаш көгөрип калган буттары јерге тийбей каландажып... тургандар.

Әмди кол абыралу јорыктап јүрген улустардың одула-рына конорго јер бедиреп јаш балдарлу ўй улустар немец-тер ѡртөгөн јурттардан келгилеп туары көптөп турган.

— Ак санаалу улустар, јылынарга јуудыгар! Бисте неде ѡок. Јаныс тыныбыс арткан.

— Алтан алты картошка ла тогузон тогус калбак ку-лур...—Матрёна јылынарга келген улустардың балдары јаар көрүп кимиренип отурган.

Петушков әмди удуры келген колабыралуларды олор-дың келген јеринде јүрүм кандай деп кичемелдү сурал турган.

— Је, ондо кандай, а? Солугылап турулар ба?..

— Ээ, солугылап турулар... Улустар айдар күүндери ѡок каруларын јандыргылап тургандар.—Кудайдың бажында со-лугылап јат... Бойлоры да курулар...

— Канайдарда ѡок болотон?—Петушков кайкап турган.—Кайда барган ончозы?

— Кайда, кайда! Кайда баратан эди, јарт эмей база...—Онойдо айдыжала ѡолдың тоозының көрүнбей јылыйып онон ары јүре берип тургандар.

Ондың куучының кийининде базарга онон уур болгон, јердин ўстинде тоотпогон јер бар деп бүдерге онон күч болгон.

— Андый јер ѡок, ѡок!—Петр Петрович ўзўк ѡок айдып, је андыйда болзо, ончолорло түнгей оқ барып јаткан.

— Бар болор керек! — парикмахер кыйгырып турган. — Немецтер бу мындый семис јерди сёökти чедеген чилеп чедегилеп болгондор болбой, байала...

— Немецтер ончоны кылышарлар! — Тарас бажын јайкап турган.

— Алтан болчок картошка база тогусон ўч калбак кулур, — Матрёна ўшкүрип шымырынып турды.

Одулардын ыштары бырлажып тургандар.. Кугарып јерге түшкен јалбырактар бырыксыжып јаткандар... Тонотпогон јер јок болгон.

Тарас тобурак-тоозынга каара берген, арыган, чек унчукпас боло берген. Ол бойын айландыра жара јердин түбек шыразын канчала кирези көптөдө көргөн сайын бойынын шыразы, анча ок кирези кичинек көрүнип турган. Ого кайда да баарга түнгей болгон. Ого буракты, агашту јердин каттарын, мешкелерди, агаштардын кадарларын јиирге бирде башказы јок түнгей болгон. Кол абыразын сүүредерге онын арказы коркайо берген, колдорында канду суулантылары када берген. Ол Петушковтын куйбурјузла барып га јатса, тонотпогон јер барына бүдүп те турганын, эмезе бүтпей де турганын бойыда билбей турган...

Түнде одулардын јавында Петушков семис, тонотпогон, олорды мынан ары баар јолдо олорды сакып јаткан јерлер керегинде ёкпёринип куучындан турган. Тарас унчукпайтан, бухгалтер былажып отуратан. Актёр сагышка алдыра берген.

— Андый, андый! — ол айдып турган. — Ол сүрекей јакшы! — Ол парикмахердин көзи јаар ширилдеп аյкап турган. — Је једерибис пе? — Онын тыштынаң кийген кийими јолдо мылтирип тыдымган, јўзүн-јўр аткакту чөп ёлёндор сыралгандар онын кийгенче уйукташ турган јымыжак бөрүги бойынын кеберин јылыйтып салган. Ол эди-каны јок, карыган, јаан бакбуурлу кижи болуп калган; оны, Харьковтын ады чыккан кен коо ўндү кожончызын, кем де таныбас эди.

— Једерибис! — парикмахер ижемжилў айдып турган. — Доннын ол јанында јер бай, — ол база ол јер керегинде куучындан, олордын јолында албаты јуртаган јер канчала креzi узакка табарбаганда, онын куучындары анча ок кирези кёөрём, солун болгон.

— Андый јурттар јок база качанда болбогон! — бухгалтер оныла былаажатан.

— Болгондор, — актёр катуланатан. — Бис бир катап концерт ёткүргенибис, ол тушта вишиялар салган столдор јызырап — турганы санаама кирет.. База бүткүл туудый јымыжак, ак калаштар сүттү чаралар. Жалтыраак чаralарда ур-

ган алтындый мёд... Энирдеги таңдактый јымырткадан каарып эткен теерпектер...

— Чын, јуртаганыбыс! — Тарас ўшкүрип туратан.

Петр Петрович дезе, ол мынан озо ол јүрүмге ненин учун тарынып туратанын эске чек алып болбой турган.

Мен јүрүмге тарынып туратам, онызын унупаганым жарт, неге тарынганды, ѡлтүрзенде эске алынып болбой жадырым! — ол бойы кайкап турган.

Ол бойыныг директорыла не керегинде келишпей турганын канайыпта санаанып таптай турган.

— Мен онын керегинде көчпөгөм. Жок, барбазым! дегем. — Слерле, директор, барганча, немецтерле кожо жадырым. А иенін учун кырышканыбыс? Жок, санаама кирбейт. Ол јаман кылыкту болгон, онызын унупагам. Эмди туштажатан арга болзо... ол јаман кылыкту деген кишини окшоор эдим! Чындап айдадым, окшоор эдим!

— Чын, јуртаганыбыс, јүргенибис...

— Бежен төрт картошка база сегизен жетти калбак кулур.

— Тонотпогон јер эмдиге жетире јок болгон.

Олор Доннын јаландарына киргендер. „Эмди удабас, удабас!“ — Петушков айдып турган. Ол көбрөмji боло берген. Кезик аразында ол кол абыразынын ўстинде корчойып алып сыгырып та турар боло берген.

Олор эмди семис, кара, јакшы јерле баргылап јаткандар. Энирлерде ол јердин ўстине андый ак кийу база ток буу көдүрилетең, оны калашка, саржу чылап сүртерге де јараар деп, Петушков былаажып туратан. Је, олордо калаш јок болгон. Олор кучкаштар кеберлү кырада төгүлген ашла азырангылап јүретендер. Олорды јүстер километрлерге эбиреде буудайдын јаландарында аштын ўрендерди төгүлип јадатан, — кол абыралулар ол јыдып калган ўрендерди теерип јип, оныла азырангылап јүретендер. „Эмди удабас — Петушков ижендирип туратан. Ол семис јердин, клевердин база гречиханын мёдынын јыдына чек эзирие берген. Ол мунын ончозынан талайы туманин суудын јанызы јууктап келгенин таныйтаныдый, ырысту јердин темдектерин танып турган.

— Көрзөн, кандай станицалар! — ол андый турган. — Блардын јаандарын, хозяйственнийларын. — база ол колхозтордын јылу кажагандарынын, тракторный станциялардын арткан калгандарын, темир ле черепицала јапкан јабуларын, малдын јылу кажагандарын көргүзип турган. Оны мында уйлардын мөёрбөй турганы, күштардын этпей тургандары кунуксыдып турганы чын болгон.

— Мынан ары, мынан ары ончозы болор! — ол ижендирип турган. База ончолор ого бүткүлөп тургандар.

Гречиханың мөдүнүнг ла күнжип јаткан буудайдың јыттары олордың сыйап тумчуктарының ўйтерин тарбайтып турган...

Бистин кол абыралулар Донның јаландарында Россиядан чубагандарга табарышкандар. Курсктың, Белградтың, Воронежтин городторынан келген улустар көрүнгилеп келдилер. Россия Украинала түшташты, колабыраларын коштой тургустылар, отурдылар, былтыргы јылдың курсак ёлөнинен колабыраны сүүретегенен канду суулантыла суулантыган колдорыла уужаган танкыларын тартылар.

— Jaan станицаларга барбагар,—олор бойы бойлорына јөп бердилер, ондо немецтердин гаризондоры турғыланат... Аңдый јерлерден нени де таап албазыгар, база онын ўстине калганчызын немецтер былаап аларлар.

— Чын, олордың кийининде баары јок... Кармаданарага чектер! Саранчалар кеберлү...

— Je слерде кандый?— Тарас Курсктан келгөн улустарды сурап турган.

Олоры дезе, каруузына јанысла колдорыла јанып салатандар:

— Je слерде кандый, аңдый ок! Мактанар неме јок... Мактанар неме јок...

— Казырланып турулар ба?

— Ол керегинде куучындабайлыш...

Тарас кол абыразын кыймыктадып јүрүп сананды: албатының кыйынында кемјү бар ба, онын токтойтопы качан?

— Төртөн сегис картошка ла сегизен бир калбак кулар,—Матрёна ширилдеп кимиренип турды.—Оо, кудайым! Оо, кудайым:

Тонотпогон јер эмдиге јетире јок болды...

Эртенгизинде олорды Петушков jaan јолдон автомобилдин јолына чыгарды.

— Эмди удабас!—ого, пророк чылап, туманды ѡткүре көрүп салары качан ок берилген кеберлү ол јарлады.—Эмди удабас!

Олор бойлорының кол абыраларын грейдердин тактап салган, бек, кургак јолына чыгара тартып алдылар, олордың ондо баштапкы көргөндөри,—јалаңаш јаткан ўй кижи болды.

Ол кижи бойының кол абыразының јанында, јолдың кыйазын-да, јўзи тёмён болуп күн бадыш јаар бурулып алған јатты.

— Түрү эмес!— бухгалтер кайкарап айтты.

— Олор оны айландыра аланзыражып база кунуккылап курчадылар. Ол ўй кижиның көрөргө эртип калган кол-

доры бир таар ашқа сабарлары атырайыжып кадалгылап калтыр... Таар кол абырадан жайлала, жыртылып калган эмтири. Онон жыртығынаң аш төгүлип калтыр,—оны көр-гөндө ўй кижиңин тыны јок колдоры олорды јууп алар күчи јетпей турган кеберлү болды.

— Жедип болбогон! — Матрёна арайынаң шымаранды.

Кол абыралулар, ѡлгён кижиңин абыраларыла тийбеске анча мынча эбирип база унчукпады онон ары көниге бердилер. Олордын алдында тоозынанаң саргара берген јол болды.

Бу түнде олорды соок јаш јунуп салган ѡлёндөр жаңындырды. Ўч ўлүш обоолорго көп тоолу кол абыралар јуулдылар. Олор ол обоолорды чымылдарын јуулганы кеберлү курчап, ѡлёнгө киргилеп, бойы-бойлорына шыкалышып алды, бир түндей кёоп калган, тырлашкан, јаттылар. Обоолордын ўстинде кыркыраган, оору, ўзүги јок јодил турды... Кем де ўйуктап болбоды. Јаш дезе ўзүги јок јаап турды... Күски јаш башталатан ёй болды, тонотпогон јер јок болды...

Петушков кенейтейин сананды: Ол чек јок эмеш пе? Яңысла тымык?“ Же ол-ок ёйдө кол абыразы јаар калып келди: “Продукталар ёдөр!“ — бастыра бойы кол абыразын бүркей јадып ийди. Бухгалтер Петр Петрович дезе јёдилге тумаланып сананды; “Жедип болбозым! Менинг жаңымдый јашту тениш јўрет пе?“ Ол јёдилге каарылып, койу, јапшынчаак чеметти чыгара түкүрип турды. Матрёнага түннин туркунына јолдо тыны јок јаткан ўй кижи көрүнип тургандый кеберлү болды, көгөрө эртип калган сабарларыла јерди тырмап јатканы да, ол ўренди јууп аларга, күјүренип турганы да, јууп болбогоны да онын санаазынан чыкпады...“Туразында мындык ок, ачана оостор санангылап тургандар болбой кайсын Эмди сакып албастар“. Актёр тыныда јёдилдеди: “Гм! Гм!“ Ол онын ўни эмдиде бар деп билип аларга сананган. Ол керек дезе, неде сананган керегинде кыркырап, тамагы тунгаксу кыйгырып ийген... Онын эдинде кандыйда соок кей кырлап турды. ѡлүп калган јаткан ўй кижи түннин туркунына Таастын алдында тургандый болды. Ол бүткүл сынына, колдорын ол јаар, јаргычыга суй тудуп турган кеберлү чойүп: “Менинг кыйналғанымнын кемжүзин аныла, Тарас!“ — деп, тургандый болды. Ол дезе ого каруузын берип турды: Ондый кемжү јок, ўй кижи“.

Эртен тура јаш токтоп калды, јуукта болбогон јиит база көөрөмдү күн тийди. Петушков көөрөп чыкты.

— Мен түннин туркунына бирде кичинек ўйуктабагам, санангам,— ол мендеп јарлады. — Билеригербе, биске неин учин керек ондолбой турганын таптым!

— Ончолоры унчукпай оны аյыктагылап турдылар.

— Бис ончобыс јаан ѡолдорды айландаура јўргилеп јадыбыс. Је, мында немецтер,— онызы ѡарт. Олордын кийининде бедиреерде неме юк. Бистерге туура туйук јерге баар керең — ол кыйгырып ийди.— Туйук јер јаар баар. Кижи буды бас-паган јер јаар!

Ол көп јилбиркеп айдып турды, ого улустар база катап бүткителеп, оның кийининең ары бардылар.

Олор јаан ѡолдон чыгала, Дон јаар кёнү ѡолло јүткидилер. Олорды Петушков баштады. Санаазында баар ижемжи-ге куйбуртып, оның токтомы юк јалбыжына ѿртöдип, ол олорды мендедип, ачынып, кыйгырып турды: „Түндүк јаар! Түндүк јер јаар!“ Олор дезе, оның кийининең ары тиже берген, оору јылгылап јаттылар,— олор тентирилгилеп, јыгыл-гылап, је андыйда болзо, баргылап јаттылар.

Бир катап, јарым түште, кыйналган кол абырачылар кенейтейин удаганин бери укпагандарын уктылар: Такаалар кыйгырыштылар.

— Угыгар!—Петушков сүгүмчилиү кыйгырып колдорын бажынан бийик көдүрип алып кыймыктанбай тура берди.

Је ончолоры, онызы юкко до уктылар. Токтой бердилер Кыймыктанбай, үккандарына бүдинбай тура бердилер.

Такаалар кыйгырыштылар. Олор андый курч, андый кёөрмдү, андый јаныланду кыйгыргандарынан улам ончолордың јүстеринде јылу, јалтамјылу күлүмзирениш бойлорына билдирибей көрүнип келди, олордың кажызы ла кенейтейин, оның јўриминде эн јакшы, эн ырысту не болгонын эске алынды: кем бойынын бала болгонын, кем тойу болгонын, кем баштапкы ырызын. Городтын улустары, олордың кажызыла бойындыын эске алынган. Петушков јилбиркеп сүгүнгенине бут бажына туруп алды, оның јўзинде ырыс ла оморкок көрүнип турган. Матрёна мўргүүрге турган кеберлү колын тёжине карыштыра салып алган. Олор онойдо унчукпай тым болуп, амырзынып тургандар.

Олорго агаштардың ортозынан ырысту јер көрүнип келген. Карыган чарлар јўктерин сүүреткен, айландаура көрүнгендерге бүдүнбай, кыландалап көрүп баскылап јаткандар. Олордын сүүреткен кошторында мёнун кеберлү капусталар күкбейип турдылар; түнүрдий тазыраган арбустар бойы-бойлорына очёни согулышып турдылар; элбек таарлардан јаан-јаан картошкалар торсойыжып көрүнгилеп турдылар; помидоралар кан кеберлү сууларын агызып јаттылар; јаансынду әркек такаалар, ары-бери калыгылап шаарашибайрычтан чыгар аргазын бедирегилеп турдылар, суу-куштар ары-бери телчикилеп јайканыжып турдылар, чочколордың кыскылтым бүдүштү балдары айландаура көрүнип турган телекейди ёни-бажы юк аяктағылап турғылады; кёөрм

Эмес чырайлу обөгөндөр чарларды узун шыйдамдарла чугулду чыбыктагылап турдылар; олордың жанында табынча база јожонзырап немецкий солдаттар баскылап отурдылар, база ончолоры чайнангылап браатылар.

Кош табынча, удаган ѡдуп барып жатты. Кол абыралуардың жаныла коштой бийик кошту абыралар, тыны јок, ѡлүмтик көстүй уйлар, алтын кеберлү буудайлар урган ачык кайырчактар, кунукчыл чырайлу обөгөндөр, ыйга көстөритишкен ўй улустар, чайнанган немецтер ўзүги јоктоң ѡткүлеп турдылар... Олор кол абыралулардың жаныла ѡткүлеп, ырап барып жылайгылап турдылар. Калгаңчы кош агаштардың ортозына једип, көрүнбей жылай берди. Актөр бойынын кол абыразына табынча отурала, бойынын шляпа бөрүгине јүзин јажырып ыйлай берди.

— Мен олорды көрөр күүним јок! Мен олорды көрөр күүним јок! — Көксин былча бастырып салган кижиidий шымыранып, Петушков кулагын түүнди. — Мен олордың сагалдарында кырып болбайтом. Жаагын кыргамда кем јок. Тамагына ла једер болзом...

— Одус ўч картошка ла алтан алты калбак кулур, — Матрёна шымыранала база ыйлай берди. — О, кудайым!

Оскё кем де, нени де айтпады.

Матрена кенейтиин тура јүгүрген бойынча, көстөрининг жаштарың колдорынын жендериле арчыла, төмён јабыс бөккүип Петушков ло онын кийининде ѡскөлөриле јакшылашты.

— Слерге, нёкёрлөр, кожо јүргенигер учун, слердин ак-санаагар учун быйаным јетсин. Эн јакшы быйаным!

— Сен не? — Петушков оны коркыганду сурады.

— Меге жарабас! — Матрёна катуланып айтты. — Ойто баарым, Менинг балдарым калганчы курсактарын јигилеп жат,

— А...ашты канайдарын? Айылынга нени апарарын?

— Нени тапсам, оны апарарым. Кажы-бир јерден толуп аларым, ол эмезе күдайга бажырып јадып сурап аларым.

— Же бар! — Петушков арайынча айдала бойлорынын көдөчилерин күүн-күучи јок аյыктады. — Бис база бир эмеш баарыбыс...узак эмес...

Матрёна колабыразын алала јолго чыгара тартты.

— Олүп калгандарга аш экелзем маат, јок, — ...ол айтты, — андай да болзо, баар керек.

— Жакшы болзын, Матрёна! — Тарас ўнин очомүктелтип айтты. Сеге једер керек.

— Керде-марда јетсем маат јок! — Шахтёрка ўшкүрди.

Кол абыралулар онын кийининен ары удаган көргилеп турдылар. Ол жылайып јуре берди...

— Же! — парикмахер канча ла бар чыдалыла көрөмжип

айдала кенейтейин актёрдиг јүзин көрүп салды. Ол көзин бөктөп алып отурды; онын шалтыр ээги каландап калган, үзүгү жок тырлажып турды.

— Ол жедип болбос! — парикмахер коркуп сананды. — Ол кайдада жедип болбос“.

— Слерге не, коомой бо? — ол актёрды ийининең араай кыймыкташып, күүнзиреп сурады.

— А? Андый... Жамандабагар... уйадай бердим — актёр жартын айтты. Ол азыйдагызындый оқ күлүмзиренер деп күүренди, же онон неме болбой калды. Ол бурулудый аյкытап колдорын жайды. — Көрзөгөр кандай јескимчилү? Андый ба? Жамандабагар...

Ол бойынын чыдал јогы учун бурузынды, Петушков кенейтейин онын алдына бастыра нөкөрлөрининг алдында бойынын бурулузын эн баштап эске алынды. “Мен бу улустарды, карыгандарды, оны жок кажы јер jaар сүүредип отурым? Жердин ўстинде тонотпогон јурттар жокто болзо, магат жок?”

Кандай жакшы шүүлте болгон эди! Жарашиб! — Ол күүнзиреп, ўшкүреле айтты:

— Же, кайдар база! Жуук ла деген јуртка кирели. Көрөли! Жуук деген јурт жаан, чала ээн станица болды. Көп тураларды жалбак агаштарла эжиктерин карыштыра кадап салган болды, онон көптөрининг түүнүктери жок, јурттын ортозында улустын јуубаган сөөктөри жаткан кеберлү болды.

Парикмахер бай кеберлү туралы талдап алала онын көзнөгин токылдатты. Жакшы база оору чырайлу ўй кижи карады. Кол абыралуларды ол көрүп салала бажын кунукчылду жайдады.

— Кирерге кем жок по? — Күндүлеп парикмахер сурады.

— Кем жок! — ўй кижи айдала каалгазын ачып берди.

Олор бойлорынын кол абыраларын жалбырак ла кебис чилеп бүркеп салган ээн чеденге кийдире сүүреткилеп кирдилер.

— Же, бу! — парикмахер көбрөп айтты. — Айылдын ээзи, којойымдардын уткугар!

Којойымдар келген, а садып алатаандары торт жок — айылдын ээзи ўй кижи кунукчылду айтты.

— Жок, сен товарды көр, товарды! — Петушков кыйгыра берди. — Же, бери баскылагар! — ол актёр отура берди. Ол бойынын абыраазын күүни-күчи жок от ура берди.

— Слер не? — оны парикмахер шымыранып сурады. — Бери келигер!

— Актёр ого кару эдип ижемјизи жок колыла кейди бойынан ары јаныды.

— Же андай болзо, мен... слердийн көргүзейин...
Петушков актёрдың кол абыразын карайла оног түүнчегин чыгара тартып келди.

— Калас чегеп, чакпираарыгар... — Ўй кижи айтты.
• Бисте бир де неме јок, јамандабагар.

— Јок, слер көрүгер, көрүгер! — Петушков токтобой, түүнчекти чечеле, ўй кижининг алдына онын бастыра јоёжөзин жайын ийди. Мында актёрдың јазалду, кеелү, ончолордың санаазында јуудан озогы ёйди, качан бу кол абыралулар кижилердий концерттерге јүргилеп, жаны кийимдерди садып алыш турган, костюм көктөйтөн устарла кийимди кандый кееле көктөөрин шүүшкен ёйди эске алышырган костюмдар болдылар.

— Бай јүргендер. Ару! — костюмнын килинин сыймап көрөлө, ўй кижи күндүлөп айтты.

— Бу менинг концертке кийетен фрак... — актёр уйадай берген ўниле айдала бойы туура көрди.

— Бу кем, слер билеригер бе? — казачкага бököйип. Петушков шымыранды. — Бу артист. Оны телекей билер. Бу кеелү кийимдерди ол бойы кийген. Оны жанысла ондоң билер керек ийве!

— Күүнзеп турум, — ўй кижи айтты. Бастыра тынимла күүнзеп турум. — Ол костюмды кунукчылду аյкташ ла онын килинин база катап сыймап көрди. — Жанысла бисте неде јок, бүдигер! Ончозын тоноп алгандар...

Актёр эмди соокко алышырган кеберлү калтырап жатты. Ол пальтозынын јаказын көдүре ле мойнын қыскарта ичи јаар тартынып алды. Же ол уйадаганына, карыганына база ач болгонына, тырлажып, ары-бери тентирилип турды. Онын ээги эмди ташталып турды, актёр кыймыктабас эдип тудулар чыдалы жетпей турды.

Казачка оны ширт эдип коркуп айкташ турды.

— Олор оору ба? — Ол шымыранып сурады.

— Петушков карузына ачурканып колын жайды.

Ўй кижи тургузала туразына кидире јүгүреле ол октарыйынча айто чыгара јүгүрип бир теертпек калаш, сускы база јука тепшиде јука-јука эдип тиле кескен јуу экелди. Ол бастыра ол экелген немелерин актёрлын алдына тургужып салды. Онызы коркыган кеберлү кайра чачылды.

— Жигер, јакшы болыгар! — казачка оны күндүлөп бökönди. — Јескинбегер. Уйыбысты алыш баргандар, жанысла эчки арткан, тарынбагар...

— Јок, јок! — актёр ол јаар бурулып колдорын сарбанг дада берди. — Мен тегин алыш болбозым... Слер канайып турыгар?

— Мен акчазын албазым... — арайынча казачка айтты.

Петушков курсак јаар сыйапту аյкады. Олор быжырган калашты узактан-узактан бери јибегендер! Ол чилекейин ажырала актёрго базып келди.

— Іигер! — ол кыйыжар аргазы јок эттире айтты. — Кем јок, јигер!

Актёрдын јүзинде түүмжилў торсоктор чыгып келди.

— Же, канайып онайдо? — Ол шымыранды. Мен артист... Мени билөрлер... Мен ач... Мен суранып курсактанып болбозым... Быйаным јетсин, же...

Ол ўй кижи јаар айкады. Ол дезе, онын алдында бажын јабыс бёкөйтіп алыш, колдорыла фартугын јулуп турды

Актёр кол абыразынаң табынча туруп алды, бёркүн уштып алды, кайдаары да күски шанкыр тенери јаар ѡрө көрди, бёрүгин тёжине былча тудынып алды. — Кенетейин кожондой берди. Онын тамагынаң чыдалы јок, кыркыраган, јоболду ўн чыкты, же ол оны болгобой оноң ары кожондоп турды. Тарас онын көзинче кижи канайда јиит боло бергенин, онын ўни канайда таңып, темирдий кынырап турганын кайкап көрүп турды. Ого андай болуп јүклө көрүнген болор бо? Казачка турган јеринең кыймыктабай туруп алыш, колдорын тёжине карыштыра былча тудынып алыш, көстөрин јүмбай, актёрдын јўзи јаар көндүре көрүп турды. Чеденинг јанына айылдаштары — эр улустар ла ўй улустар јуулдылар. Сыгылыжып чеденин ичи јаар кирдилер. Ўй улустар ыйлагылап турдылар, кыстар көстөрин арчуулдарыла арчыгылап турдылар, карыган ёбөгөндөр баштарын тайак агаштарла јомёгилеп алыш бёрүктерин уштылар... Актёр бойынын алдына бёрүгин керий тартып алыш, арийларды ла кожондорды ончозын учынан ала токтом јоктоң кожондоп турды. Ол казачканы алкап турды. Онын алкап турганы онын ёскүсте болзо берген калажы учун эмес, онынjakши ак санаазы учун болды. Ол бойынын кожоныла ончо улустарды алкап турды. Ончозын, онын кожонын угуп тургандарды карыгандарды, оору орус артистты, кем онын кожонын угуп ыйлап, онын тамагы кыркырап турганына тарынбай, орус улус канайда ыйлап билетен эди, онайдо ыйлап тургандарды алкап турды...

Ол кожондоп божайло, күчи јок чаксырап кол абыразына отура берди. Ончолоры унчукпадылар. Јанысла ўй улустар эмдиги ёйгө јетире ёöttöрин тартынгылап, көстөрининг јаштарын арчуулдарынын толыктарыла арчыгылап турдылар.

Жуу ла турган улустардын ортозынаң карыган ёбөгөн кенетийин чыгара базып келеле, јўзи катуланып улустардын ончозын айкады.

— Бу кижи кем?—Ол актёр jaар сабарыла улан, суралды. Оның кийининде кемзүлу бажын жайкады.—Бу кижи, улустар, артист. Бу кижи андый кижи болуп жат. Бис мындай кижини чеберлеп албазабыс бисти бистин жаң мактабас. Мен онойдо айдып турум ба?—Ол бойының айылдаш жаткан дарын база катап катуланып аյыктайла оның кийининде актёр jaар бурулды.—Слер бисте артыгар, мен слерди сурал турум. Күчигер бар болзо база кожондоорыгар, бис ыйлап аларбыс. Жок болзо, тегин жадарыгар... андый ба?

— Жадыгар!—актёрго тураның ээзи казачка айтты...

— Же!—качан колabyралулар актёрло жакшылажып алып онон ары көндүгер тушта Петр Петрович суралды.—Же, бис турагарды керүп барзабыс кайдар, а? Колын чёйө тудуп, алып Петушков jaар айыктады.

Парикмахер кенейтейин ачынды.

— Меге не?—ол ирекек такаа кеберлү кыйгырып чыкты.—Мен кем учун күйүренип турум? Менин продуктамды кажыла журтта ўй улустар колдон—буттан былаап аларлар. Слерлер ижемжилү болыгар, толтыра баазыла төлөгилеер...

— Ол каңдый андый продукт?—Тарас бүдүмизи жок суралды. Парикмахер араайынча каткырала ончолорго көзиле кимдады.

— Пудра,—ол шымыранып айтты,—билерге турган болзогор—пудра.

— Пудра ба?—Тарас аланзырады.

— Не? А? Сүмелү кылых,—Петушков көөрөп турды.—А—а? андый—андый! Психический продукт! Слер айдыгар: юу. Мен слерге: ўй улустар деп карузын жандырарым. Ўй кижи качанда болзо ўй кижи бойы артып жат, ого пудра качанда болзо керек,—ол бойының колabyралын көзи бозып айыктады.—Олор колдорыла ўзе тартып аларлар.

— Чын...—бухгалтер айтты.—Продукт баштапкы сорт. Жанысла... мынан ары кайда баратан? Мынан ары...э... барарда жер жок.

Чындалта, мынан ары баар жер жок болгон. Олор Днепрден Донго жетире бастыра жерди откөндөр—ондо бирде тонотпогон журт болбогон. Баар жер жок болгон. Мынан ары фронттың жанындағы ёртөп салган жер башталып турган. Баар жер жок болгон.

Эмди андыйын Петушков то ондогон. Же андыйда болзо, ол бойының сананган санаазынан майноор күүни жок болгон.

— Энирге жетире,—ол табыскак кеберлү айткан,—бис, эң учында жедерибис.

Көдочилери оны бүдүмизи жок айыктайла, же андыйда болзо, кийининен ары бардылар. Энир кирип турарда олор

станицага кирдилер. Бу станица, олордың кийининде артып калган јўстер тоолу ёскё станицалардын ок чала тынду, соксоо, ээн, эрикчилдү калбайып калган тураларлу, тўўнигинде ўлўш салом јабулу, јаныс боро ыштары быраган турды. Ё Петушков олордың бедиреген станицазы бу деп бодоор јўзўндў әдип чырайын кубултты.

— Ёе, бу! — ол сўгўмјилў кыйгыра бойынан нўйорлёрин билдирибес әдип аյктали. — Бу, бу, шак ол онын бой!

Олоры дезе кеберлериле онын сўсторине де, онын сўгўнгенинеде бўдўп турган болуп турдылар. Јанысла учы болотон болзо, мынан ары баар жер ќок.

— Ёе, келгилегер, келгилегер! — Петушков колхозтын малынын јылу кажаганында турган ўй улустарга кёбромжилў кыйгырды. — Айтканымды уғыгар деп сурал турум. Кызыл кыстарга база юит келиндерге ѡараш болорынын, ўргўлиже юит болорынын јажыдын берер аргам бар. Бу! — ол колабыразынан бойынын таарын эптў чыгара тартып келди. — Ёе, келигер!

Кёбром кижиғе сўгўнгилеп, оны кыстарла ўй улустар тургузала курчадылар.

— Мунызы не, бу не? — олор шуулажа бердилер.

— Бу — пудра! — бойынын бастыра чыдалы јеткенче Петушков кыйгырып ийди.

Тым боло бердилер.

Петушковко ончозынан јуук турган, кеези ќок чачту юит казачка, онын таары јаар будўмчиши ќок кыйя кёрди.

— Пудра?

— Куудын кёбёни! — Петушков карузын берди.

— Бу не? — казачка араайынаиг суралы. — Электеп тургани ба?

— Щок, ненин учун? — Париқмахер аланзырады. — Мен бастыра бойымнын ак санаамла...

— Ёскўс бистинг ачу-короныбыска каткырарга келген бе? — казачка бажын јайкады. — Ай-ай-ай, сеге јаанай берген кижиғе уйат эмес пе?

— Щок, сен айт, кемнин алдына јаранарга бис јўстерибисти сўртерибис? — карыган эмеген ачынып, бажындан арчуюлын бажынан чече тартты. — Пудразы ќоккодо ачу-коронго баштарыбыс буурайа берген!

Эмди ончолоры табыштана бердилер.

— Сен бистинг ёбёғондёрибисти ойто бурулут, ол тушта — пудрангды...

— Сен биске азыйдагы јўрўмди ойто јандыр!

— Бис кемге болуп сўртинерибис, немецтерге бе?

Олор оны уйазын бустырган сары адарулардый калжурып, кўён кайрал ќоктон курчагылап келгендер — ол олор-

дың ачу-корондорын ойгоскон. Гетушков олордон әки колдорын сарбандашып жайымданып, кимиренип турган:

— Городто блааш ла әлатандар ..

— Төжөнчиктер алғылап жат! — кеези јок чачту казачка кыйгырып чакты.— Бис жанды билерибис, ен уйады јок, јескимчилү.

— Бойын сүртін! Бисте дезе—сүгүмji јок!

Тарас ла бухгалтер парикмахерди колтыктарынан туткан бойынча, оны колго көдүрерге жуук болуп улустын ортозынан алыш чыктылар.

Олордын кийининен ары балкаштарла той балкаштар шуулажа бердилер,

— Андай! — Тарас, качан болчок балкаш олордын жанына келип тарс әдерде кийининен ары айдып турды.— Чын эмегендер! Бисти балкашла! Бис слерге балкаш экелгени-бис, слер бисти база балкашла Онайдо!

Петушков бойынын кол абыразынын ўстинде корчойып алыш ырбап отурды ..

— Је! — азыйдагыдай ок күлүмзиренип Петр Петрович баштайла Петушков jaар аյқтайла жанысла колын жайды.

Jaан жолдо кондылар...

Кайда да, узактагы күкүрт кеберлүү уй мылтыктардын табыштары угулгылап турдылар. Тарас бөрүгин ушталы тындады. Онын жүзинче женил, ырысту күлүмзиренип ётти..

— Жүк каларда ўнин уктым,—ол айтты. Тегин баскан эмезим.

— Оног жаан узак эмес жерде бир кижи улустарга араай куучындап турды.

— А слер кей куучынга бүдүмji бербегер. Сталинград канайда турган, онайдо туруп жат, мынан да ары турар.

— Слерге онызы кайдан жарталган? — карангуйдан кородогон ўн сурады

— Мен нени билерим, оны айдып жадырым,—ол кижи табынча карузын берди. Тарас онын айтканын тындай берди.— Немецтер Сталинград жанында чыдашпай калгандар. Кузук бек, тиш тыгынбаган!

Тарас Петр Петрович jaар бурулала, оны арайынан айбылады;

— Ол куучындап турган кижиғе, менин жаныма базып келзин деп айдигар.

Петр Петрович Тарасты кайкалду айқтады.

— Сүрекей сурал турум! — Тарас арайынча, је андыйда болзо ѡкпөрининп жемей сурады.

Петр Петрович барган бойынча, ол ок тарыйында Тарастын кычырган кижиизиле кожо келди. Карагуйда онын жүзи көрүнбеди.

— Мени кем кычырган? — ол кижи карангуй јаар уланып сурады. Ненин учун?

— Мен кычыргам, — Тарас арайынча каруузын берди. — Эзен бе, Степан?

— А-а! — секунда керизи унчукпай турдылар. Онын кийининде ол кижи базада арайынаң айтты: — эзен бе, ада!

6.

Ол Таастың јаан уулы Степан болды.

Андый, ол Таастың јаан уулы Степан болды.

— Је, эзен, ада! — ол кайкап катап јакшылаشتы. — Сен мында нени эдип јүринг... Жолдо?

— Тонотпогон јерди бедиреп јўрўм — Тарас кўлўмзи-ренди.

— А! Таппадың ба?

— Йок! Чўкёрдим.

— Чын... Тонотпогон јер узак әмес... — Волганынг ол јаында.

— Узак әместе болзо, оноор ёдёр ёдў ѹок.

Олор улустаң бўлё отурып алдылар Тарас тўнгўшкё, Степан блонгин ўстине отурып алдылар.

— Сенинг керегинде сурабай турум, — Тарас айтты. — Мен тонотпогон јер бедиреп јўрим, а сени мында кўргомдö, коскорылбаган тындар бедиреп турган кеберлў?

— Чын, — Степан каткырды. — андый болзо маат ѹок.

— База таап туразың ба?

— Кўп.

— Кўп? — адазы бўтпей чўйё сурады. — Мен туштабадым...

— Айдарда, коомой бедиреп турун...

— Менинг бедиреп те турганым ѹок — карыган актанды. Кажыла кижи бойынын шўўлтезиле јадып јат Мен бойымнын кылъигымды билерим, кары кижи керегинде менинг камааным да ѹок.

— Онон кўргондö: шылтактың бастыразы — бис ончобис танынаң ару болуп турганыбыста...

Тарас карузын јандырбады. Олор база бир кезекке унчукпай отурдылар.

— Мен сени черўде болорын деп бодогом, — адазы айтты, — сен дезе мында турбайын?..

— Чын... Онайдо келишти.

— Меге, Черўге барыш јадырым деп айткан.

— Је, ада, ончозын айдарга јарабас болгон. — Степан ийиндерин кўдўрди.

— Ол ненин учун? — Карыган кабагын тўўнип сурады.

— Ол Курск менинг керегим ийне... — Степан карузын берди, айландыра аյкап кўрёлёт=јажыту... партийный

керек...—деди.—Ончозын бир каруунча айдып берип болбозыг.

— Бу керекте партийный эместер јок!—карыйган тарынып айтты Айдар аргалу болгон. Кары кижиге айдып турган эмезин. Эмди ончозы партийныйлар! Немецтер ўредип салгандар..

— Чыл,—уулы каткырды —Эмди мен бойымда айдар эдим .. База мениде неге-неге ўредип салгандар.

— Је, Валя кайда? Кёчкөн бө?

— Јок... Мында...

— Кайда мында?—карыйган танаркады.

— Је, текшилей мында... База мендий ок базып јүрүп жат,—ол јууктай бёкөйип келеле шымыранды.—Ол эмди ондо... Тонотпогон јерде. Бистинг улустарда. Мен ого удуры барып јадырым... Туштажатан учурлулар.

— Көрзөн!—Тарас чёйө тартып сурады.—Валядан алзан! Ол ўй кижи не!

— Андыйын көрүп турун!

— База јиитте эмес!

— Мен ого боймда айткам... Шак ла сен чилеп айткам: эмди партийный эмес улус јок. Онайдоло јүрүп жат.

— Базып јүрүп жат!—Тарас кёёрөнип айдала, колдорыла эки тизелерин чабынды.—Айтсагар оны. Меге јүк каларда јаныс сөс айткан болзо, јүк каларда темдегин билдирген болзо... Слер, ийтердин балдары. Ол кылыктарыгарды таштабазым!

Степан күлümзиренеле нениде айтпады.

— Сен не, уулын керегинде не сұрап укпайзын?—карыйган кимиренди.—Аданды да уулынды да унтуткан ба? Слерлер мындыйлар...

— Мен ол керегинде билерим... эмештен билерим... Лёнька түрү база кадык ийне?

— Је, кадык,—Тарас карузын береле онын кийининде кенейтейин сагышка алынды. Акыр, акыр. Сен кемнен билген?

— Је, Настядан..—уулы күүнзебей јартын айтты.—Ол меге бичип жат... кaa-jaada... улустар экелгилеп жат ..

— Андый—ба...—Тарас бажын коронду јайкады.—Заговорщиктер! Је, Степан, сенинг ол кылығынды мен јажына таштабазым. Таштабазым, јок. А Настяны јанып барада—чыбыктаарым.

— Мен бойымнын јастырамды мойныма алындым не,—уулы каткырды.—Көрзөгөр мен јажыrbай турум не.

— Јажыrbай турум! Төрөгөн аданинан јажырган болzon, сени кем кижи эдип салган? Билерге турган болzon, мен сени большевик эдип торныштыргам!

— Тсс!

— Чын ийне? — Тарас әмдиге јетире ачығанча шымыранып сурады.

— Чын, ада, чын. Ончозы чын!

— Меге уулдарымнан сүгүмji јок, слер көрмөстин балдары! — ол токтобой әмдиге јетирекимиренди. — Бирүзи олжо-ро кирген, арайдан қодорылып келген. Бирүзи адазынан жажырынып јат. Ўчүнчизинен суру јок. Мен јаныскаан тёнёштий, карытан тенек, акты керип јүрүп јадым.

Ол уулын база катап аյктады. Оның јўзи карапайда бозом көрүнип турды, оның јанысла көстөри мызылдажып турдылар.

— Је, бери кел! — карыган ёбёгби чала ыйламзырай берген ўниле айтты. — Бери бас, улустар чылап јўк каларда окшожолы. — Ол уулының бажын кучактанып бойна шыкай тартып келеле, оның кулагына шымыранды — Быйаным јетсин, уулым! Мекелебегениң учун, быйаным јетсин... Мен сеге ончозынан артык иженгем... Быйаным јетсин! — Ол оны окшоды. Оның кийининде оны бойынан араайынча ийде салала эркеледип айтты: — Эйт, сагалың кандый немедир! Сени јанысла ўнингнен таныдым. Ўнин — менин. Је, баралы! — ол туруп јадып айтты. — Мен сеге бойымның ѡлдошторымды көргүзейин.

Олор одуга базып келдилер. Тарас уулыла улустарды таныштырды:

— Бу, айылдажыма туштадым.

— А-а! — Петр Петрович керектебес сүгүмјилү карузын јандырды — Је, отырыгар, јылыныгар!

Петушков Степаның јўзин оны бажы јок капсай аյкталиа, ол-ок ёйинде оны ундуp салды. Ол бажын колдорыла кучактанып алыш, оттын јанында јайканып отурды, ўшкүрип, неде керегинде бойы кимиренип отурды...

— А? Чын, чын... оору... мен оору... — парикмахер кимиренип отурды — Карыган, кичинек соксоо кижи.. Онызы мен... Көрүгер.. База меге јер ўстинде неде керек јок. Неде... јанысла граната керек. Јаныс гранатаны. Мен ёскөнениде айтпазым.

Степан күлүмзиренди. Јаан ѡлдогы куучындар ончозы граната бедиреер болуп божайтон, ол оны јакши билип турган. Ол јаан ѡлды, мындағы улустар, городтор ло јурт јерлердин улустарының таныш әмес кижини бүдүмјизи јок көртөн јок учун, оның айдарынан да оның унчукпаганынан да ажындыра коркотоны јок јайым куучындаң отура-тандары учун, олордо жажыт јок учун сүйїтен.

Јаан ѡлдо качанда граната керегинде куучындажатан, немецти көрөр күүни јок кажыла орус јүрек, ѡштүге јаныс

гранатаны мергедеген болзо, јанысла гранатаны—немецтердин черўзинен үлўште јер артпас эди деп, Степан јаныс катап сананган эмес болгон. Колында гранатазы ѡок кижи канайдада чачарга күүнзеп турза, ол гранатаны мергедеп болбос, ол оны база билип турған. Гранатаны јүренир мергедеп јат.

Степан эмди одуның јанында јаткан, от јаар ајыктап, оның алдында тартышкан, кыйындарды кериген айлар ончозы шуулап өдүп турган.

7.

Кыйындарды керигени?.. Јок, онойдо айдарга јастыра болор. Кыйындарда болгондор. Соокту, атқакту аланзууларда болгондор. Тамакты чёкөмji кезе тудуп та алып турган ёйлёр бар болгон. Ончозы болгон! Је андыйда болзо, качан кенейтейин кажы бир јолдо, карануйда, таныш эмес, је андыйда болзо, төрөгөн кижиге түштазан, база ол сеге бүдүнип бойының ак санаазын јажыrbай айдып берзе бактыртпаган, орусjakшы санаазын көргүзип „Эмди канайдар, нöкөр? Ўрет, нени эдер?“—деп сураганда сен оның кунугып јүрген колдорына јуу јепселин тутурып берерин, ол тушта минуттар туркунына сүгүмji, качанда болбогондый. толо ырыстың ёйи келет. Јок, бу кыйынды керигени эмес, Карыган-ада jakшы айткан: „Коскортпогон тындарды бедиреген бедиреш“. Чын, бедирештер.

Качан иуль айда олор эмегениле экү јолдо тургылаарда олордың јаныла коштой тоозынга бастырып салган калганчы коштор күн чыгыжы јаар ёткүлеп тургылаарда ол кенейтейин, минутка,—је, ол минут түгенбес узак болгон—оның будының алдынан јер табынча ойто бурулбай јылып отурганын сезип турган...

— Валя!—ол эмегени јаар көрбөй айткан.—Сен эмди сондобогон! Андый ба?

Олор арайынан каткыргандар.

— Слер, эр улустар, ненинг учун ончогор мындыйлар? Энелерге турбазыгар. Эне болзо алкаар эди...

А ол дезе, оның будының алдынан јер канайдада тамла чыгара јылып барып јатканын сезип турган.

— Сен јүре берген болzon, Валя, кайдар? База сен ѡокко до ончозы эдилер.

— Мен ѡокко болзын деп күүним ѡок,—ол кабагын түүнип айтты.—Эмди партийный эмес кижи ѡок...

Ол эмегенин ийнинен кучактанала оның буурайа берген чачтарын ајыктап көрди. Калганчы коштор күн чыгыжы јаар ёткүлеп база тоозында јылыйгылап турдылар...

Ол ок энирде Степан ла Валя Яценко јажытту јүрүмге

кёчкёндёр, онызы башка телекейге кёчкёнгö түней болды. Ол кёчуш Степанга Валядан бир канча уур болды.

Ол айланыра не болгонын тургузала эске алынды. Ол, Степан Яценко, кечеле јерге тыңыда, ижемжилў, ээзи болуп базып јүрген,—бу күн дезе, жажынып јүрер болуп калган. Бойының јеринен!

— Бу јер... ол оны бастыразын, айланыра јüs беристеге, оның онкым-ченкилдерин, оның қыптарын, ажуларын, оның ончолорго көрүнип турган јёйжозин база оның, јердин, жанысла бойына жарт болгон оорузын база јоксыралын ол билип турган.. Ол ондо жаны городтор тудуп, жаны шахталар жазап турган. Кандый жаланда нени ёскүрерин ол анылап турган ол оның ўстинде кичеемкей эрдий кичеейчи жазалчыдый турган.. Оның учун !ер ого, оның ўстинде жаткан улустарды башкаар жан берген ээзи деп эп берген.

Ол токтомың јок база кату ээ болгон. Ол ончо керектерге бойы кирижерин сүүйтен. Ол бойының да, улустардың да жаманың таштабайтан. Ол түнде машиназын ѡлдо жанча-жанча катап токтодып, онон чыгып келеле јерди салдалап турганыгар жастыра! Күрди тудуп турганыгар тескеери. Жолды салып турганыгар жарабас! Шак бу мынайда эдигер. Мениң ле көзимче. Мен көрүп турайын“. Улустар бу таныш эмес уур кижи кандый табыла олорго жакарып турган деп сурабай тургандар. Оның жаан сынынан башкаручының ийдези таркап турган. Оның койу база ийделү ўнинде башкаручының идези бар болгон. Оның кадылчак, курч, изү көстөринде башкаручының ийдези бар болгон.

Улустар ого уккур болуп баккылап тургандар.

Эмди дезе Степанга бойының жаан сынын бёкётөр керек. Көрүнбес болуп калар керек. Шымыранып куучындаар болуп ўренип алар керек. Сениң ичи-буурын кыйгырып, ыйлапта турган болзо, унчукпа. Көзин очомүктелтип, базындырбаган тынын бойының базындырган эдине жажырып саларга келижип жат.

Ого ол ончозы кандый ийде-күч, кыйын-шыра болуп турганын жанысла Степан бойы билер. База Валя билер. Олор кожно жаткан көп јылдардын туркунына эмдигидий андый јуук болбогондор. Валя ончозын көрүп, ончозын билип турган.

— Бис неден баштайлы, Валя?—ол олордың жажытту јүрүминин баштапкы ла күнинде сурады. Оноң сурал тургандый эмес, бойынан бойы сурал турган кеберлү, болгоомжы јок, оны-бажы јок, угуда сурал ийген кебеделдү, Валя дезе угуп салала бодоштырып иди: Степан аланзыраган, нени эдетенин билбей, кыйналып туры.

Чын, эдер немезин тапай калган ..

Бойының аппарадының јаң, элбек машиназын канайда күймыктадарын, неден баштаарын ол азыйда билеген. „Чанкыр экспресстын“ тоозынга туттырган, балкашқа уймалган моторы тураның эжигинде түште де, түнде де тырлажып, бышкырып туратан. Телефонның станциязында жиit балачактар тырлыжып туратандар. Јүстер тоолу улустар колдо, јакаруларды сакыгылап туратандар.

Эмди дезе Степан јаңыскаан болғон. Ол ло Валя. Кичинек, каткак ўй кижи. Кайда да ондо, түннин каран-үйинде андый ок, ондор тоолу улустар јарыктарга јажын-гылап алып, сакыгылап отурылар: олор керекти канайда баштаарын кижи келеле айдып берерин сакып отурылар. Бу ьижи не кижи, олор оны билбестер. Олордың јаңысла билерлери: ол келер учурлузы.

Ол андый кижи—Степан.

Оның удурлажып турганы—ийделүү, күүн кайралы јок ёштүү. Јаң ондо, Степанда, эмес. Јер ондо, Степанда, эмес. Черў ондо, Степанда, эмес.

— Мындый болзын, Валя,— ол тыгымјызы јок айтты,— мынайда кылышын... Сен мында арт... төс болуп... Мен дезе улустарга барайын.

— Је, каїсын!—Ол оны табыла аյкап айтты.—Бар. Онызы чын.

Бу олордың баштапкы түни болгон кеберлүү, ол оның јаңына таң аткача коштой отурып калды. Је олор сүгүнгени керегинде куучындашпайдылар. Олор ас куучындашкандар, је андыйда болзо, бирүзи не керегинде сананып турганын база ненин учун бирүзи унчукпай отурганын, база не керегинде санаибаска күjүренип отрганын билип отурдылар. Бу түнде айткан сөстөрдин ас јаңы Степанның санаазында арткан,—андый кайкалду сөстөр до јок болгон!— је Валяның јылу база јымыжак колдоры ўйеге оның санаазында артып калды; ол колдор оның ийнинде јатканы оны токынадып, көкүдип база бар деп алкап турган.

Ол эртен тура јүре берген, Валя дезе, мында, хутордо, бойының карыгандарында артып калган. Ол оныла эзендежип турар тушта айткан:

— Сеге мында улустар келип турар... Сен олорго туштажып... Олорго айдып тур...

— Јарады,— ўйи карузын берди.

Бу сөстөрди ол ого түндейбир он катап айтты.

Ол эжиктин бозогозына бир канча турды.

— Је, јакшы болзып, айылдың ээзи!

— Бар!

Ол кайа көрбөй јүре берди. Је, ол кайа көрбөзүдө

эмегени колдорын көдүрип алыш әжикинг бозогозында турганын билип турган. Ол барып јада ол колдор керегиnde сананып турды.

Ого јолды сураарга керек јок болгон,—ол бойының јериле барып јаткан. Оны качанда таштабаган. Ол оныла јыргал да тушта, иштер де тушта кожо болотон. Ол эмди оныла ачу-корон тужында база кожо.

Ол эмди оның әэзи эмес болгон, је кайдар база,—ол оның ижемјилү уулы болуп артып калган.

Јер ого јылу, тымык әркемјиле карузын берип турды.. Эртен турагы туман тынган тыныш кеберлү јердин ўстине көдүрилип тараап јылыйып турган, ол тужында Степанның алдына учы да јаказы да јок јалан ачылып турды. Ол оның будуна јалганчып шынырап та, кожондоп то турды. Ол күмүш кеберлү кылганды ѡткүре базып, оның койу, чойулү, изү јыдын бойының ичине кийдире јилбиркеп тартынып турды. Ачу јапшан мёдту клеверге, сёйктөрдин чебрец јымыжак мятала, семис, кара јердин јыды јаланың күйген салкыны ла кожылыжып турдылар. Таңдакта дезе, глеевый кырлардың узактагы, ўч башту кырлары көгөрижип турдылар, оноң јырыксып күйүп јаткан таш көмүрдин юнди јытанып турды. Мында, бу јытта, ышту донецкий јerde туулган кижиге оның ончо өзүми, оның бастыра јүрүми ондо. Ол, тёрөл јер, ачу-корондо тужында јакшы! Ачу-корон тужында сен оны там кичемелдү сүүп туралын,

— Хальт! Хальт!

Степан токтой түшти.

— Ого эки немецтер јууктай базып келдилер.

— Кандай јүрдин?

— Окоптордон келип јадырым... Окоптор каскам...—ол карузын берди.

— Папер!

Ол чаазынын берди. Ондо јакши, ижемјилу кере бичиктер бар болгон. Ол кајұчылардан корыкпай турган. Немецтер чазындарды ары-бери јайыштырып турдылар. Степан унчукпай сакып турды. “Булар бу, немецтер!” Олордон јаман таңкыла-тер ѡтқон, кирлү кийимнин јиттары јытанып турдылар.

“Жыдулар”

— Сапогынды!—кенейтейин немец айтты.

Степан ондободы.

— Эй! уш—солдат мендеп кыйгыра берди.

Степан сапогын ушты. Јаан сёйктү немец оны кемјип көрди. Ол ого әмеш јаан болды, је ол сүгүнип айтты: “Гут!”—сапогтың конычтарын чатылдада алакандады.

“Олор бистин јерибиске, менинг сапогыма киргени

чилеп јүс јок киргендер! — Степан кыјырантып санаала јудуругын түүнди. — Бу јыду немени бакбуурынан туткан бойынча тумалап салар керек. Олордын бирүзин де болзо! Јүк каларда бу муны!“

— Је ол ок ёйинде ого Валянын қолдоры санаазына кирди, онын јылу, тымык сабарларын бойынын ийиндеринде көдүрип турган кеберлү боло берди. Ол корчойоло онон ары база берди. Немецтер онын кийининег ары таңаркап аյыктагылап турдылар. Ого базарга да ўренип алар керек.

Үчүнчи коноктын учында ол Свердлов адыла адалган шахтага бойынын баратан јерининг баштапкы токтойтон јерине једип келди. Ол поселканы керий басты мында оны билетендер. Ороонын ичиндеги ёнёйттин артырган ак јердеги буумјынан онын ўстине јаан база кунукчылду көлётки кенейтейин бўркелди. Ол бойыда болгообой кыйгырала, онооры бажын көдүрип аյктауды. Буумјыда улустардын тонуп калган сёёктёри калбандажып турдылар, олордын ортозында онын туштаарга келген кижи Вася Пчелинцев, комсомолдордын быјираш башту башчызы каландап турды.

„Је кожондойлы, нёköрлёр—деп качап јуундарда онын нёköрлёри ончолдоры уйадап, уйкузырап отургандарда бир јўк керектердин учына јеткелек тушта айдатан болгон.— Канайда айдыжатан: эди кожон иштеерге де јуундаарга да болжып јат. Је?“ — бойынын јаан нёköрлёрининг онын онайдо айтканын јаратпай кылчайып көрүп отурган аյктарын тообой, кожонды бойы баштай беретен.

Эмди ол, быјираш башту Вася Пчелинцев, корчойып, кёгёрип калган, бойына тўней эмес каландап туруп јат...

— Ол олордын колына канайда кирген? — Степан карыган обёгён Пчелинцевтен, ол—ло энгирде таап алала сурады.

— Коп јетиргендер... — карыган обёгён угулар-угулбас эдип карузын јандырды.

— Кем јетирген?

— Бодогомдо Филиков ошкош.

— Канайда, Филиков? — Степан арайла кыйгырбады.

— Онон бўскё кижи јок, Филиков эмди олордо иштеп јат.

— Филиков? Немецтерде бе?

Степанга телекей кыймыктангандый кеберлү болды... Филиков! Шахтадагы комитеттин председатели! Онын сагалы кўректий качан Вася кожонды баштаганда, Филиков јакшынак, тыркыраган кен ўниле онын кожонына коштонып, онон ары чўйё кожондойтон. Эмди Пчелинцев буудырып салган каландап туруп јат, а Филиков дезе немецтерге болжып јат...

Бу Степаннын кёргён эн баштапкы кижи бууган илбек

болды, оның эң баштап уккан кара санаалу измена. Оның кийининде андый немелер көп болгон. Оның кийининде оның откөн бастыра јолдорында оның нöкөрлөри буудырып салган ол jaаршил көстөриле көрүп турдылар...

— Унтутпа, Степан, унтутпа,—илбектер чыкыражып турғандар.—Очибисти ал!—деп тургандый болды.

— Унтутпазым,—ол бойының ичинде карузын берип турған.—Жүстеригерди де, аттарыгарды да унтутпазым.

Кем партия ла албатыдан туура барган, кем нöкөрлөрин жеткердинг колыла табыштырып берген, кем немецтерге иштеерге барган, олор керегинде ого куучындагылап турғандар.., Ол кабагын түүнип база катап сурал турган:

— Фамилиязы кем?—база адын бойының ичинде унтутпаска канча-канча катап адап турган.—Унтутпазым!—деп санаалып турган:

— Слер бистин РИК—те машинистканы унтутпадыгар ба? Клава Пряхинаны?—Ол оны эске алынарга теренжиде саналып кабагын јурайтып турган. Санаазына кандайда тымык база билдирибес јобош кыс кирип турған.. Чындалта, качан ол бу РИК ка келер тушта кандайда кыс болгон.. Ол бойының унтервуд—машиназына канайда токылдадып отурганын угуп турган. Ол оның ўнин качан да укпаган.

— Качан оны буур тушта,—куучындагандар,—ол кыйтырган: „Слер—кара жеткерлер, бистин чындык керегибисти ѡлтүрип болбозыгар. Албаты ѡлуми јок!“

— Клава Пряхина—Степан, кайкап, шымыранып отурган. А ол дезе эске алынып болбой жат.

— Никита Богатыревты...

— Не, Никита не?—Ол ёкпёринип суралы. Никитаны ол билетен. Jaан сынду, балахонду боро јамынчылу, дöгöt јыды тымыкпас сапок одүктү, ол Степанның кабинединде мынайда кыйгырып отуратан: “Мен сенен корыкпай јадым, катчы, кемнен де корыкпай јадырым! Чындык учун канайда тургам, оноито ок турдым Степан Никитаны партизанский отрядтын командиры эдип тургузар деп бодогон,

— Качан Никитаны гестапого экелгилеерде,—түнзүк сынду Устин Михалыч, райкомның учет керегининг заведующий, шил көстөрин арчып куучындаап турган,—ол полдо Энмектеп јүрүп, офицердин сапогын окшогон, ыйлаган...

— Никита ба?

— Айдарда, сен улусты коомой билген эмтириң, Степан Яценко. Олорло кожо јаткан, курсакты кожо јип ичиp, кожо иштеген ийне... Же олордың кылыхтарын, да јаңдарын да, тарынчаак—тарынчаак эмезинде кем кандай таңкыны сүүп турганын да билген. Олордың эң учурлузын билбекен—олордың ичиндеги шүүлтезин. Олор бойлоры да бойлоры

керегинде эң учурлузын билбegen болор бо? Клава бойыншаак, тымык кижи деп бодогон, Никита Богатырев дезе неден де жалтанбас јуучыл деп бодогон. Ол бистин жаннаң корыкпаган,—оноң коркоры да јок!—öштүнг алдында дезе тырлажа берген. Клава дезе председательдин айтынан жалтанатан, а öштүден дезе корыкпаган, оның јүзине туй түкүрген..

— Улустарды шиндеер улу шинжүүл öдүп јат!—Устин Михалыч бажын жайкап отурган—Отло арутаар улу аруташ öдүп јат.

— Цыпляков кандый?—Степан сурады.

— Цыпляков керегинде билбезим!—Устин Михалыч чеберлөп айтты,—Цыпляков анылу јадып јат.

— Сеге келбей јат—па?

— Ол кемге де келбей јат... Бёктөнип алып отурып јат...

Степан ол ок энирде Цыпляковко барала оның көзнөгин база эжигин удаган токылдаткан.

— Кем? Кем?—Цыпляков ширтилдеп коркуп, эжикти öткүре сурап турган

— Бу мен. Мен! Ач!

— Мен деген кем? Мен кемди де билбезим.

— Же бу мен, Степан.

— Кандый Степан? Кандый да Степанды билбезим. Арых барыгар?

— Же ачсан!—Степан казырланып кыркырай турала, илбектер канайда коркымжилу алынала кынырт эдип түже бергенин укты.

— Сен бе? Бу сен!—Оны Цыпляков кöröлö тескеерилеп, оның колындагы свечказы тыркырай берди ..

Степан табынча турага кирди.

— Не кыjыранг уткуп турун?—коронду күлümзиренип, ол сурады.—Айылчыга сүümjin јок по?

— Сен не келген?. Сен ненинг учун келдин?—Цыпляков бажын ала койуп кимиренди.

— Сенинг тыныга келдим, Матвей,—Степан катуланып айтты. —Сенинг тыныга. Сенде база тын бар ба?

— Неде!ок, неде јок!—Цыпляков оны-бажы јок кыйгыра берди, оноң јымжак диванга јыгылып ыйлай берди.

Степан јүзин јескимчилү бирчыйтты.

— Сен не ыйлап турун, Матвей? Мен баргайым.

— Чын, чын... Бар, сени сурап турум...—Цыпляков арыз-бери чакбылана берди.—Ончозы ўрелген, сен бойын көрүп турун. Корнаковты буул салгандар... Бондаренконы кыйнап салгандар... Мен Корнаковко айткам, айткам: ийде соломаны сындырып јат. Не жажынып турун? Бар, бар геста,

шога! Көрүнп кёл, Іаманыңды тааштаар, деп айткам. База сеге де, Степан, айдарым—ол кимиренип турды,—најым болтоның учун... Ненин учун дезе, сени сүүп јадырым... Кем олорго бойының күүниле келеле, тоого турган болзо, олор андый улустарга тийгилебей жат. Мен база тоого туруп алғам... Партбиледимди көмүп салгам, бойым дезе, тоого туруп алғам.. Сен база көмүп сал, сени сурап турум... тургузала .. Тыныңды алын, Степан.

— Акыр, акыр!—оны Степан јескимчилү ийде салды.— А сен партбилетти ненин учун көмүп салган? Сен онң кыйя барган турганында, сен оны јырт, оны јыртып сал, жүйдүрип сал...

Цыпляков бажын каландада тудынып ийди.

— А-а! — Степан маказынып каткырды. — Көрзөгөр. Сен биске де немецтерге де бүтпей јадырын. Олор бистин јерде чыдажып турғылаар деп бүтпей јадырын! Сен кемге бүдүп јадырын, Каин?

— Кемге бүдер? Кемге бүдер?—Цыпляков чынырды. Бистин черү тескеерилеп жат. Ол кайда? Донның ол јанында ба? Немецтер буугылап жат. Албаты дезе унчукпайт. Же, бистердин ончобысты буугылап салғылаарлар, онон кандай туза болор. Мен јүрейин деп сананып јадырым!—ол кыйгырала, Степанның ийиндеринен тытпактанып тудынды. Оның јүзине изиде тынып турды.—Мен кемди де коптоп, колго тутурбаган ийнем...—ол јалынып турган кеберлү шымыранып, Степанның көстөрин бедиреп аյкап турды.—Мен олорго иштебезимде... Мен јаңысла, мени ондозон, күндерди откүрерге јадырым! Күндерди откүрерге.

— Јескимчилү!—Степан оны тёжине јудурыктады. Цыпляков диванга јыгылды.—Нени сакыйтан? А-а! Бистин улустар келөрин сакыйтанба! Онон ол тушта сен партбилетти ачып аларын, ондо јапшынган мааланың балқажын арчып алала буудырып салган бистердин ордыбыска Кызыл Чөрүди уткуурга чыгарын ба? Жок, мекен, јескимчилү ийт!

Бис буумыдан келеле сенинг кылыгынды албатыга куучында берербис...

Ол эжикти тынг калт этире соголо чыгып јүре берди. База ол ок түнде ол поселкадан узак болды. Кайда да оның алдында оны буурга салындаپ јылбырадып салган буу база оны бууп саларга артпак белетеп салгандар.

Же кайдар база! Ол буушту артпактан кыйбай турган. Же оның кулактарында Цынляковтың шымыранганы ўзүк јок шынырап турган: „Бистерди ончобысты тузазы јок бууп саларлар, кемге иженер?“.

Ол јолдорло, јурттарла барып јадып кыйнаган Украина-ны көрүп турган: немецтер эр улустарды чарлар јегер јегүге

јеккилеп алгылап кыра сүрүп турғандар. Албаты дезе унчукпай, жаңысла мойындарын ары-бери бурғылан турғандар. Жолдорло мунгдар тоолу олжоғо кирген жыртык-салбар киймдү, кыйналғандарды айдагылап отурглайт, олордын ёлғондöри ол жерлерине жыгылгап турғылайт, түрүлери дезе жүк тынду бойлорын сүүреткileп отурғылайт, олор бойлорынын нöкөрлөрининг сёоктöрин алтай баскылап, онон ары айдуулга майнобой барғылап жатқылайт. Ўй улустар шаараш темирле-курчаган кёзнöктү вагондордо ыйлашқылап турғылайт, олордын сыктагандары кишининг ёкпö-јурегин кодоро тартка-дай болот, же, андыйда болзо, барғылап жадат. Албаты унчукпайт. Буумжылу артпактарда дезе, улустардын жакшы де-гендери каландагылап турғылайт... Тузазы жок болзо, магат жок?

Ол эмди Доннын жаңында жаландарыла барып жатты.. Ол онын округынын эн түндүк толығы болгон. Мында Украина Россияла тушташып турган, жаландардын мёнүндий кыл-гандарында кажыда жаңынан границазы көрүнбей турган, улустарында да границазы билдирибей турган...

Областьтын ол барып жаткан жолдо күн бадыжы жаар-бурулардан озо, Степан күлümзиренеле база бир тан-ыжына туштаар деп сананды. Мында, жаан жолдордын туур-азында, койу, тымык агаштардын ортозында Пана деп кар-ыган ёбёгённин пасеказы жаңынып калган, Степан бу жерлерде жүргенде жараш жытту мёд жип аларга, арамат жытту ёлён-нин ортозына тоголонып аларга агаштын тымыгын угарга база агаштын жыдын жыттап, ўзүги жок кичемелдү шүүлтө-ден ал-санаазын да бойын да амырадып тыштандырып алар-га кыйалтазы кыйалтазы жоктон ол жаар бурулатан.

Эмди Степанга ўзүги жок истедип жүрген жалтаныштан, жойу баскан узак базыттан амырап алар керек болгон. Сы-нын түзедер. Бийик тенерининг алдында тыштанып жадар. Бойынын ширтилдегендери ле аланзулары керегинде сана-нып кörör. Ол эмес болзо, олор керегинде сананбай, па-секада алтындый мёд жип алар.

— Пасека эмдеге жетире бар не? — ол агаштын жаңына жууктап келеле аланзын сананды.

Же пасека бар болды. Жараш жытту ёлёндö бар болды, об-олоп салган жатты. База алдындағызындый ок, мында агаштар-дын жараш чечектердин чымчып турған каберлү тату жыттары жытанды, бала туштагыдай, тескен база ненинде учун ачыткан грушалар жытанды,— ол эмезе Степанга андый болгоны жүклендиген кеберлү болды эмеш пе? Айландыра дезе, жука-чак, мызылдаган тымык турды, жаңысла адарулар нак база иштенкей чуркыражып турдылар. Алтындағызындый ок ке-

лип жаткан айылчыны сезип салала, озолодо Серко деп атту ийт чыгып, оның кийининен каткак, агара берген, кичинек сынду, ийнинде ле жарындарында көк жамачылу чамчалу карыган ёбөгөн Панас көрүнип келди.

— А! Амыр жакшы!—ол бойының, адаруның сыңылап турғаныдай, чичкечек үниле кыйгыра берди.—Келигер! Келигер! Бисте удаганнан бери болбогоныгар! Тарындырып жадырыгар!

Айылчының алдына сотозынан ағыспаган кичинек тепшилү мёд лө әлгекке урган жиилекти экелип тургусты.

— Мында база слердин шилигер артып калган,—ол мендеп кошты—Бүдүн шилдү шампанский. Слер аланзырабагар,—бүдүн.

— А-а!—Степан кунукчылду күлүмзиренди.—Je, колиштади бери экел!

Карыган базып келип жадып ондогы жапшынган тоозынды жениле арчыганча чөбчой лө колшилди экелди.

— Je, жакшы жүрүм ойто келзин база бастыра жуучылар суу-кадык жанып келзиндер!—карыган Степанның колынан толо чөбчойди чеберлеп алып жада айтты. Көстөрин жумала, ичип ийеле, чөбчойин жалайла, кениде јодилдеди.—Ох, амтандузын!

Олор экү колшилдин аракызын бастыразын ичип салдылар: карыган Панас бу жыл жап-жакшы, түжүмдү жыл болды деп, адарулардан да жиилектерден де астам көп болды, немецтер дезе пасекага әмдиге жетире кирбекендер деп куучыннады. Кудай чеберлеп жат, жолды билгилебей жат.

Степан бойының кереги керегинде сананды.

— Шак мындый ёбөгөн—ол кенетейин айтты,—мен мында бичик бичип саларым, ол чаазынды ол шилге салала, сугуп салалы.

— Андый, андый...—ёбөгөн нени де ондобой турга болзэ, јёбин берди.

— А качан бистин улустар ойто келгилөзе, сен ол шилди олорго табыштырып бер.

— Андый ба! Жакшы, жакшы...

«Чындал бичип салар керек,—Степан карманынан жарындаш ла ак чаазынды чыгарып жадып сананды.—Бис мында канайда ёлгөнибис керегинде жар, јүк каларда бистин улустарга жетсин. Онон башка изибис те артпас. Цыпляковтор бистин истерёбисти булгап саларлар».

Ол бичий берди. Ол оның бичигинде аланзуның изи де јок болзын деп, оның кородогонын коркыганы деп бодогылабазын деп, сның кыймыраганына күлүмзиренип баштарын жайкабазындар деп, көп сөзи јок база кату эдип бичиди. Качан олор жанып келзе, ончозы мында баш-

ка болуп көрүнег. Олор ойто јанып келгилер керегинде, ол бир де минутка аланзыбай турган. Бистинг сёөктөрибисти оролордон таап болгылабаза магат јок, је олор јанып келгилеер!“ База ол олорго јуучыл јуучылга бичигенидий,jakшы улустар кыйында, буумјыда, ёштүнинг јўзине тўкўрип туруп канайда ёлгўлекени керегинде, коркынчаактар немецтердин алдына канайда энгектегилеп тургандары керегинде, олор улустарды ёштүнинг колына канайда табыштыргандары керегинде, албаты керегине, каршу эткендер јажытту ишти канайда ўскендери керегинде, база албаты канайда унчукпай турганы керегинде катуланып база артык сёс айтпай бичиди. Албаты ёштёни көрөр күүни јок болгон, је андыйда болзо, унчукпай турган. База онын бичигининг кажыла чийўзи керек јакылта болды. „Унутпагар, нёкёрлёр,—ол бичиген,—слерди сурап турум, комсомолец Василий Пчелинцевка, карыган шахтер Оносим Беспаловка, тымык кызычак Клавдия Пряхинага, менинг најым, партия горкомнын качызына Алексей Тихонович Шульженкого кереестў межектер тударын унутпагар, олор геройлор ёлўмиле ёлгёндор. База мен слерден некеп турганым, слер јенўнинг сўгўмјизин де база јазаар керектин кийдин ижи тужында бистинг керекке јеткерин јетиргендерди—Михаил Филиковты, Никита Богатыревты база менинг ёрёги бичигендерими迪 ончозын јаргылаарга унуткылабагар. Слерге партийный билеттў Матвей Цыпляков једип келзе,—онын партийный биледине бўтпегер, ол оны балкашла база бистинг каныбысла уймап салган“.

База кем бойын кысканбай, ого, јажынып јўргенге, нёкёр болгон, амыраар јер берген, кем оны азыраган, качан ол кыскачак ёйғо уйуктай бергенде оны көрўп кееркеп отурған улус керегинде, кем онын јууктап қелгенин кёрёлёт, эжигин кааган, оны бойынын бозогозынан ырада сўрген, ого ийтерин тукурага кекенген улустар керегинде бичирик керек болгон деп Степан сананды. Је ончозын бичип болбозын.

Ол сананып отурала кожуп бичиди: „Меге камаандузын алар болзогор, меге берилген јакылтаны мен бўдўргенче турум“. Ого кенетейин бир канча тоолу, изў, черт кеберлў ол буумјыдан да, ёлўмнен де корыкпай јат деп, ол бистинг јенўге бўдўп, онын учун јўрўмин де берерге белен деп сёстёр кожно бичирик күүни келди...

Је бу ок тарыйынча онайдо бичиригэ керек јок деп сананды. Андыйын улустар тегинде билерлер.

Ол колын салып, письмоны тулку әдип тўреле, шилдинг ичи јаар сугуп ийди.

— Ё, бу—ол кўлўмзиренип айтты.—Ўйеликке аткару. Кўрек беригер, ёбёғён...

Олор колшилди јаш липанын јанындагы үчүнчи ульяның алдына көмүп салдылар.

— Көмгөн јерди унтутпазыгар ба, обөгөн?

— Ненин учун унудатан? Меге мында бастыра јерлер темдектү.

Эртен тура, таң јарып турарда, Степан көндүгерге пасеканың обөгөниле эзендешти.

— Сенин мёдын јакшы, обөгөн,—деп, ол айдала бойының сок јаныс ёлүмине, бойының буудыратан илбегине удурь улана берди.

Бу түнде ол Ольховатка деп јурт јердеги бойының узак төрөгөнинде, Савкада, конор деп бододы. Орто јашка-једип калган омок самтар, чулмус Савка бойының ады чыккан төрөгөниле сүреле оморкоп јүретен. Эмди де качан бозом энирде Степан ого једип келерде. ого алдындагызындый ок городтон келген күндүлү айылчы чилап, Савка обөгөн сүгүнип, ары-бери шакпырап, пеккеден бастыраны столдың ўстине бойы тажып тура берди.

Је олор столго до отурага јеткелекте, сурак јогынан эжик ачыла берип, турага бийик сынду, орто јаштан ѡдо берген, сагалы буурайа берген, кури, ойгор көстү кижи кире конуп келди.

— Эзендер!—ол Степанды кезе аյкап көргөнчө айтты.
Степан туруп келди.

— Бу кем?—ол Савкадаң арайынча сурады.

— Староста...—онызы шымыранды.

— Эзен бе, нöкөр Яценко!—Староста күлümзиренип айда ла столго базып келди. Степан кугара берди.—Журттын ичинде слер јалтамчы јок базып јүрүп јадыгар. Мен кознёттөнг көрөлө танып салдым. Је, база катап эзен, нöкөр Яценко,—староста бойының кату күлümзиренгекин сагалына жајырып алды.

„Бастыразыла бу!—Степан сананды.—Буумы да мында!“
Је, ол алдындагызындый ок тымык, кыймыктанбай, столдың јанында турганча болды.

Староста кудайдын сүрлеринин алдындагы отургушка уур отурада столдың ўстине бойының кара сабарлу јаан колдорын салала, Степан jaар айктады.

— Отурыгар,—ол күлümзиренип айтты,—Не турар? Бутта чындык јок.

Степан бир эмеш сананала онын кийининде отурды.

— Андый ба,—староста айтты.—Слер мени таныбадыгар ба?

Степан ол jaар айктады „Кайдада көргөн ошкожым,—онын санаазында элес этти.—Мен оны байала раскулачивать Эткен болорым... Санаама кирбейт“.

— Кайдан билетен эди! — Староста каткырды. — Бистер, улустар, көп, слер дезе — жаңыс. Буудайдын сабагы ошкош... Слер керек дезе, мениле куучын да ёткүргенигер, — је онзы жон ортозында болгон, — ол эске алышыра айтты, — жаңыскаан кучындажарга келишпеген. Слер мени колхозко кирzin деп сүмелегенигер. Алты јылга сүреле сүмелегенигер. А мен дезе алты јылга барбагам. Мен ѡбим бербей тургам бастыразы бу дегем. Оноң бери мени ѡпсинбес Игнат деп адагылап жат.

Савка кимиренип каткырды. Степанның санаазына эмди бу ѡбогон кирип келди. Кремень.

— Мен ѡпсинбейтем, — староста онң ары эрмектенди. — Онзы андый. Жетинчи јылында мен бойым колхозко баргам. Ол ненин учун?

— Је, айдарда, ѡпсиндирип, сөстөп алган туру. — Степан ийиндерин кыймыктатты.

— Јок, — Игнат бажын жайкады. — Мени сөстөп аларга болбос. Мен бойым бүткем, онң учун келгем. Тузалузын бойым билип алгам. База мынайда бодоп мынайда санангам — көрөр болзом. колхозто јадарга тузалу эмтири. Айдарда мен ѡпсинеле келдим.

Староста бойының куучынын не жерегинде куучындап турганын ондобой, отургуштын ўстине мендебей ары-бери јылып отурды. „Журттын ичиле айдагылаза — кача берерим, божонорым. Колдорымды тандырбазам“.

— Эмди немецтер биске листовкалар чакылап жат, — староста онң ары эрмектенди. — бастыра јерди ўргулжиғе база танынан тузаланарына берерибис деп айдышат. Канайда бодоп туруғ — ол көзин бүрийте көрди. — берер бе?

— Бербес... — Степаң карузын берди.

— Бербес? Гм... — Игнат чайнанды. — Мен де онойдо сананып турум: бербес! Мекелеп ийер. Бойлорының помещиктерине берип ийер. Кемге-кемге берзе де маат јок... Андый ба? Берген атту болорго?

— Је, кичемкей улустарга... База ба старосталарга... Берер эмес пе?

— Је, сендийлерге берер, — Степан кородоп айтты. — Күjүрнгенинг учун.

— Берер бе? Ээ! — Игнат Степанның кандай шүүлтелү айтканын ондобогон кижи болуп, көрөп чыкты. — База мен бодоп турганам мендийге берер. Мен дезе албалзым! — ол кенейтейин көрөп кыйгырала алаканыла столды тажып ийди. — Мен албазым. Кандый?

Степай оны аланзырап аյктауды.

— Албазым. Сен оны билип болорын ба? Э, — ол кенейтейин колыла жаңып ийди, — сен оны кайдан билетен эдин.

Сен, нўкёр, городтың кижизи. Мен дезе јер ижининг кижизи. Мен бу јерге тамырларымла, тырмактарымла, тынымла кожно özüp калгам. Бу јер менинг теримди, канымды кадырган. Менинг бастыра јүрүмим де ондо. Менинг адаларымнан да, jaan адаларымның да, jaan адаларымның адаларының до јүрүми ондо. Меге јер јок келишпес! Меге танынан јер керек јок,—ол кенейтейин токунап, куучынын божотты.—Меге тузазы јок. Келишпей жат. Кара санаалу. Кени де андый эмес. Менинг әжимнинг јүрүми, колхоз јокко јүрүм эмес:

— Акыр,—Степан нени де ондобой кимиренип отурды,— јок, сен акыр! Сен не учун туруп јадырын?

— Мен колхоз учун туруп, јадырым.—староста кату, кезе айтты.

— Је айдарда, база Советтер учун ба? Бистинг јан учун ба?

Игнат кенейтейин көзин бүрүйтеге тудынып, Савка жаарбурулала, Степанды көзиле имдейле, база бойына күлүмзиренип айтты:

— Је, јердин ўстинде колхозко ѡптү бистинг совет јаннан ёскö јан јок турганда,— ондый болуп турганда, меге ёскö јан базада керек јок.

Степан күлүмзиренеле база јенилденип ўшкүриңди.

— Сен канайда,— ого жууктай бёкёйип, Игнат араайынча сурады,— бойын бойыннан базып јүриң бе? Тынынды алып јүриң бе? Эмезе уполномоченный ба?

— Уполномоченный,—Степан күлүмзиренип карузын берди.

— Сенинг чаазындарын меге керек јок,—Игнат колын жаныды.—Сени билерим йе, сен бистинг јаннан уполномоченный болуп турганда, мен сеге айдып берейин, сен дезе айдып бар: бистинг јаннан колхозы, деп айт, тынду јадып жат! Оны канайда айдатан? Ордентанынган. Бистер жажырып салганыбыс. Счетоводы да бар, книгаларын да бичип жат. Книгаларын сеге көргүзерим де. Колхозтын очко ѡёйжөзин де жажырып салганыбыс, Керек дезе төрөгөнинненде сурап ук. Андый беди, Савка?

— Андый, андый, чыч-чиын,— Савка сүгүмжилүү кайкап, керелди. Сүмелүү эдип салган. Государственный эткен.

— Немецтер дезе бистинг јурттан бир мажак аш албагандар!— Игнат кыйгырды. Бойлоры нени тоноп алгандар, јўкли онызы болды. Бис олорго бир де болчок аш бербегенибис. Кандый эмтири? Ол керегинде менинг аркам билер,— ол санааркап, бажын төмён каландадып ииди. Кара сабарларыла столды токулдада берди. Буурайа берген азу сагалыла бүркелген эриндериле түйук күлүмзирүү отти.—Староста Мен жажым жеткен тушта немецтердин старостазы... Уйат! Айландарай-

гы старосталар андарла албаты канын соротондор. Кулактар. База мен де улуска айдарым: күндүлөгер! Мениң карыганым ды күндүлөгер! Мениң балдарым Кызыл Черүде. Карыгандар мениле јўпсингендер айбылагандар.

— Ончобыс сураганыбыс,— Савка ўшкүринди.

— Ончолор эмес,— оны Игнат катулаңып түзетти,— колхозтогылар сурагандар. Сениң, Игнат, тының чын әмеске базындырбас: јўпсингес, дежет. Ончобыс учун тур. База туруп јадырым. Немеңтер меге кыйгырыжат: Аш кайда, староста? Мениң айдыш: аш јок. Арыш нениң учун кезилбей нөгүлип жат, староста? Кезер неме јок! Клаттап салган аштар ненин учун јашта јыдып туруп жат, староса? Согор неме јок! Бис сеге машиналар береребис, староста. Улустар јок, ѡлтүрип те салзагар јок, деп айдарым. Је, база сокылап жат! Старостаны ѡлтүрерге јетире сокылап жат, аш дезе әмдиге јетире јок.

— Олор онын тынын бойна бактырып болғылабай жат,
— Савка Степанга терен шүүлтелү, көзининг јажы мылтыражып айтты:

— Кандай тынымды!— Игнат күлүзиреди— олор мениң аркамды да бактырғылап алар чыдалдары јетпей жат. Мениң аркам базындырбас арка,— ол сыртын түзедип айтты— Кем јок, чыдаар.

— Быйан јетсин сеге, Игнат!— Степан ёкпöөринип, отурған јеринен көдүрилип, колын ол јаар чойё сунуп айтты.— База сен меге тарынба, кудайдынг учун тарынба,

— Нениң учун тарынбайтан?— Игнат кайкады.

— Мен сен керегинде јаман санангам.. База јанысла сен керегинде әмес... је, бастыразы учун тарынба, не керегинде тарынбайтанын— мен бойым билерим.

— Је, кудай таштагай,— Игнат күлүмзиреди база Степанды эркелеп, уулындый кучактанды.

Тан адып туарарда подпольщикти староста бойы јурттын јаказына јетире үдеди. Мында удаган әмес турғылан, тан-кыладылар.

— Бистин јанга, эмезе партизандарга аш керек болзо, Игнат араайынча айтты,— биске тил эт,— ашты береребис.

— Жакшы, быйан јетсин.

— Меге быйан әмес. Аш мениң әмес, колхозтын. Расписка аларыбыс.

— Жакшы.

— Је, бар.

Степан колын чойди, оны Игнат бойынын колына ала-ла тыныда тутты.

— База сенен мындый сурак сурайын...— ол Степанның көзи јаар аյкатаپ туруп шымыранды.— Айт— бистин улус-

тар ойто келгиеер бе? Сенен түрген бе, качан деп сурабазым, сен они бойында билбезин жаңыла сураарым: келгилеср бе? Чынын айт!—ол ого көстөриле кадала берди.

— Ойто келгиеер!—Степан ёкпёринип айтты.—Ойто келгиеер, Игнат, удабас!

— Же карын!—староста женилдене ўшкүрди. Менинг аркам чыдажар ого аланзыба!—ол Степанның колдорын калганчы катап кабыра тудуп каткырды.

Степан жаланың жерге төгүлген ольховатский арыштынг ортозыла барып жатты, бастыра јолдын туркунына бойын көөрөмлөү ачынып барып жатты:

“Сен чиновник! Цыпляковко бүткен, албатыдан аланзырагай, сенин тының черниладан эткен! Базындыртпаган, ийдедү-күчтү албаты бу! Сен бюрократ, әмеген отургыш! Ол унчукпай турган эмес—кынырап жат! Кургак агаш кеберлү көрөр күүни јок болгоныла кынырап жат, јалбыш сакып, эригип жат. Сени дезе, чаазыннан эткен тын, мында серенке бэлзын деи тургузып салгандар. Јок, серенке болорго эмес! Серенкени јалбырадып ийзен очүп калар. Отук. Сен отук. Сен отук болор учурлу, Степан Яценко, сенин тының көрмөс! Сенен жаныган оттын жаркындары жайлып, албатының очинин јалбыжын јалбыратсын”.

Качан эң учында туштажар тушта, Степан Валяга оның ончозын куучында берген.

Олор узун түннин туркунына куучындашкандар.

Валя да Степанга айдатан база бир кош куучыны бар болгон.

— Максимнен кижи келип јүрген,—ол айтты.

— Максимнен?—ол сүгүнди. Максим, оныла түнгей ок, обкомныңjakарузы аайынча жажыту ишке тургузылган болгон.—Je, Максим кандый?

— Эм тургуза түрү—Валя күлүмзиреди.—Ондо жаан керектер! Шахтёрлордын бир канча отрядтары... Комсомолдордый ўчү...

— Андый ба!—Степан күйүнди.—Онызы жакши.

— Иван Петровичтең келип јүргендер...

— Je, je!

— Табылап нени де айтпагандар. Көргөндө, менен јалтаянып турган кеберлү. Je, келер јерди бергендер. Онын хозяйствозвында аштын түжүми бойы—јетти деп айтсын деп Иван Петрович жакыган...

— А—а!—Степан күлүмзиреди.—Иван Петрович качанда агротехнический кижи болгон! Көрзөн, түжүми кандый!

— Je, бу бастыразы сеге таныш улустардан келген жар. Таныш эмес улустардан да келген жар бар. Кемгеде таныш эмес улустан.

Степан ондоды.

— Канайда онойдо?

— Бельсекте кем де парашюттын вышказында кызыл мааны тургузыйтыр. Бүткүл түштин туркунына турган. Немецтер минироват әдип салган болор деп—коркыгандар.. Ол мааны керегинде айландыра ўзүк јок кучындашылап турулар!

| Мааныны кем көдүрген?

— Кем де билбес! Мен сеге айттым не: кемге де јарты ок улустар.

— Ол јарты јок улустарды табар керек.

— Немецтер база бедирегилеп турулар...

— Је немецтер тапазада магат јок,—Степан каткырды, биске бойбыстын улустарбысты таппаска уйатту болор.

— Онын кийининде бисте—бистин городто—база јаны солун бар,—Валя онон ары куучындады.

— Бисте не?—Степан таңаркады. Ол бойынын городын сүүген, оныла оморкоп јүретен база ол керегинде кандыйла солумды күйүнген аяасту ўткуйткан.

— Немецтер јаан ороомдо күннин сайын сводказын кадагылап јат. Албаты кычырып, кезиги бүдүп, кезиги бүтпей јат, је ончолорды кунукчыл баскан. База күннин сайын немецтердин сводказынан алдында база ёскö сводко көрүнип турар боло берген. Ондоп турунба? Кыс баланын колыла бичиген. Школанын тетрадынын чаазынына. Чернила. База ол күлümзирене берди,—черниланын тамчыларыла уимап та салган болот...

— Ол чаазында нени бичип турган?—Степан ондобой сурады.

— Немецтердин мекезин көргүзе бичиген! Кандыйда бала кажыла күн—темдектезен, кажыла күн! Гитлердин мекезин коскорып јат: „Гитлерге бүтпегер, ийт, ончозын мекелеп јат. Мен радионы уккам. Бистин улус Сталинградты бербегендер. Бистин улус Бакуды да бербегендер“. Немецтер ол чаазындарды јырткылап, ол бурулуды бедирегилеп турулар, је бир де неме әдип болгылабай турулар. Бала Гитлердин мекезин кажыла күн коскорып јат, а Гитлер дезе ого чыдан болбой јат! Ол керегинде бастыра город куучындалап јат.

— Ол кем болотон?—Степан ёкпёринип сурады.

— Кем де билбес. Менинг ач-үрендеримнин бирүзинен болзодо маат јок...

Степан оны кайкалду аյктауда ондододы. Онын кийининде ол бойынын ўренчктерин керегинде айдып турган туру деп бододы. Ол онын ўредүчи болуп иштеп турганын ўзүги јок ундуп салатан!

— Чындаң, сенин уулчактарыңнаң кем-кем болзо маат јок,— ол бойының унтутчагы учун буруузын бойына алынып айтты.

— Мен де ўзүк јок кем болотон деп сананып турадым,— Валя жашту көстөрин тыпылдадым оноң ары куучындады.— Ол байала бистинг радиосүүчилердин бирүүзинен болбой. Жетинчи класста ончо уулчактар радиоло урушкылап јадылар. Андыйда болзо, мен кемизин билбезим. Кезик аразында мен бодогомдо ол Миша болгодай... кезик аразында ол Серёжа ошкош ..

Степан оны унчуклай угуп отурды.

— Андый,— ол сананып оноң ары куучындады,— уулчактар, кысчактар, карыгандар, жаңыстан, танынан көдүрилип турулар. Олор бойлорының санаазының жакарузы аайынча онайдо кылышылап турулар.

— Табарыбыс!— Степан јилбиркеп айтты.— Бис, Валя, бойбыстың жажытту ижибисти, тарылу ороны канайда тудатан эди тударыбыс,— чеберлеп база лаптап тударыбыс.

Ол жажытту ишти таарының орозындый туда берди.

Тил алыжары, отрядтар, келетен јерлер жаңысла сол жаңында база он жаңыла айылдаштарды билер бир тизү улустар табылып келгендөр. Степан олорды, ончозын билер болгои, база бистинг черў барган кийининде ого ээн, тумалап салган кеберлү јер, эмди тыңдана берген, тартышка белен улустағла толо берген.

Партизандардан, жажытту группалардан Степанга тил жетирип келери көптөй бер и: жаан јерден де келип турар болды, көп сабазында олор кыс балдар болот.

— Слерге коркышту эмес пе, кыстар?— ол чындаң кайкап, олордон сурап турды.

Кезиктери тарынгылап турғылайт. Кезиктери јилбиркеп жарузын бергилеп турғылайт:

— Бис бойыбыстың јерибисте неден коркотоныбыс?

Максимнин отрядтары бойлорының иштерин баштагылай бердилер. Немецтердин казармалары жалбыражада бердилер, поездтер жараттардан антарылдылар. Тымык түндер кичинек, же андыйда болзо, ёштүдин житкезинде кәлапту согуштардың жалбыжына жаркындалып турды.

Немецтер жарузын улустарды буурыла жандырды. Степанның буумжызы кайдада оны сакып турды. Оны беди-регилеп турдылар. Же, ол эмди ѡлүм керегинде сананбай турды. Ол бойының јерининг ээзи болгонын эмди ойто эске алынып турды.

Чын, мында јердин ээзи бургомистрлар ла гаулайтерлер эмес, ол болды. Улустар ого бойлорының јүрүмдерин табыштыргылап турғандар, оны билбес те улустар оның

берген јакаруларын уқылап турғандар. База ол бойын әмди алдындағызыңдың оқ, албатының тынының әэзи, жуучыл бийи, башчызы, көп сабазында оның јакылтазын бүдүречизи болуп турғанын сезип турған Албатының тынының јакылтазын бүдүречизи. Ёлғондör олордың учун очиң алзын дәп оғо кереезин артырып турғандар. Түрү улустар оғо бойының ижемілерин табыштырып турғандар. Буудырып салып каландажып турған нöкөрлөри олордың учун очти алзын дәп јакылтазын артыргылаپ турғандар.

Оның колында алдындағызыңдан бир канча кирези көп кеберлү база бай „хозяйство“ болгон,—бу хозяйствовоның бастыразын бир де кичинекке чаазынга иженбей бойының сагыжында тудар керек болгон. Ол улустардың ады-јолдорын ла јаткан јерлерин, качан, кандый ёйдö болгонын, не болгонын ла нени темдектегенин қажыла кишинин јүзинин кеберин ле қылық јанын, кози нени айдып турғанын, қажила јеткерлү минутада билер учурлу болгон. Кем кижиғе бүткүлинче бүдерин, кемге јарымдай бүдетенин, кемге чек бүтпезин ол билер учурлу болгон. Кемди көкүдерин, кемди көмөлбөрин, кемди ижендерерин, кемле кожо сананарын, кемди дезе баштапкы ла көргөн тарыйынча Иудадый јок әдип саларын база билер учурлу болгон.

Оның тенип јүрген ѡлдорында—ол ўзүк јок, бир аразында јаныскан бир аразында Валяла кожа тенип јүрген, оғо мундар тоолу улустар учурайтан. Учурал болуп, күйдүрген одуларда улустар јартын куучынданғылаپ жат. Ол тыңдалаң јүретен.

Карыганда јуу јепсели јогына эрикилеп турғандар. Албанду айдуулдан қачып келген јиит уулдар партизандарга баар ѡлды сурагылаپ турғандар. Ол олорды аյқтап көрүп јүрген. Кезиктерипе карузын нениде билбес болуп берип турған.

— Кем билер оны! Мен бойым билген болзом, бойымда баар әдим.. — Кезиктерин туура апарып, кижи тангаркабагадый адресин узун тизүдин баштапкы, эн једимдүй болүгү болуп турған адресин берип турған.

Оның кийининде отрядтардан бойының крес-уулдары керегинде угуп турған.

— Је, кандый?—ол сурал турған.

— Кем јок! јуулажып турыбыс!—оморкоп каруларын јандыргылаپ турғандар.

Түнде партизандарында отрядтарында болгондо, онызы Степанга ырыс ла амырал болотон Мында ол бойының улустарының ортозында болгон. Мында, кичинек советский јерде, әмезе—шахтёрлордо—керек дезе јемирип салған шахтадада оның санаазы јенил, жайым болуп турған.

Арказын түзедер аргалу болгон. Жаңытту јүргенин алыш саларга кем јок болгон. Жайым каткырарга, кижиини ёскө атла «нёкөр» деп адаарга кем јок болгон.

Же мында удаган отурага келишпес болгон. Оны онтоп, кыйналып жаткан, јер сакып турган,—ол јокко јер ёскүзиреп берип турган.

— Мени керекке аладыгар эмеш пе?—ол партизандардын отрядының командирынан сурап турган.—Бу мен не? Күр де буспагам, граната да мергедебегем. Бистин улустар једи келзе, мактанаар да неме јок.

— Бар, бар!—отрядтын командиры бурильщик Прохор жүзи жыныштарын беретен.—Бар, бойынның керегинди бүдүр Сенизи јокко до бис мында чыдажарыбыс. Сен бойынның гранаталарынды мергеде!

Ол барып база бойының гранаталарын коркышту жастыгар ийделү—чындык ла октогон—листовкаларын мергедеп турган. Олорды сыйаптып, јердин алдында тынып турган тыныштый мендеп јиген курсактый кычыратандар. Кем кычырган—бойының айылдаштарына куучындайтан, кычыргалактары—бойы не керегинде сананганын куучындайтан. Чындыктардын ўзүктери, лозунгтар, идеялар гранатаның жарыктастырылышты, бастыра јердин ўстине таркағылап тургандар, је олор эң коркышту ѡштүни—бастырган албатының бүдүмдјизи јок болорын шыркаладап турган.

— Листовка керегинде уктын ба? Көрзөн. Айдарда, бистин чындык түрү эмтири, тепсетпеген! Айдарда кайдада улус бар туру! Айдарда, кемле де алышып турган тили бар туру. Айдарда база бистин черүү де бузулбаган туруп турган эмтири, удабас бисти айрып аларга келер.

Степан тенип јүрүп бойының листовказын бойыда кычырарга келижип турды. Ол олорды эң ле баштап көргөн кеберлү, ончолорло түнгей ок јилбиркеп кычыратан. Чеденде жапшырып салган листовка база оның бойының да чыдалын көдүретен. Ол бойы да ондо бойы бичилген сөстөр ортозынан жаны чындыктарды бедирейтен.

Ол ёлүмнен корыкпайтан. Ёлүм чек јок болгон кеберлү, оны улустар кудайды канайда бар деп онтоп таап алған чылап ок онтоп бойлорын коркыдарга таап алган кеберлү болуп турган. Оны жаан јолдо таныгылап салар деп корыкпай турган. Бажы буурайа берген, жаан сагалду, жыртык кийимдү ёббөгөнди, эмди Степан Яценко деп таныбастар. Таныдып бергилезе маат јок? Же, база не. Андый болзо, мен улусты коомой талдап алган турум, коомой ўреткен турум, бурулаарым да јок.

Ол бойының штаб-квартиразында эмди каа-жаа болотон, ол жаан јолдо, улустар ортозында, кол абыралулар ла

тербезендер ортозында јүретен, кенейтейин шахталарда ла жүрт јерлерде көрүнип келип, онойдо ок кенейтейин јылыйа беретен. Кезик аразында ижемжилў улустарға ѡлдо туштаарын молјоп база молјуга качан да сондобой келетен.

— Бис дезе полицмейстерди ѡлтүргенибис!—ого јиит быјыраш чачту, Вася Пчелинцевке незиде сүрекей түнгей уулчак куучындап турган.

— Ёлтүрип салдыгар ба! Је, чулмустар, чулмустар!

— Биске эмди, нокёр Степан,—уулчак ѡкпöөрингенине карылып куучындап турган,—биске партизандарла тил алышатан арга болзо. Ол тушта андый табару эдерге келижер эди!..

— Онызын сананып көрөр керек,—Степан јаагын тырманып, карузын берип турган.—Полицмейстерди ѡлтүрдигер бе?

— Ёлтүрип салганыбыс. Бир де кыймыктанбаган.

— Јакшы, јакшы. Эмди. Василёк, сеге барада полицияга иштеер керектү болотон туру.

— Меге бе?—уулчактын јүзи кугарып, аланзырап күлümзиренди. Слер кокырлап турыгар ба?

— Јок, Василёк, кокырлап турган эмезим. Чынын айдадым,—ол айдала база уулчак јаар кееркемжилу аյкады.

— Айдарда мени... мени кыйалта јок ѡлтүргилеп саларлар не. Мени адам да каргаар.

— Онызының ончозына чыдажын көрөр керек.

— Бистинг улустар келзе, мен олорго нени айдарым?—арайла ыйлабай јиит куучындап турды.—Ончолоры партизандар, а мен дезе—полицейский...

— Онызын мен бойымның мойныма аларым.

— Ондый болордо, нокёр Степан...—Васяның ўни ўзүлип шымыранды,—ёлтүрип саларлар не.

— Олём, Вася, јок. Оны оптонып тапкандар коркынчаактарга капут, геройлорго ёлём јок, бар, олордың ортозында ѡскö неде јок.—Ол Васяны ийнинен кучактанып бойы јаар јууvtада тартты.—Мен сеге, Василёк, кееркеп турум.—ол арайынча айтты,—кееркеп турум! Полицияга баар керек, ѡскö баар кижи јок. Сен он классты божоткон, немецтердин тилин әмештен билерин. Баар керек. Қерек!

Василёк полицияга иштеерге барды. Эмди Степаның улустары бастыра јерлерде бар болды. Олор немецтердин пландары керегинде јетиргилеп, јажытту иштеп тургандарды јеткерден айыргылап, партизандарга болушкылап турдылар.

Карый берген слесарь Степанга депо керегинде келип

айдып турды. Мында ок, јолдың јанында, јурт јердин туура-зында отургандар.

— Немец депоны јазап алган!—слесарь ичи күйүп ўшкүрип отурган.—Көрзөн, кандай болуп јат.

— Андый... ол јарабас керек болды...

— Эмди устарды бедиреп туры. Паровозтор келгендер, бүткүл межектер. Устар дезе јок.

— Андый...

— Је, бистин устар барбас. Бис олорго, јиитериине де, карыгандарына да мынайда айтканыбыс: кажы бирүзи, кадыт ийт кеберлү болуп, депого иштеерге баар болзо, је, оны күүн кайрал јокко каргаарыбыс!

— Барагылабай турулар ба?

— Бараглабай турулар!—сүгүмјилү болуп слесарь кёөрөп турды.—Көрзөгөр, бир де кижи барбай јат!

— Јакшы. Сүрекей јакшы,—Степан јаагын сыймап турды.—А сен, Антон Петрович, баарын ба?

— Мен бе?—слесарь кенейтейин сурактан улам ээдиреп, күлүмзиренди.—Јок, ненин учун? Мени ачындырып турыгар.. Мен база барбазым...

— Јок, баарын! Ишке туруп аларын. Паровозторды јамаарын баштаарын. Јамагандарын дезе ойто бузуп турарын.

— Билип турум...—слесарь јүзи кугарып карузын јандырып турды.—Мен билип турум. Сенин табын, нёкөр Степлан, баарым. Мени бу керек учун устар ѡлтүргилеп салар, ондыйда болзо, баарым. Мен билип јадырым.

Степаннын башкарып турган улустарынын бирүзин де, онын бойынан да, бу барбак сагалду, тербезенге түнгей, кижи кандай андый тапла олорды онойдо башкарып турган деп сурабай турган. Онын кийининде кем турганын олор билип тургандар. Төрөл? Јок, төрөл ончозынын кийининде турган эмес. Је онын кийининде јанысла партия турган. Партия ого онын тынынын ўстиндеги јанды табыштырган.

Јажытту јууннын председатели улустарга Степанды таныштырар тушта айдып турган:“ Бу кижи биске партиядан келген”,—ол тушта ончолоры Степан јаар көстөрин көдүргилеп, оны аյктағылап тургандар. Айдарда—Сталиннен. Ол Сталиннин ийген кижици болгон шылтуузында бу ачу-коронго атырайган, тушкан јерди керип јүрген,—ого улустар бүдетендер.

— Степан, сен әмди кайда барып јадырын?—Тарас уулынан сурады.

Одудын оды очүп калды, кара јаныс туруннын оды кёгөлтиirim кызыл болуп јылтырап, шыгаалап турган кёскө

түнгей болды, ўлۇш јамычыла ороонып алыш, тонгонына корчойып калган Петр Петрович уйуктап јатты. Парикихер уйкузыла онтоп база ары-бери анданып јатты.

— Валяга удуры барып јадырым,—Степан карузын берди, база оның јўзинде, бойының эжи керегинде качанды саннага јўзин эридип јайа кўлумзиренетен кўлумзиренижиле кўлумзиренди.

Ол ононг јети кўн мынаң озо, ол ондо, фронттың ёдўп турган чийўзининг јанында айрылган., „Je, бар!»— ол артыккенеги ѕок айткан. Олор эмди онайдо эзендежетендер. Барып јатканына ол—ла эки сўстёрди айдатан,—онызында ончози айдылатан.

Валя кадалгакту тегенектиң ортозыла канайда ёдўп барып јатканын Степан јерге јапшира јадып алыш аյкап јаткан.

Ол ондо, ол агаштардың ортозындагы јалаңның ары јанында јаан јер, бистин улустар. Ол эжининг карапай барадаанының кийининең ары ширтилдеп база... ичинде кўйўнип айкап турган. Эмди Валя бу чет агаштарды ёдёр, оның кийининде ороны, оның кийининде база катап чет агаштарды, оның кийининде.. бистин улустар болор. Ол олор јаар јўгуре берер. Олордың бўрўктеринде јаркынду кызыл чолмондор. Јўк каларда јаныс катап олорды көргөн кижи. Же ол билер: ого јарабас. Ол ишти таштап качканы болор. Валяны да бу чет агаштың јаказына јетире ўдеп барганы да јарабас кылых. Овны болотон јери мында эмес. Овны болотон јери ачу-коронго база кыјранга ёртодип салган јerde, фронттың јанындагы јурттарда.

— Je, уулым,—Тарас айтты,—мынаң ары не болор?

— Мынаң ары?— Степан каткырды.—Мынаң ары бистин улустар келер. Удабас.

— Же Тарас ого кенейтейин тарынды.

— Мен сенен ол керегинде сураган эмезим! Мен оны сен ѕокко добилерим! База сен мени ўретпе!—Ол кыйгырып чыкты.—Сен мени бўдўмчиге ўредерге јеткелегин. Бойымның тынымды канайда ару-чекте тударына мен бойымда сени ўредидип болорым. Мен сенен ёскёни сурап турум. Бистер бистин улустарды нениле уткуурыбыс..

— Канайда нениле?

— Олор биске кан ажыра келгилеп јат. Бис удура нелў чыгарыбыс? Степанды сўгўмji кенейтейин тамагынан кычкылады. „Менинг адам каѓый мындык кижи! Кандый мындык карыган!“ Ол бойының адазы јаар сўгўмжилў оморкоп айкады, база бойын оның уулы болгонын эске алынып, оның учының тазылы бу јerde канайда терен-терен шуукап турганын угуп салды.

— Бис, ада, јакшы уктын улустары!—Ол кёёрёмдү каткырды.—Казактардан!

Кырыган уулы jaар танаркап аյктады.

— Бис казактардын уғынан әмезибис, сен оны кайдан таптын? Казактардан әмес—ишмекчилерден. Сенин ёбёкөндө, аданның адазы да, карындаштарында ишмекчи болгондор. Бистин бастыра фамилиябыста ишмекчи.

Же Степан оны кёёрёмжилу ийндеринен тудуп кучактанды:

— Казактардан, казактардан! Сен былаашпа, ада!—Ол адазының јюзи jaар чек јууктай бўкёйип келеле, катуланып айтты:—Нени әдеринг мен сеге айдарым, ада. Айлына јан! Йолой менин кирер деп берген јерлериме кирип, менин јакылтамды бўдўреринг. Качан јанып келзен—әнеме тизеленип менин эзенимди айт, Лёнъканы окшо, Наствага дезе, мен сени ижемжилў улустарга апарзын деп јакаргам деп айдарын. Наствага сени олорго апарар.

— Наствага ба?—карыйган калжуурып кыйгырды.

— Чын, Наствага,—Степан кўлўмизиренди.

Тарас бойынын азу сагалын сыймады.

— Јакшы!—Ол айтты.—Јанысла эн баштап мен оны чыбыктаарым. Кем јок по? Онын кийининде дезе айдарым; кем јок, мени, карыйганды, кайдаар апаратан эдин апар, Наствага!.. деп айдарым.

8.

Наствага онын школдо кожо ўренген најызы Зинаида тынастап јўгўрип келди.

— Ой, Наствага!—ол кайкалду кыйгыра берди.—Павлик ёдип келген!

Наствага јўреги кенейтейин ўзўлелё тоолонып, тоолонып јўре бергендий болгонын сести... Же ол отурган јериине де кўдўрилбей, тымык отурганча, бир де камааны јок жеберлў сурады:

— Павлик па? Ол кайда болотон?

Онын најызы оны сыйапту база ачык-јарык сонуркап кўрўп турды.—Ой, Наствага!—ол ўзўк јок кыйгырып турды. Наствага камааны јок жеберлў болуп турганы оны кайка-дил база керек дезе ненин де учун ачындырды.

— Ох, сен кўён јок эмтирин, Наствага!—Ол эриндерин бўрийте тудынып айтты.—Сени кем де сўубес. Мен Павликке ороомдо туштагам,—ол онотийин чеберлебей айтты.—Туштабазам да кўйним эди. Не чўмеркеп турун!—Же онын камаан югына чыдабай ёкпёринип кыйгыра берди:—Ой, Наствага! Ол сеге бичик ийген.

— Бер.

Настя ийген бичигин алала, оның жаактары жалбырап турган кеберлүү кызып турганын ондоды. „Настя! Сени беш часта школдың жанында сакырым. Кайдагызын сен бойын билерин. Павел“.

— Ол кандай болуп калтыр? — ол араайынча сурады.

— Ой, Настя, бастыразы кара. Коркышту...

Настя коркышту кеберлүү Павликting кеберин бойының санаазында тургузарга сананды, же санаазына келишпеди. Оның санаазына ол көк көстүү, кызыл чырайлу жиит болуп журагып турды. Оның андый кееркемжилүү, кыс кеберлүү чырайлы ла онынчы „Б“ класстың ўренчиктерининг шүүлтези аайынча, эркижинин кереги эмес керекке јүзүн-јүүр кожондорго тартылып турганы учун уулчактар оны барышня дөн адагандар. Оны кемде — төрөгөндөри де, нöкөрлөри де, ўредүүчилер де Павел деп адабай, Павлик деп адагылайтандар.

Качан ол школдың жанына базып келерде, беш часка беш минут жеткелек болгон. Павлик келгелек болды. Настя бойының классының көзнөгүн табала база оның сынык шилду жыртыгы ажыра оның ичи жаар аյктады. Ого удурье тузаланбай ташташ ийген туралын соогы ла чыгы билдири. Стенезинде сыйндырып салган ырталар кара чачынтылар болуп жаттылар. База онында партазы ондо болды. Оның ла Павликting. Олордың кожо отурып алгылап јүрүм жаар эжингелеп барып жаткан парустың кемези. Онйдо Павликting стихтеринде айдылган болгон. Ол парус деп оның сананган санаазын адайтан.

Настя көзнөктин жанына удаган турды. Бойының жаанда әмезе кичинек те болзо, бойынның јүрүминди ёткүрген төрөл туралын жайрадузында кандай болотон эди, турарга андый ок таскамжылу база ээн болды. Учы-учында ол көзнөктөн ырайла школдың фасадын керий басты. Парадный эжикting жаагында школдың музейнин скиледи Настя жаартижин ырсайтып турды. „Муны бери кем чыгарып келген болот? — Настя кайкады. — Байала немецтер болбой кайтсын... Ненинг учун?“ Ол школдың садының чеденин керий басты. Агаштар жаланашталгылап, каарып, ёскүстердий ыйламзырап калган турдылар. Күстин чыкту салкыны олорды арыбери кыйындада силкип турды. Онгогон кеберлүү чыкыра жып, табынча кыйында жыгылгылап калган. Бирүзи жыгылды, экинчиши жыгылды... Настя ширт эдип корколо, нениде ондобой чеденди ажыра аյктайла көрүп салды: немецтердин солдаттары көбүскек тондорын уштып салгылап, школдың садын кезип турдылар.

— Настя! — Ол кийин жанында арайынча кычырганын кенейтейин укты.

Ол кайа көрди. Ол жаар Павлик колын суй тудуп ийди.

Ол оны айкап күрөлө, ўркүген кеберлү туура таштала берди.—Сен мениң кудайым, олор оныла нени эткендер.—Павлик арык, кара, самтар болды.—Сениң көбрөмji көк көстөрин кайда, Павлик?—ол арайла кыйгырбады. Оноң тер ле база ачу танкы јытанып турды.

Ол дезе Настяны кайкап айкап турды.

— Сен эмди кандый болуп калган!—Ол аланзып кими-ренип база колдорын күндүлү баккан кеберлү төмөн түжирип ийди.

— А сен... сен бу кандый эмтириң!

Павлик оның көзиндеги көрүнип турган кайкалды ла коркымјыны јүкле жаны сезип җалала, төмөн көрди.

— Кандый?—ол жер jaар айкап туруп сурады.—Коркышту ба?

— Чын... Коркышту. Бастыра бойың кара.

Ол ўзүктелдире коронду каткырды.

— Коркышту болгоның јакшы,—Настя күлүмзиренип, бойыныг колдорын оның ийиндерине салды.—Коркышту, айдарда ак-чек.

— Чын,—ол ѡкпёринип карузын жандырала база оның колдорынан ала койды.—Мен сениң алдына ару да база ак-чек те, Настя.

— А ончолор алдына?—ол чеберлеп сурады.

— Ончолор до алдында ак-чек.

Настя сүгүнчилү каткырды.

— Мен? Мен коркышту ба?

— Сен бе?—Ол кайкап турган кеберлү кыйгырып ийди.—Сен жаан... жараң болуп калган...

— Же мен база... ак-чек,—ол төмөн көрүп шымыранды.

— Ончолор алдында ба?

— База сениң де алдында.

Ол оның колдорын бойының колдорында чеберлеп был-ча тутты. Олор эмди бойы-бойлорына көргүлеп, унчукпай турдылар.

Садта агаң уур онтула онтоп јыгылды.

— Бу не?—Павлик чочыды.

— Немецтер садты кескилеп турулар,—Настя карузын берди.

Оның јүзи кенейтейин кызыра берди. Ол база кызара берди.

— Бистин садты бы?—Ол шымыранды.—Санаана кирет пе?

— Унупагам,—ол угулар-угулбас эдип карузын жандырды. Ол оның берген карузының сөстөрин укпай калды. Же жандыда болзо, ол әриндеринин кыймыктаганынан улам нени айтканын, садтагы эң баштапкы база кара жаныс окшоштый билди.

— Ондо агаш болгон...—ол тыныжына буунып айтты.—

Унутпадын ба?

— Унутпагам.

— Мен ондо П ла Н деп буквалар кезип салгам.

— База жүректи.

— Унутпадын ба?

— Унутпадым.

Эки туткалу киреे кыјыранду ла чаптыку кыркырай берди...

— Олор эмди ол жүректи... кирееле...—Павлик ачынып айтты.—Көрмөстөр! Мен ол киреенин табыжын угуп болбозым. Бааралык, Настя!

Олор чеденди керий барғылайла база липа агаشتын төзиндеги jaан ташта токтодылар. Ол олордын узактан бери, 8-чи класстан бери туштажатан жери болгон. Настя ташка отурды, Павлик онын жаңында жажыл ёлёнгө отурды. Экилези унчукпадылар. Киреенин табыжы мында томоноктын ўниндий угулар-угулбас болуп угудын турды. Настя бойынын алдындагы ээн жер жаар аյқтап отурды. Ол Павлик кайда болгонын, нени эткенин сурап угарга ўзўк жок күүнзеп турды, же неде онын сураарга турганына чаптыгын жетирип турды, не чаптыгын жетирип турганын билбеди.

— Же, бистин балдар кайда?... Бастыра онынчы „Б“?— Павлик сурады.

— Кем кайда...

— Аңдый... Таркап, тарай бергендер, Федор кайда? Ол конструктор болорго ўзўк жок күүнзеген? Токтобос двигатель табарга күүнзеген. Каткымчылу Федор!

— Ол черүде. Онон жар жок. Ёлтүртип те салган болзо, маат жок.

— Ырысту!

— Олтүрткени ырысту ба?—Настя күлүмзиреди.

— Жок, ол ондогызы.—Ырысту. Ёлтүрткен де болзо, түнгей ок бистерден ырысту. Бистер ушкүш ок жыдып каларабыс... чөл-ёлёндий онып каларыбыс.

Настя дениде кару эдип айтпады.

— Же, сенин најыларын кайда? Маруся?

— Түрмеде.

— Каля?

— Германияда...

— Лиза?

— Ол эмди Луиза.

— Немецтерге садынган ба?—Павлик күлүмзиреди.

— Жок. Эмди ол итальянецтерле. Немецтер чочколор, булары кем жок,—деп айдат...

— Шилеемир!

Эмди кайда да жуукта, олордың жынында малтаның агаш кескен табыжы угулды, агаш сынып жыгылганы угулды. Чеден тырлажа берди. Олордың ўстине ўлүш жалбырактар ла тапталдар төгүлди.

— Кескилең жат! Кескилең жат! — Павлик ачынып айтты — Бистин бастыра ўйебисти тазылынан кескилең жат...

— Ончозын кескилең болбостор — ол арайынча айтты.

— Болзо болор, — ол кыјырантып ийиндерин көдүрди. — Же ончозын кенедерлер, — ол турала, штана жапшынган жалбырактарды түжире какташы. — Баралык, ары-бери базып жүрели.

— Олор ээй жерди кечире бардылар.

— Сен, Павлик, коронду болуп қалтырын... ачынчаак... — Ол ширтилдеп айдала база кенейтейин алтамын араайладып сурады: — сен кайда болдың, Павлик, нени эттин?

Ол күлүмзиренеле база токтой берди.

— Ол узакка куучындаар куучын, Настенька, — ол бажын жайкап айтты. — База мен сеге оны көп-көн катап куучындагам...

— Меге? — Настя кайкады.

— Ээ. Санаамда, — ол каткырды. — Бери келип жадып бастыра јолдын туркунына сеге куучындап, куучындап, тургам.. Келеле дезе — неден баштайтанын билбей турум.

— Газеттеги заметкеден, — араайынча, жаар аյкрабай, ол айтты.

Ол чочый берди.

— Сен кычырдың ба?

— Кычыргам.

— Каргадың ба?

— Јок. Килегем...

Ол жиит қабагын карыгандай жуурыйта түүнди.

— Муназы керек јок.. Ол не керек? Килеерге керек јок болгон. Онызы меге коронду. Ондоорго керек болгон.

— Оны канайда ондойтон? — Ол угулар-угулбас эдип айтты. — Мен күйүрнегем...

— Ондодың ба? — ол юкпөринин айдала, онын колын ала койды. — Ончозы жаман түженген түштегидий болгон... соғынтыларла... ондоп турун ба? Бистин улустар болгондор... Элор јок боло бергендер, база немецтер... Мен аланзырай бергем... Мен нени де болгооп болбой калгам. Бойымды канайдар, канайып жүрер? Кенейтейин элчи бичик.. Онойто кенейтейин. Олордың газединин редакциязы жаар кычыргыладылар. Же ненин учун мени? Мен кийининде ондо иштеп тургандардан уккам, кем „Большевистский Правдада“ иштеген ончозын кычыргандар. Же, мен ондо иштебеген ийнем... Мен ондо каа-жаа стихтеримди кепке бастырып туратам. Ондоп турун ба?

Ол бажыла ымдайла бойы кызара берди. Оның санаа-зына парус керегинде стихтери кирди. Ол оның шылту-зында бичиген стихтер болгондор. Газетте онойдо ло би-чиp салган болгон: „Н-га посвящаться эдилип јат“. Јүкле ја-ныс буква, је онынчы „Б“ ончолор тургузала сескендер. Настя Павликка ачынган. Олор ол тушта ўч коноңко куучын-дашпагандар.

— Мени бу Ивердинг тойтык көрмөзи булгап салган!— Павлик оног ары кимиренип турган.— Аамай-соксоо поэт... Кандый соксоо сволочь, билип турунг ба!... Немецтерде дезе редакцияның эң учурлу кижизи болуп калган. Ол-ла бистинг ончобысты булгап салган. Списокты да ол тургускан. Је бу. Мен нени эдетен учурлу болгом? Нени эдер керек болгон?

Ол Настя jaap јалымзырап аյқтады. Настя унчукпады.

— Андый...—ол санаркап айтты.— Барбас керек болгон. Чек барбас керек болгон. Је, билип турунг ба, мен чек алан-зырай берген.. База энем,—ол кородоп күлүмзиренди,— энем менен тытпактанып алган ыйлап отурган: бар ла бар, ёлтүрип салгылаар! Је, база... мен баргам. Мойноорго, мен газетting ишчизи эмезим, ол јастыра деп айдарга баргам... Је мени кем де угарда күүни јок болгон. Редакцияда геста-поның офицери отурган. Ончолоры тырлажып баскылап јүр-гендер. Иверский меге заметканы туттурып береле айткан: «Jaza!» Је мен оны јазагам. Бир де башказы јок, куру за-метка... Бастыразы беш срок... Андыйга колдо салар күүн јок, а Иверский дезе менинг ады-јолымды бастыразын бүт-килинче онёйтийн тургузып салган. Качан мен оны газет-те салынганын көрүп саларымда,—ол эриндерин тиштеп ту-руп айтты,—мен тургузала сен керегинде санангам, Настя...

Павлик көстөрининг јажын токтодорго төмөн көрди. Настя унчукпады.

— Мени онойдо каргадылар,—ол тамагында түүлген болчокты ажырала, оног ары куучындады,—Иверский дезе, мен немецтер бистинг городко келгени керегинде стихтер бичиir учурлу деп айткам. Ол „Ченеп көр!“—деген. Мен түрген бичип тегинде билбезим деп айткам. Ол меге ўч күн береле, айлымда јандырып ийген. Је мен оның кийининде јаңыс бойым алдымда артып калдым... Мен бу күндерде, Настя, ары-бери мергеделип турганымды сеге жарт эдип ай-дыпта берер аргам јок. Мен чаазынга колымды да тийдирбе-гем. Мен андый стих бичип болбозымды билип тургам. Эмди мен бастыра бойым сенинг алдында. Настя,—ол бастыра ёйдин туркунына оның јүзи jaap эң баштаң чике көрлө-айтты,—меге ачу да болзо, мен не болгонын ончозын айт-тым... Заметканыл, база бир заметканы мен бичизем, магат

жок эди... Же стихтерди, стихтерди! Олорды жүрек ле бичиир керек, сен билеринг!

— Же? — Настя араай сурады.

— База ол тушта мен качар деп шүүдим, городтон ырада. Оноң качтым.

— Мен билерим... Андый эмес болған болзо, келбес эдим...

— Чын ба? — ол күлүмзиренди. Мен база онайдо санангам...

— Сени бедирегендер...

— Ээ... Энем меге айткан... Же бу. Мен бистин улустар jaар ёдёр деп санандым. Же Донның жаңында немецтер мени тудуп алгылайла, токпоктогылайла вагон jaар кийдире мер гедеп ийгендер. Оның кийининде дезе апаргандар. Кайда апарып жаткандарын — мен билбегем. Лагерь болзо, маат жок. Германия jaар болзо маат жок. Мен Днепрден узак ары эшелоннон качала жаңыскаан кары жерде артып калдым...

Ол кабагын колыла сыймады.

Настя унчукпай турды.

— Меге таныш эмес жерлер! — Павлик онон ары куучыннады. — Мында узактан бери жуу да жок. Немецтерде городторында бойының туразындагыдай. Киевте ороомдордың ичинде кадеттер жүгүргилеп тургылайт. Албаты кыйналган, бастырган. Мен муның бастыразын ёткүре түндегидий ёдүп база сананып тургам: мен кайда барайын, нени эдейин? Мен кем, Павел Пажанов?

— Канайда сен кем болотон? — Настя айтты. — Сен комсомолец.

— Чын ба? — Ол күлүмзиренеле база ачурканып бажын жайқады. — Онызы эмдиде жарт эмес...

Ол оны кайкап аյктады.

— А сен, Настя, качан бирде ненин учун, ненин учун сен, мен, бистин „Б“ классын балдары ончозы комсомолдор, санандын ба? Санандын ба? Мен де? сананбагам? Эмди санандым. База тыңыда санандым.

— Мен ондобой турум... — Настя кыйынду ўшкүрди.

— Сен бойынан сура: „Мен ненин учун комсомолка?“ Сен де, мен де ончолоры да комсомолго кыйыны жок, истегени, талдаганы жок киргендер, көптөри дезе сананбай да киргендер.

— Кыйналатаны... Керек пе?

— Керек! — Ол будумчилү айтты. — Кижи кыйынды оттынг ортозыла ёткөн кеберлү ёдүп жат, ол тушта кижи болулук жат. Бистер дезе озо баштаап кызыл галустыктар кийгенибис, оның кийининде комсомолдың значёгын тагынганыбыс. Сүрекей тегин жүрүм керегинде сананарын баштаганыбыс.

Бис ол јүрүм керегинде ток сананганыбыс, эмди ол сананган-ды эске де алынарга уйатту. Мында,—ол бойын бойы катула-нып буий сокты,—мында бөөрүнг јүрүми менинг алтыма туруп келген. Мен дезе јаныскаан. Кем де јок. Билип ту-рунг ба?

— Онызын билип турум...—Настя шымыранды.

— Бис ончобыс јаныс бойлорыбыс, кажыбыс ла бойы-нын табынча јаныскаан арткан. База кажызыла јүрүмде бойынын јолын бойы талдап табатан учурлу болгон.

— Кажызыла, бойынын јүрүмин канайда чеберлеп ала-рын сананып јат, бойынын тынын канайда чеберлеп алатаң деп сананаρ керек,—ол кимиренди.

— Не?

— Менинг адам онайдо айдып јат.

— Тыны!—ол каткырды.—Бистин онынчы “Б” ол кере-гинде эскеде кирбейтен. Мен дезе ол менде, тын барын-јогын билбегемде. Онын каны тамчылап тураберерде,—мен оны ол тушта угуп ийгем.

— Нени угуп ийдин?

Ол карузын јандырбады. Ол мойнын узада чойүп алып, нениде тындап турды.

— База киреे бе?—ол аланзып сурады.—Айса меге ка-лас угулуп туруба?

— Сеге јастыра угулган..

— Чын!—ол кородоп база кемзинип күлүмзиренди.—Эмди киреे болор! Днепрдын ол јанында ўзўк јок алтам угулуп тургандый болотон. Меге ўзўк јок угулыш тургандый болотон: менинг кийин јанымда кижиининг алтамы... Ай-дарда, мен не керегинде куучындаган эдим?—ол кабагын түүнди.

— Сен карып калган әмтирин, Павлик!—ол кенейтейин болгооды.—Сен әмди карыган-карыган әмтирин...

— Чын, он сегис јаштуда.

— Көп! Сеге онон көп.

— Чын көп,—ол јөптөнди. Он жети јарам јыл, ја-рым јылга немецтердин алдында. Айдарда мен не керегинде куучындаган эдим? Чын? Јаныскаан арткам. Јаныскаан, ја-ныскаан бойымнын тынымла кожо,—ол күлүмзиренди.—Јаныскаан! Мен алдында качанда јаныскаан болбогом. Керек дезе киногодо јуулып алып баратаныбыс, санаана кирет пе?

— Унутпагам.

— Мен мында јаныскаан, менинг алдында ѡлдор дезе көп. Мен бойым јолымды ылгаар учурлу болғом.

— Ылгаар?—ол сурады.

— Чын ылгаар. А не?

— Не де әмес. Сен айтсан...

— Көрзөн, ондо Днепрдин ол јанында, журнал чыгып жат. Орустап та база украинаның да тилиле. Брошюралар. Газеттер. Олордо ончо јуунтылар Германияда түш јериндегидий якшы јүрүм керегинде бичигилеп жат. Германия Европа болуп адалып жат, слерлер, орустар азиаттар деп адалып жат, база слерлер Европаны көрбөгөнигер, билбезигер де. База ол кандай керегинде куучындажар да учурыгар јок база ол газеттерде, бис экүдинг ортобыста эң агару не бар болгон, кажыла түш ого јаба түнүрилип турган... Мен кычыргам... Ондоп турунг ба?

Ол унчукпай ол јаар лаптап аյктаپ турды.

— Мен ончозын кычыргам. Ээчий-деечий кыгыргам... Мен оны корон кеберлү ажырып база айдып турғам: Менинг тынымды артадарга күјүренип көр! Же? База оны ажырып ийеле, оның кийининде туура чачып ийип турғам. Ко-ронды әмес,—кускыны. Кускым келет—ол кокырып түкүрди.—Же ёскёдö брошюркалар болгондор. Олордон сүмелү. Олорды бичигени.. оны сеге канайда јарт әдип айдып бере-тен?.. Чымыранышла бичилген. Ондоп турунг ба? Жажытту, андый кишинин кулагына кёндүре кирер шымыранышла олор социализм де керегинде шымарангандар. Сүрекей тунгак, арай арай угулар-угулбас әдип, је андыйда болзо! Неден де кöп культура керегинде. Куйбуртулу сös! Чын ба? Ол әмезе украинаның нациязы керегинде. Ол әмезе јаш ёскүрүмнин учуры керегинде. База ол брошюраларда бистинг орус јиit кижиге, керек дезе јалгамчылу болгон. Мен оны кычыргам. База ол керегинде јаныскан бойым са-нангам... Мен буурайбагам ба?—ол кенейтейин сурады.

— Јок... Көрүнбейт...

— База энемде айдат: „Јок! сенинг чачынг онайдо кугара күнгө ёртөлгөн“ дийт. Же андыйда болзо, ыйлап ок ийди... Чын, журналдар керегинде... Онон башка литературный журналдар болгондор. Ондо политический әмес те керектер керегинде стихтерди кысталтып ёткүрерге кем јок болгон. Онайдо, неде керегинде әмес. Ондодынг ба?

— Јок,—Настя айтты.

Ол каткырды.

— База мен де ондободым. Же, айдышканда, кем јок дежет. Же ногоон тенери керегинде, көк көстөр керегинде. Неде керегинде әмес, кезиктери бичигендер. Курсакту бол-гондор. Мен дезе, торолоп јүргем. Мен анг-кийик кеберлү торологом, Настя, оны куучындааргада—уур! Меге карто-фельдинг терези байрам болгон. Јунынты тёккөн јерлер... Билерин бе, Настя, мен эмди јунынтыны күүнзеп јадым. Парижтин чревазы. стенелерден плакаттар меге кыйгыр-гылап тургандар: „Жиit кижи! Сени Германия сакып туру!“

Петлюровтордың әжиктери бойлорының әжиктерин жайа ач-
қылаپ турғандар: „Жиit кижи! Бар көбрө, танцевать эт, база
сенинг тының канду деп ундуп сал!“ Ичим коркырап тур-
ган: Неде керегинде әмес болзо, журналдарга стихтер бичи,
курсактан!

— А тының? — Настья араай сурады.

— Тыным не?

— Тының сеге нени айдып турған?

— Тыным керегинде кийининде. Мен нени талдаар ке-
рек болгон, жаңысла ол керегинде айдайын деп. Мен база
талдагам. Мен бастыра жолдорды, тар жолдорды, жаңыс истү
чишке жолдорды вожжо чылап колдорым алып талдагам:
мен адымды қажызы жаар бурултайын. База кенейтейин
жолдордың бастыразы экү болуп жарталды. Оок-теек жолдор
көп. жаан жолдор, Настья, жүкле экү. Немецтер — эмезе Россия.
База мен, — ол араайынча айтты, — мен талдан алгам.

— Сен нени талдан алдын, Павлик? — ол угулар угулбас
әдип сурады.

— Мен айдарым... Же әлден озолодо сен әске алын: мен
жаңыскаан болғом. База мени айландыра бөөрүнин жаңы.
Мен ан-күйиктий торологом. Тыным да, жүзим де канду
болгон. База алтаган алтамдарым да. Менинг агару деп бо-
доп турғанымның бастыразына күннин сайын түкүрилип
турған. Кызыл Черў кайдада узак-узакта, керек дезе, оның
бары ла јогы жарт әмес болгон... Мен база талдан алгам, —
ол Настья жаар көрбөй, араай, откүр айтты: — большевизмди,
Россияны, комсомолды.

Настья кенейтейин сүүмжилүү, женилдене ўшкүрди.

— Павлик! — ол кыйгырып ийди. — Сен кандый јеским-
чылүү Павлик! Онайдо куучындаарга жараар ба? Мен сен
керегинде нени сананбадым.

— Мен эмди, — ол мендеп айтты, — алтында болгонымдай
комсомол эмезим. Мен эмди, бойының бүдинген кереги учун
ölöринен корыкпай јакан комсомолец, сен мени ондоп ту-
рынг ба чын ба?

— Чын,

— Мени кычырту бичикле олордың редакциязы жаар
kyчыргандар болзо, — ол күлүмзиренди, — мен нени эдерин
билер эдим. — Ол Настьяның колдорын бойының колдорына
алала база оның көстөри жаар чике аյктады.

— Бу сеге, Настья, менинг тербезендегеним керегинде,
менинг бастыра куучыным бу. А сен? Эмди сен куучында.
Сен нениле кыйналдын, сен канайда талдадын, канайда бе-
диредин?

— Меге дезе куучындаар да неме јок, — ол күлүмзирен-
ди, — мен андый керегинде кайда сананатан эдим! Бистин

класста сен ончолордон сагышту болгон. база сени кыстар философ деп электейтендер. Мен дезе ончолордый ок кыс Мен канайдала уйатка келишкенче јадып јадырым.

— Канайдала уйатка келишкенче! Јакшы сөс,—ол күлümзиренип айтты. Биске ол керегинде каа-јаа айдатандар, онызы коронду.

— Оны айдып алыш кайдатан?.. Уйат бойында бар болор керек, ол керегинде айдарга да керек јок..

Ол кыс jaap көзи мылтырап, кичемелдү аյктауды

— Сен база торыга берген эмтирин, Настя,—ол айтты.

— Карыган ба?

— Јок. Је сен·кызычак болгоның. Эмди кызычактар јок...

— Чын, јок...

— Мен сеге кёп эрке сөстөр экелгем, Настенька!—ол араайынча айтты.—Канчала кирези тилимде бар, ончо ок кирези экелип јаткам, база бойымның таап алганым бар болгон.

— Керек јок!--ол ширт эдип айтты.

— Мен олорды тёкпöскö, јолдо түжүрбеске чеберлеп экелип јаткам.

— Керек јок по?—Ол кунукчылду күлümзиренди.—Јакшы, мен айтпазым, ол—колдорын јöпсинген кеберлү тёмён түжүрди.

— Эмди бойының ырызы керегинде сананбас керек...—ол шымыранды.—Уйатту.

— А сүүгени керегинде?

— Сүүгенин де керегинде... керек јок. Мен тегинде билерим.

— А мен?

— База сен де билерин.

— Настя!—ол ол jaap тап этти.

— Керек јок!—ол оны катуланып токтотты.—Эмди керек јок. Кийининде.

— Кийининде?—ол кунугып күлümзиренди.—Ол, „кийинде“ биске болор бо?

— Болор! Болор, Павлик!

— Јакшы!—ол тарынып айтты.—Мен токтогойым. Мен сүүгеним керегинде айдарга сананганым ненин учун дезе, бистин бу тушташканыбыс: эзен болзын. Мен барып јадырым.

— Барып јадырын?

— Ээ, эртен.

Ол нениде сурабады, јанысла оның јүрги кенейтейин чымчыла берди...

— Мен бистин улустар jaap ёдёйин деп шүүдим, Настя,—ол араайынча айтты.—Мен он сегис јашту, мен согыжып чыдаарым.

Ол сүүмјиге кёкүп, кыс jaap аյктаап суралы.

— Чын ба?

— Аңдый?—күүни јок Настя карузын јандырды.—чын...
Онойдо јенил.

— Јенил?—ол кайкады. Ол ондый кару болор деп сакыбаган.

— Чын, јенил. Ондо ачык согышылап јат, ол ёй келзе—бойлорының ортозында ёлгүлөп јат.

Ол тарынды.

— Онон башка канайда? Онон башка канайда?

— Бис канайда согыжып јадырыбыс,—Настя карузын кыскарта јандырды.

— Бистерій—кемдер?

— Жажытту ёштүлер,—ол араайынча айтты.

Ол Настя jaар кайкап аյктады.

— Жажытту иш бар ба? Бар ба?—ол шымыранып суралы.

— Бар,—ол ийиндерин кыймыктандырып, база ол jaар айктап бажын јайкады.—А сен, Павлик, бастыра Украина-ны ёткөн партизандарга да жажытту иштеп турғандарга да туштабаган?

Ол төмөн көрди.

— Мен сеге куучындап бердим не,—ол актанып айтты.—Мен бедирегем, кыйналгам, талдагам.

— Олор дезе согышылап база ёлгүлөгендер,—Настя оның айтканына улапшыра айтты.

База ўшкүрди:—эх, Павлик!

Ол бажын көдүрбей, унчукпай турды.

Оның кийининде, анайда ок Настя jaар айктабай чеберлеп, араайынча суралы.

— Меге слерге... кем јок по?

Ол сүүмжилү күлүмзиренди.

— Кем јок эмей база, Павлик.

— Сен меге бүдүп турунг ба?

— Канайда бүтпес,—Настя карузын јандырды.—Мен сеге сүүп турум деп айткан эмес бедим.

9

Тарас төрөл городајаар јанып келип јаткан... Ол мен-деп келип јатты. Ол айлында ўч ай болбогон, онон кан-дыйда тил албаган. Айылында арткандар эмдиге јетире түрү-лер бе, бүдүндер бе?

Кайда да јолдо, јаны, төртөн ўчүнчи јолды уткуган. Тандак канду кызыл болуп көдүрилип турган... „Јыл канду болор!—Тарас бажын јайкаган.—Кандарла бактыртканыбыс база канла ок јайымдаларыбыс“.

Ол келип јаткан јолдоры эмди уур боло берген. Чындық кар јок болгон, база күскиде тонуп калган балкаш ла ба-зарга уур болгон. Ашка толуп аларга ичин тередең эткен

көгүспек тон алганым јакшы болды, толуп аларга келиш-
негенде болзо, бойыма тузалу болды. Тарас мендеп тур-
ган. Ол билезине бир таар аш ла бир канча тоолу картош-
ка сүўредип экелип јаткан, тоноткон јуртадан тапканы бас-
тыразы ла ол болды. Је неденде артык экелип јатканы—тура-
зы јаар экелип јаткан сүўмилў јар куучыны болды. Олор
билер де болзо маат јок, билбес те болзо маат јок. Туйук-
талгылап алала јаткылап јат .. Сталинградтың жынында не-
мецтер чыдашпагандар деп, ол олорго оморкоп база менде-
бей куучындан берер. База куучын бар: бистин улустар
Дондо тыныда соккондор. Тыныда соккондор.

Ол керегинде јарды ол жаан ѡлдогы улустардаң уккан,—
мында солун табыштар түрген таркап јат. Степанның айтка-
ны аайынча ол кемге кирген, олордо андый деп айдышты-
лар. Таастың бойында да көстөр бар. Жаан ѡл ачык карта
кеберлў, оны жыныс ла кычырып билер керек. „Көрзөң, не-
мецтер кыймыражып, ары-бери јүгүрижип турабергендер“...
Тарас очуркеп темдектеп турган.

Бир катап јурт жерге конуп јадала, ол улустардың
тышкаары ўндири ле кыймырашкандарын укты. Ол турала
тышкаары чыкты. Бастьра чеденинин ичинде полицейский-
лер толтыра болдылар. Олор бричканың жынында јуулгылап
алгылап чакпышажып база табыштангылап турдылар, Тарас
оны көрөлө сести: качкылап турулар. Ол тындады. „Госпо-
далар, господалар!“—бирүзи буулганча кыйгырып турды.
—Начальниktи сакыр керек. Ол жакарап“.—„Је оның незин
сакыйтан эди!—база бирүзи кыйгырып турды.—Јок, господалар,
„атаналы“.—„Анайдарга жарабас, господалар!“—Олордон
јүзүн-јүүр болуп угудынла турганы: „Господалар! Господалар!“
болды. Тарас оны угуп турала чыдабай каткырып иди.

— Господалар ла господалар!—Ол көстөрин сүмелү элип
бүрүйтэ көрөлө,—А нёкөрлөр... истежип једижип турулар ба?

Ол солунды ол эң баалу немедий туразы јаар апарып
јатты: бистин улустар немецтерди качыртып тургандар.

Ол жынып келеле, бойлорының улустарын јууп алала,
олорго айдар: Слерди уткуп турум, менинг билем! Бистин
улустар келгилеп јадылар! База Андрей жаар көрөр. Кыйал-
та јок көрөр. Нениде айтпас, жыныс ла аյкап көрөр. Уулы
бажын бөкөйтип төмөн көрзин.

Оның кийининде бойы јаар Наствыны кычырып келер.
Эң баштап чыбыктап ийер... Је, онызын сөскө келинтире
айтканы. Оны чыбыктабас, оны жарт, каргаарын каргаар.
Ол ого,—ададан нениде жакырарга жарабас: баарга турган
кижинди де керектеринди де. Ачынып токтогон кийинин-
де катуланып айдар: „Сеге, Наствы, бистин макту партий-
ный катчыбыс јакарган, менинг уулым сенин карындажын—

Степан Яценко, мени де, сеге иле чындык улустарга кыйалта јоктон апарып тушташтырзып деп јакарган. Је башта!“

Онын кийининде карыган ёбёгёндөрди керин. Ончозын, кем эм тургуза түрү, кем эмдиге јетире тынып жат. Кажызылала танынан, чеберлеп, Степан канайда ўреткен, онойдо куучындажар. Је кажызынала ого айдатан сөсти бойынан таап айдар.

Мынайда айдар: „Бистер танынан ончобыс ак-чектер.. Жаңыс ла бойлорыбыстын ак-чек кылыктарыбысты, кижиге баарга турган кыс экинчи кийимин чеберлеп тургандый, кайырчакта тудуп јадырыбыс. Јок, сен бойыннын ак-чегинди столдын ўстине сал, тартышка мергеде!“

Је карын, городто узак эмес.. Ол әмдиे көрүнбей жат, је ол туманга бўркедип алган, је андыйда болзо, оны јўрек сезип, мендедип жат... Ого заводтордын трубалары көрүне берди.

Тарас токтой тўжеле, бўркўн уштуп ийди.

Кўп трубалу город ѡаан кереп кеберлў. Трубалар, трубалар... Эмди олор тыны јоктый, бирўзининде ўстинде ыш бырлабай жат, алдында Тарас кажыла тўўниктен чыккан ышты анылайтан, кайданла чыккан табышты таныйтан...

— Јетире јўрерим! — кулагын тўўнип ол айтты. — Јетире јўрерим! Алдындағыдый ок ыштары бырлажа бергилеер. Кем юк, јетире јўрерим!

Ол бойын кол абыразын ичкеерледе ийде салды. Таастын алдында городтын јаказы кений туралар берди, ороомдор тёмён ёзёги ѡаар чўйилгилеп бердилер. Мында кажыла таш Тараска таныш. Кажыла туранын јабузын ол билер. Ол таныш ороомдорды сўўмилў аյкташ турды.

— Ончозы азыйдагы бойы! — Ол сўўмилў кўлўмзиренди. — Ончозы азыйдагы бойы. Кара јерден келгендер бистинг тыныбысты канайда да кубултып болбос, ол онойдо ок бистинг городыбысты да, бистинг ѡааныбысты да бойындыяна келиштире ёскёртип чыдабас. Ончозы азыйдагы бойы...

Жаңыс ла кижи буур буумъылар алдында юк болгон. Тарас бойы да болғообой токтой тўшти.

Онын јўрген ѡолдорында кижи буур буумъылар кўп болгон, ого ўренип те калгадый болгон эди. Је буумъыларга ўренер арга юк.

Бу буумъыда кысчакты бууп салгандар. Чичекчек, кат-как, оок-ёскўрўм кеберлў. Онын бажы чыдалы юк болуп ийинине каландайла база тонуп калган.

Тарас ичкеерлей алтап оны айкташ кўрёлёт, кенейтейин кыйгырган кыйгызына ѡолдо јайган таштар тыркыража бергедий коркушту болды.

— Настя! — база таштардын ўстине санаазын ычкынып јыгла берди.

...Ол туразында, тёжёгинин ўстинде болгонып келди, оның ўстинде ўйинин ыйлаган, јуурыйган јүзи көрүнди.

— Эне! — ол араа йынча кычырды. — Сен кызынды кайтын?.. кызынды?..

Эмегени оның тёжине жапшыра жыгылала ыйлай берди.

Ол оның буурайып калган чачтарын сыймады.

— Унчукпа, эне, унчукпа! — ол арай угулар эдип айтты. — Настяга ый керек јок, — база бойы да чыдабай ыйлай берди.

Павлик эжиктердин јанында бажын тёмён бүктеп алыш турды, ондо эмди ыйлаар чыдал јок болды. Ол Таасты табала, кол абырала тартып экелген. Ол оны оның Настя деп коркышту кыйгызынан улам таныган. Ол бойы да баштапкы күнде онайдо кыйгырган.

Ондо ыйлаар чыдал јок болгон. Ол эки коноктын туркунына, Настяның јанына тұра калған. Оны кем де онон сүрбей турған, немеңтерге эмди оныла уружарга чөлөө јок болгон. Ол Настяның көгөрип калған јүзин, оның өлүмнин јука чөлле тартылып калған көстөрин аյыктап турарда, Настя оныла эрмектежип турған кеберлү болды. Ол качанда унчукпас болгон. Ол качанда унчукпай туруп куучындаждып билетен: Сен менинг учун, Павлик, очти аларын, чын ба? — Ол сурап турған. — „Чын! — ол шымыранып турған. — Сенинг учун канайда ёштöör, сен очти аларын сеге јаратқадый эдип ўрет“. Ол унчукпай турған. Оның кунукчылду оозы билдирилер билдириле күлүмзиреп, тыртыйып турған. Ол өлүмди оморкок бойынча уткуган. Ол оны өлтүргендердин јүзинче кунукпай, каткырганча өлгөн. Павлик оны көргөн-дö, ол оның чыдалы јок болгонына каткырып турған кеберлү болды. „Павлик, јанысла стихтерле эмес. Стихтер керек јок!“

— Кызым! Менинг кызым! — Карыган Ефросинья калактап отурды. Олор сени бурузы јокто ненин учун! Уурдабадында, ачындырбадын да...

— Унчукпа, эне, унчукпа. — Тарас араайынча шымыранып јатты. — Настяны тарындырба.

— Јўк каларда сёёгин тударга беретендер болзо! — Ефросинья ыйлап отурды. — Оның көстөрин окшоор... јунар эдим..

— Унчукпа, эне, унчукпа! Настяга калганчызында андай кереес сөстөр керек эмес.

— Ончозы учун очтөрин аларлар, — Павлик араайынча айтты. — Ол жарадар эдип канайда-канайда ёштöör, ого ўредигер.

— Бу кем? — Тарас Павлик jaар көргүзип сурады.

— Бу Настяның нёköри, — Антонина айтты. — слерди бери экелген кижи ол.

— Меге менинг јўримим карам эмес, — Павлик ёкпööри-

нип айтты — јаныс ла Настяга нени де таап алзам, — ончозы! Настяга ас. Ол андый болгон эмей...андый. .

— Онын учун менинг уулдарым очин алгылаар! — Тарас айтты. — Албаты очин алар, ундуtpас! — Ол кенетейин нениде эске алынала кемди де бедиреп, тёжёкти айландыратурган улустарды јоктоп ајыктады. — Андрей кайда? — Ол сурайла кабагын түүнди. — Айдарда ол бистинг ачу-короныбыс ортозында јок по?

— Андрей бе? Андрей јок... — Антонина шымыранала база кенетейин ыйлай берди.

— Ол кайда?

— Андрей јүре берген...удабай, слердин кийинигерче јүре берген.

— Кайдары?

— Айтпаган. Јаныс ла јакарган: адама айдыгар, ол мен керегинде солунды угар деген.

— Андый ба? — Тарас айтты. Мен јаныскаан! — ол ыйлаган ўй улустарды ајыктады. — Слерлер мени ненинг учун тёжёккө экелип салганыгар. Меге эмди јадарга јарабас. Божодыгар..

Ол ёндойип турала, табынча арказын түзетти.

— Менинг агажымды беригер... — Ол кимиренип айтты. — Меге эмди тайак јок... Уур болор.

Ого тайакты алгылап бердилер, ол дезе тайагын тайанып, бастыра кыпты кечире базып, Павлик јаар уланды.

— Сенин адын кем? — ол онын алдына токтооп турала, сурады.

— Павел.

Тарас ол јаар удаган, үнчукпай ајыктап турды. Онын кийининде арай айтты:

— Мени ижемжилў улустарга апарарын ба?... Настя јок, сен мени олорго апарарын. Кем јок. Бисти каныбысلا бактыргандар, бис ёшторибисти кандарыбысلا ок аларыбыс. Кем јок. Кем јок...

Эртенгизинде Тарас Назарга барды. Ол оны ак чамчалу, кудайдынг сүрлеринин алдында јатканын тапты.

— Сен не болуп турунг, Назар? — ол ширт эдип коркуп сурады.

Айылдажы ол јаар табынча јүзин бурултты.

— А-а, Тарас! — ол кугарып күлүмзиренди. — Ёйинде, једиштин!

Тарас онын тёжёгине отурала база Назар јаар чеберлеп ајыктады. Онын айылдажы эмди оноң бастыра јерүстиндеги неме уча бергендий оны азыйдагы кыймыраш ла тымык јокту таштап ийгендий тымык, јарык болды. Ол јерле качан ок јакышылажып салган. Онын керегинен мында керек артпаган.

— Онсйдо јарабас, Назар! — Тарас јаратпай бажын жайкады. — Сен јаман јерди талдап алган эмтириң.

— Мен талдабагам да. Ёлүм мениң кийинимнен элчи бичик ийген.

— А сен барба! Бакпа!

— Ёлүм немец эмес, ого бакпаска болбос, — Назар кыс-карта мойнойло ўшкүрди. — Сениң ачу-короның керегинде уккам, айылдаражым. Олор ончолорды буугылаар, супостаттар. Кемдерди түргендү кыйынла ёлтүргилеп жат, бистерди дезе — табынча...

— Сеге ёлөргө јарабас, Назар! — Тарас база катап айтты.

— Мен сеге керектү келгем.

— Мен керектеримди божодып салгам, — Назар араай шымыранды. — Оның учун меге тарынба, айылдаражым.

Олор экилези унчукылабай база санаракап отура бердилер. „Көрзөң, јerde көп јадын јадылган — Тарас кайкап са-нанды, — база бойының тазылдарын ёскүрген, көрөр болzon — кижи ондо јатпаган кеберлү јенил барып жат. Ол ёлүм дегени не? Оноң нениң учун коркыгылап жат? Ёлөргө јенил, — айдарда јўрерге јенил эмес болуп турган эмтири!“

— Мен сениң алдында не килинчегим бар, айылдаражым, — Назар арайынчада болзо оморкокту айтты, — не керегинде тарындырган болзом, эмезе јамандаган болзом, — кудайдын учун јаманымды ташта, јамандаба!

— Кудай јаманыңды таштаар! — Тарас карузын јандырыды. — Мениң сеге, айылдаражым, јўрегимде ачынган бир де немем јок.

— Онызы учун быянам жетсин!

Олор база унчукпай бардылар.

— Кудай ба? — Назар айтты. — Ол бар болзо, мен де оның алдында эткен килинчегим көп. Јерди кериц јўреримде, теергеннин тоголыгына балкаш јапшынгандай јапшынып калган... Же оның учун карузын мен ого бойым берерим. Ол бар да, јок то болзо, курттар некеп алгылаар, јаманымды таштагылаар... — Ол тыныжын чыгара тынды. — Кўйбўрен, сыйап база тилим коронду болгон. Йаңды керектебейтем, оның учун мениң јаманымды мениң эмегеним база улустар таштазындар... — Ол база катап тыныжын чыгара тынала, айтты: — Төрёл јерим алдында мениң эткен килинчегим јок.

— Јок, Назар, — Тарас айтты, — онызын ончо улустар билер.

— Бистиг улустар келгилезе... Сен олорго айт, Тарас.

— Айдарым, айдарым!

— Анайда ла айт: Назар Горовой бакбай јаткан база бакбастан ёлўп калган деп.

— Айдарым, айылдаражым. Онызын айдарым!

— Мен немецтер јаар гранаталар мергедебегеним учун — ол араайынча, бурулу кижи кеберлү айтты, — ол учун мен бурулу... Карыган... Оныла коштой менде граната да јок болгон...

Кенетейин жастыккан ийденин коркышту табыжы сил-киндириди. Көзнөктин шилдери тыркыража бердилер. Түүнинин шыбузы төгүле берди.

— Амыр јадып ёлөргө дö бербестер, — Назар кимиренип ўшкүрди.

Жастыккан ийденин табыштары улай-телей угуда берди. Назардын туразы чыкырап јүзүн-јүүр ўндериле онтой берди, онын бастыра доскалары тырлажа бердилер...

Тыныжына буунган Лёнька кийдире јүгүрип келеле, кыйгырды:

— Сен мында ба, жаан ада? Немецтер городты ооткылап турылар!

— Нени айдазын? — Тарас ондободы.

— Городты немецтер ооткылап турылар! — Лёнька кийгырды. — Баргылап жат!

— Канайда баргылап жат?

Тарас бойынын тайагын ала койгон бойынча Лёньканын кийининен ары чыга конды.

— Олорго барага бербе! — ол барып јадын кыйгырды.

Ол ороомды керий барып јадып, бойынын тайагыла көзнөктөрдин каалгазына токылдадып кыйгырып турды:

— Ой, албаты, чыгыгар! Ой, немецтер баргылап жат. Олорго качарга бербейли! Ой, чыгыгар, эр улустар!

Онын жанына улустар јуулгылап турдылар.

— Же барылагай ла! — јуулган улустардын ортозынан кемде кыйгырып ийди. — Бис олорды кычырган эмезибис! Же олорды көрмөс алгай база кудайга мак болгой!

— Сеге не керек, Тарас?

— Немецтерге качарга бербейли! — Ол кыйгырып ийди. — Олорды мында кырып салалы!

— Бис јокко до олорды кыргылап салар. Тарас!.. Бистер јуудын улустары эмезибис Биске олордын камааны јок.

— Канайда камааны јок? — Тарас кыйгырды.

— Биске камааны јок дегени, ол кем?

— Кем ол? Немецтер бүдин бойы барглаар бисти тепсеерге, бистинг балдарбысты буурга ойто келгилеер. Немецтерге барага бербейли! Олорды јерге көмөр! јерге!

Ол тайагын кейде ары-бери жаный тудуп город јаар јүгүрди, Лёнька оныла коштой барды. Ончо толыктардан ишмекчилир јүгүришилеп келгилеп јадылар, олордын көптөрине олорго кайдан келгени жарт эмес мылтыктар болды.

Колында автоматту база гранаттарлу Павлик југурип келип јатты. Буумыны ёткүре јўгўрип јадала Настя jaар айкады. Карапайда оннан ѡзи көринбеди, онын јаныс ла кееркеилү кебери ёрттин јалбыжына јарыган тенегириде көгөрип көрүнип турды, је андыйда болзо, оны Настя согушка ла блўмге алкан турганын Павлик билип турды.

— Эх, мылтык јогы коронду! — Тарас јўгўрип барып јадып кородоп кыйгырды. — Эх, мылтык јогы коронду, Лёнька!

Олор јўгўриклे городтың ортозына, плошадька кирди-лер, јастыккан јастыгыштар кийининде эмдиде ышталып турган, ышты ла түдүскекти ёткүре, кирпичтин тоозынын булуттый түдүскегин, таштарды јалаап турган кара јалбышты ёткүре Тарас бойынын городын көрүп салды. Куттары чыгып атырайган, јайрадылып бузылган ёлўмдү.

— Jaan ада! — ол Лёньканын ўнин укты. — Меер, jaan ада, мылтык! Алыгар!

— Тарас јўгўрип келеле, ёлтўрип салган немец јатканын көрди база ондо мылтык бар эмтири.

— Оны кем? — Тарас тамагы кыркырап сурады.

— Кемде бистердинен... заводтың улустарынан... Жаныла јўгири бергендер. Угуп турыгар ба, jaan ада? Аткылап турылар!

— Макалуба! — Тарас макатып каткырды. — Андый, андый. Бис база, Лёнька, улустардан ок баштайлы! Баштайлы! — тёмён көрүп бёкёйоло автоматла толыкту сумканы көдүрди.

— А! — ол коронду айтты. — Мен бу көрмөсти канайда мергедейтенин билбейтеним коронду...

— Мен билерим, jaan ада! — Лёнька мендеп айтты. — Бери беригер, көргүзип берейин!

— Ме, Лёнька, мергеде! Мергеде, балам! Мергеде, мен сени сурап турум! Мен дезе олорды автоматла адарым.

Лёнька талайала, көзин јумала гранатаны немецтердин машиналары јуулган јердин ортозы јаар мергедеп ийди. Јастыккан гранатанын табыжы угулды база онын кийининде тургузала кыйгылар, коркуп аткан оны-бажы јок адыштар угулды...

— Мергеде, балам, мергеде! Кынзыжа бердилер бе? Мергеде, мен сеге айдып турум! — ол оны неде јалмажына согуп күйдўрип ийгенин сести. — О-оо! — ол араайынча онтоп ийеле, јер јаар јыгыла берди...

— Jaan ада! — Лёнька ол јаар калып келди.

— Кем јок... Кем јок... шыркаладып ийдим... Сен мергеде, Лёнька! Мергеде, сени сурап турум!..

Таш кечүдеги ўй улустар јўстери кугаргылап калган, каалгазы јабулу көзнөктин ичинде отурып алғылап, жыла болгон јастыгыш тоозына чочыгылап отурдылар.

— Агару кудай! — карыган Ефросинья шымыранып отурды. — Жиит ле карыганды корулап ал, ёлүмнен бүрке ..

— Андрейди база! Андрейди кожо ок! — Антонина суралтурды — Ол кайда да болзо, нени де эдип турган болзо, сенинг кулың Андрейди коруп ал, агару, база оның килинчегин ташта.

10.

Андрей жаңып келип жатты.

Ол база катап жаңып жатты, је эмди алдындағызыңдыйjakка јолло, крестьяндар кийетен жамынчылу, жажынып турғандий коркунчаак базытту эмес, — жуулар ла табарулардың элбек јолыла шинель тонду келип жатты.

Ол кайдада Багучардың жаңында, эн учында бистин черүлөргө једип алала, оның командирине, ол база катап согужарга турганын тургузала айтты. Ол олжогодо болғонын база ого ол бойының бурузын адазының ла черүнин алдына актаар керек деп, ол ол бурузын бойы билер деп база куучындады. Ол мында жаңы куру колдорын экелген эмес, ол бери ѡдүп келип жадып ол бойы да база нёкёрлөри де качып барып жаткан немецтердин јёөжө тарткан кошторына бир катап табарган эмес деп кожуп айдарга сананды. Је командирдин жуудың кара когына бастырган кату чырайын аյқтап көрөлө, бир де неме айтпады. Олорго Стalingрадтың жаңында ёлүмнен жалтанбай турғандарга нени айдарың, олордың алдында нениле мактанарын. Ол эмдин олордың ок, бастыра бойы канча ла кокко туттырган болор керек, оның көгүспек тере тонынан буу бырлап турар керек, чамчазынан солдаттың теринен сыгылган тус агарып көрүнип турар керек, оның сопогында дезе Волгадан Донго жетире ончо жолдордогы карлар ла балкаштар жапшынган болор керек. Ол дезе ару чек бойы жуучылардың алдында туруп жат. Ого, качын солдатка, олордың алдында турарга уйатту.

Андрейди анылу болүкте удаған кату шылагандар, је андыйда болзо, ол шылу ол бойын бойы көп катап шылаганы кирези кату болбоды.

Ол болзо мынайда сураар эди: Андрей, сенин төрөл алдында буруун неңде? — Менин буруум, мен ёлүмнен корыканымда. — А база неенде? — База мен ижемјимди јылыйтканымда. — Ол ненин учун андый бслгон, Андрей? Менин тыным токсыранкай болгонына: г улам.. — Эмди ёлүмнен коркуп турын ба? — Эмди коркыбай турум. — Сен ёлүмнен коркорын кайда јылыйтып салган, Андрей? — Кулга јүрүп. Кулга јүргени ёлүмнен кату. Бүдүмјини ондо ок таптың ба? — Јок. Ёштүди көрөр күүним јокто таптым. Ол ижемји-

ден бек.—Эмди сеге не керек, Андрей?—Мылтык сурап турум. База јуучылдар ортозында кожо турар јерди сурап турум, нёкорлёр.—Сеге мылтык не керек, Андрей? Адан јаманыңды таштаарын иштеп аларга ба?—Меге оның јаманымды гаштаганы ас.—Төрөлин алдында бойының јаманыңды таштадып аларга ба?—Меге ол ас. Андый ижемини аларга јаныс катап јуулашсада једер. Мен дезе слерге јууларды откүрерге келгем.—Бойының ёштүди көрөр күүпин јогын тойындырарга ба?—Оны тойындырар арга јок. Ол—олүмдү.—Айдарда сеге мылтык не керек, Андрей?—Учына јетире согужарга! Эн јенүлү учына јетире! Оноң башка јоғасинбезим.

Оны анылу бөлүкте онайдо шылабагантар. Анаидашылаганда болзо, је ёскё сөстөрлө сурап угала, оны табылап, оның өзөгин аյкап турган кеберлүү көргилейле, иженгилеп база јуулажып турғандардын ортозы јаар ийип ийгендер. Мында ого мылтык бергендер.

Эл мылтыкты алыш алган. Ол, качан ол немецтерге кирип турарда кукурузаның ортозы јаар чачып ийген мылтыгыдай—орустың эткен ўч кобылду, алтын бүдүштү кундакту база ўч кырлу јыдалу болгон. Ол ненин учун мының алдында Андрейге кереги јок айрууш болгон, эмди оның учун ат-калапту ийде боло берген?

Андреиди јуучылдар ортозында тургускандар. Јуулажарга јаныдан келгендерди јуулажарга апаардаң озо, ротаның комадиры јаны келгендерди кече јуулашкан јерге алыш барада айткан:

—Көрүгер!

Олор база айктағандар...

Бастыразы тепсеген, такталган јаланды караган кар базып салган тарының чала тату јыды оның ўстинде эмди јытанып турған. Бастыра јаланның ўстинде өлгөн малдардын сеги кеберлүү немецтердин күйүп база јайрадылып калган танктары јаттылар. Немецтердин уй мылтыктары олжого кирип турғандар колдорын канайда көдүретен эди, андый оқ кеберлүү оосторын ёрө көдүргилеп алган турдилар: көгөрө эртип калган немецтер јуурайып калган јаттылар, олордын кирлүү коныр чачтары јерге јаба тонуп калган эмтири, балбайта бастырып салган темир, бөрүктеринде тоштор тонуп калган болды.

Јуудың тракторы ончозын јаныдан каза түртүп салган бастыра јаланнан, ёштүдин сек болуп калан темирлери, иен, бистин танктардын гусеницаларының улу истеринен јенүдин койу база јылулу јыды јытанып турды, оны Андрей бойының көксине толтыра кийдире тынала, күиүнип сананды: „Мен мында болбогом эдим!”

Ол эмди кече мында немецтерди коскорып Дон јаар, олорды күн бадыжы јаар качыртып макту ёткөн солдаттарга оның јерининг улустары да болзо маат јок,—олорго оның ичи күйүп турды,

— Көрүгер!—Командир катуланып айтты. — Көрүгер, бистинг улустар канайда согышылап турулар! Орус улустар немецтерди канайда сокылап жат.

— Кайдар база!—Андрей бойының эриндерин тиштеп туруп карузын жандырды.—Биске де согышарга жайым беригер.

— Согышарга сурап турубыс! Согышты! — Жаныдан келгендер токтодынгылап болғылабай кыйгырып турдылар. Олорды женүлү жаланың бүдүжи жыды атырайтты база олордың кандары да женүдин жалбыжыла жалбырап чыктылар.

— Слерге согуш болор!—командир күлүмзиренип айтты. Танг адып турарда, олор жууга бардылар. Олор бистинг черүдинг кыймырап шаштүге табарып барган улу кыймыгына көжилдилар, Андрей әмдиле ол керегинде база Волгадан Днепрге жетире болгон, адь чыккан кышкы жуулу историктер бичийтен јорыкка кирижер ырысту болды.

Олор күн бадыжы јаар барылап турдылар.. Олорго удурсы олжого кирген немецтердин узада чойилген эрикчилдү колоналары табарыжып турдылар. Немецтер чангыр хлястиктери јок шинелдерин кийигилеп алган, курлары јок, жууга кирбекен эрлер де база жууга кирген солдаттар да кеберлери јок—олжого киргендер баскылап келгилеп жаттылар. Андрей олорды аյктаپ база макатып күлүмзиреп барып жатты: „Кандай әмтири! жендирбейтендер, слерлер, же-же!“ База жууга оноң жүрекир калып турды. Жууда жүрүп таскаган жуучылдар оны жуудын таскамырына ўреткилеп турдылар. Олор әмди оның билбей турганын база биллер де аргазы јок болгонын билгилеп турдылар. Ол дезе олжодо болгон, олор дезе—жууда. Жуу—үредүдин эң артыгы. Ол дезе олорды шаштуди көрөр күүни јок болорына ўредип турды. Ол бойының нөкөрлөрине немецтердин таманына тепседип онтоп жаткан городтор керегинде куучындап берип турды. Ол олорго айдып турды:

— Бисти ондо кандай сакымыла база ижемжиле сакыш тургандарын слер билген болзогор, слер мынан казыр болуп жуулажар эдигер!

— Качан Андреиди служить эткен дивизиязы Миллерованны колына алып аларда база оны айландыра жаткан журт јерлер немецтерден арутала берерде, Андрей бойының нөкөрлөрине көргүсти:

— Шак мында юлумнинг лагери болгон!

Ол жууга чоно берген, женүле канатталган бу ээн јер

jaap аյктаپ турды. Татка тутурып салган, атқакту әмик әмдиде каландап жатты. Оны кар базып салган болды.. Ол оны айктаپ көрүп туруп, оның ичи-буурында ачу-коронду чок канайда кайкап көдүрилип келгенин сезип турды. Оны нениле де кандырып болбозын. Советтин черўлерининг јүткүзине чыдабай, городтор элип-селип јайымдалып турды, је Андрейге оның ончозы ас болды. Ёлумдү кунукчылла сакыгылап турулар. Андрей керегинде сананглабай да турган болзо магат јок,— адазы карыган, эжи јаманын таштабаган. Орус јыданы сакыгылап турулар. Је јыда Андрейдин колдорында. Олор оны сакыпта турган болзо, сакыбай да турган болзо,—ол олорго јайымды апарып жат. Ышты ла канды ѡткүре туразы jaap јүткүп барып жатканы,—ол онызы. Ол оноң бойы келерин сакып жаткан әмес. Ол бөлүктин командиры, сержант Власовка баштапкы лакүн айткан:

— Ёлтүргилеп салгылаза, менинг төрөёндөриме айдарын. Менинг жаткан јеримнинг илези бу!

Је ол, ол әмди ёлүп те калза туразы jaap баарын билип турган.

Ого келижип турган Ол түрү јеткен Тан эртен туратын жетире јарыгалак болгон, город боро бозомго көмүлип турган —ол городко озо киргендердин бирүзи болуп кирген. Ол бойынын таныш ороомдорында калганчы немецтерди јыдалап турган.

Ого туразына кире түжерге јөп бергендер. Ол көзнөк ажыра токулдатпай токтом јоктоң әжикти тыныда ийде табарганча кире конгон.

— Андрей! — Антонина кыйгырган бойынча, ол jaap калып келген.

Ол оны чеберлеп кучактанды. Ол әркечеен боловынан коркуп турды. Оның кара јаактарында јуудын јалбыштары јалбырап турды.

— Адам келген! — Марийка сүгүнип кыйгыра берди. — Адам чек келген, — ойто барбас!

— Ойто баарым, кызым! — ол карузын јандырды. — Меге әмди узада баар керек.

Ол бойынын билезин сыйалтыган, токыналы јок айыгла айланыра көрүп айктады, је адазын тапады.

— Адам кайда! — ол ўни кыркырап сурады.

— Ол бойында јадып жат Шыркалаткан, — Антонина мендел карузын јандырды.

Андрей адазына кирип барды.

Тарас төжөгинде жатты, Андрей jaap айктағаны, оны сескени аайынча күлүмзиренген кеберлү болды.

— А-а, Андрей! — Карыган күлүмзиренип узада чойётартты.

Андрей кородоп тёжинен нениде ўзе соголо база оны уужына кезе тудуп, адазына айтты:

— Эзен, ааја! Базаjakшы болзың! А мыны,—ол столдың ўсти jaар нени де мергедеп ийди; ол мергедеп ийген немези бежен акчаның мөнгүни кеберлү шынырт этти,—түрү де болзом, ёлүп те калзам—чеберлегер!—Бойы чыгара јүгүре берди.

Тарас уйадай барган ўниле эмегенин кычырды.

— Ол ондо нени мергедеп ийди, оны көргүс!

Карыган Ефросинья ого медальды алыш берди.

— „Жүрекири учун“—Тарас кычырды, оның кийиннинде база катап күлүмзиренди.—Кача берген бе? Оморкок көрмөс, менинг канымнан!

Лёнька азыйдагыдый мыжылдаган, азыйдагыдый со-лун куучынду кире јүгүрип келди.

— Жаан ада!—ол кыйгырды.—Бистин улустар келгилеп жат!.. Черү бастыра городто толо. База танктар!

— Эх!—Тарас уйадай берген ўниле айтты.—Мен туруп болбой турум, корондузың! Шыркалаткам... Онон башка бойымның бастыра билемди јуучылдардың алдына тургузала, эң жаан жамылу командирге айдар эдим: „Сеге, командир, көзине база сенинг јуучылдарына könдүре аյктаар табым бар. Менинг фамилиямының тыны тёрөлдин алдында ару...“

— Настя дезе јок!—карыган Ефросинья шымыранды.—База Никофордон канча айлардын туркунына тил јок.

Тарастың кичү уулы Никифор, күскиде Сталинградтың жаңында шыркалаткан болгон. Оны Волганың ол жаңы jaар госпитальга апарғандар. Оның шырказын кескен врач айткан:

— Слер тындук болорыгар, јуулажарыгар јок—келиш-пес.—Никифор кунугала база враchtan сураган:

— Мен эмди нени эдерим?

— Јуудан озо нени эткен эдигер?

— Мен ишмекчи. Металлист-мантажник,—Никофор карузын жандырды.—Темдектезе, домналар туткан...

— Је андый болзо, сүрекей jakшы,—врач сүгүнди.—Домналар тударыгар!

Никофорло коштой палатада көп јуучылдар жаткандар. Орынына коштой темдектү кижи, Пензада јерлү сержант Алексей Куликов жаткан.

— Мен, карынлаш, орто тоолу ремонтто баштапкы жатап эмезим,—ол Никофорго айткан,—јамагылап бергилезе база баарым. Менинг шыркам түрген жазылып жат.

Оның шырказы чындалап та кайкамылу түрген жазылып турган, онызын керек дезе эмчилер де кайкагылап турғандар. Куликов дезе күлүмзиренип туратан:

— Бистин Куликовтордо терелерибис бек, эмдеерге

јарамылу. Ёбёкёлбіріс докторлор јок јаткандар, шыркалар бойлоры јазылатандар. Мениң шыркалар ол кандай шыркалар? Тегін, шырка!..

Оны мында онайдо әркеледіп чеберлеп турғаны Никофорго келишпей турған. Оны окоптоң жапшынган балқажын-кырып, жунуп, агартала, оны тымық ла аручак ак жамынчының алдына салып салғандар. Оның ару-чеги керегіндеге кем де база качанда онайдо кичеебеген болгон. Оны әнези сүүген база карыған жаан әнези әркелеген база бойын бойы жирме жеті жылдын туркунына бу килинчекти јердин үстине алып жүрген, ол, әмди үзүлген темирлердин сыныктарына бастыразы үстүрген кары улустарга—врачтардың ла сестралардың колына кирген. База олор оны чеберлеп кичееп турғанын көрзө, ол баазы жаан сабат болуп турғандың кичеемелдү. Керек дезе үйатту.

Оның он жаңында колы јок жуучыл жаткан. Ол курсакты да, врачтарды да жаткан туразында жаратпай кимиренип жатканы көрүнетен. Алексей Куликов угуп-угуп жадала бир катап онон сурады:

— Сен, кееркемжилү кижи, бойын шоорник пе?

— Нениң учун шоорник?—Ол кайкап сурады.

— Ол әмезе ёдүк көктөөр ус па?—Куликов сонуркап сурады.—Кем кижи отурып иштеер иштін кижизи болзо, андай кижи арбанчаак болор: иш кунукчылду, жаңыскаанның—андай иш кижини эриктирип жат, оның учун андай кижи бойын бойы соододып жат.

—Мен калбакчы!—кимиренчи ачынып кыйғырып чыкты.
—Калбактар эдил түргам! Мен андай кижи, сен күйінеп турған болzon ол. Мен бастыра Горьковский областьты әнг ус калбакчы да болгон болзом маат јок, мениң калбагымла бастыра Россия көчө калбактаган болзо маат јок. Эмди мени бойымды да калбактап азырагылап жат: колым јок.

—Колын јок? Кажы колын јок? Оны ба?—Никофор сурады.

—Солы да болzonен бар! Меге, герман әки будумды ўскен болзо, торт болор эди. Меге буттар не керек? Бийечи әмезим. Колдорым јокто мен не болорым?

—Оны ла бар болзо...—Куликов токынадып айтты.—Сол колы јокко жаңандырып аларга кем јок.

Же колы јокко жаңы соғстөр тузазын ас жетирип турған, ол алдындағызындың ок кимиренгенче болгон.

—Мени нениле әмдегилеп турыгар?—ол врачтарга кимиренип турған.—Мени кереги јок калас әмдегилеп турыгар. Мен жуулажып божоп калғам. Слерлер Куликовты әмдегер, ол әмди де жуулажарга керектү.

—Же, кем јок!—врачтар каруларын бергилеп турғандар.
—Куликовты жуулажарга, сени жүрүмге жазып аларыбыс.

Ол сөстөр Никофорды кайкадып турган, ол олорды угуп жаткан. База ол сөстөр Куликовты кайкаткан кеберлү. Энирде Куликов бойының айылдаш жаткан киизинин жанына базып келеле, оның ўстине энилип келди.

— Сени јүрүмге әмдегилеп турулар!—ол әрмектенди.—Уксан, айылдажым, сөстөр қандай? Јүрүмге! Жакшы сөстөр! Темдектеерге, машинаны, тракторды алыгар. Сен оның гүсеницазын, диферин, кузовазын сындырып сал,—не болор әмеш? Сынык. Ол машина әмес, а темирдин сыйығы болор. Јүклө ол болор. Кижинин колдорын ўзе тартып сал, буттарын чыгара тартып ий,—ол кижи болғон, кижи бойы оқ артып калар. Уктың ба? Ненин учун дезе, ондо тың шүүлте бар,—ол коштой жаткан айылдажына чек јуукташ бөкөйölö, база оның јүзи jaар тыныш турды.—Кунукпа, айылдажым, уктың ба? Жазыл. Мен сени сүрекей сурап турум. Јүрүмге керектү болуп јүр.

Ол сөстөрин угуп туруп, Никофор јүрүм керегинде база сананды. Ого уулдарла кожо блиндажта маҳорка тартарга келишпес турға деп сананганда, качан уй мылтыктардың күркүреген көбрөм табыштары күркүреп турган тушта, качан өлүм јүзине ўзү тынып турарда, оның тынган тыныжынан ўзү де, көбрөмдү де база öкпө-јүректе көкүмелдү де болуп турган тушта, олорло коштой табаруга барага келишпес турға деп сананганда ого коронду болуп турган... Ол јердин ўстине ненин учун артканын база ненин учун узакка база өзүмдү јадарын ол әмди билип турган: ол јаан јүрүмли јүрөргө артып калган.

Госпитальдан чыгып турар тушта, ол Куликовтын колдорын удаған силкиген.

— Жанып отурынба?—сержант сурап турган.

— Жанып турган кеберлү,—Никофор күлүмзиренип карузын берип турган.—Чындал алар болзо, турал немецтердин колдорында. Мен мынайда бодоп турум: јайымдагылаар! Аңдай ба? Канайда бодоп турун?

— Јайымдагылаар!—Куликов ижемилү әдип карузын жандырып турган.—Je, бар. Мен дезе октын кийининен барып келейин. Мен согыжарын божотпогом.

— Мен де... барага әдим...—Никифор јүзи кызарып айтты.—Жаныс ла тайактарым божоткылабай турулар ..

— Кем јок, кем јок! жан! Сен јоккодо олорго чыдажарыбыс,—ол Никофордын колын база катап силкий тартып жакшылашты.—Жанып отурун ба? Сүрекей жакшы керек, жарындаш! Бис опчобыс јуулажып божодоло, жанып келербис.

— Бу күндерде бистин черү немецтерди Дондо оодо соголо, олорды Донның жаландарын кериде ойлоткондор.

— Бистинг улустар менинг туралам даар уулангылап туралар! — Никифор көбүрөп куучындап турды. — Кондүре ле менинг туралам даар, озолодо темдектеген темдек ле барып жаткан кеберлү...

Ол ичкеерилеп табарып жаткан черүнин кийининен ары баар деп шүүди.

Жолой барып жаткан машиналар оны кыйышпай алгылап турғылады.

— Отур, тарта берелик! Узак па? — шоферлер оног сурагылап турғылады.

— Ол узак та база јуук та, — Никифор ийиндерин көдүрип карузын берип түрдү. — Текшилей алза, ол узак эмес, ол бистинг колдорыбыста эмес болуп турган керегинде јуук эмес. Мен тайакту тойтындап барып жатканчам алгылап алар болбойыбыс, чын ба?

— Оног озо алгылап аларлар! — көбүрөм шоферлер карузын жандыргылап турдылар.

— База мен де онайдо бодоп турум — озо алгылап ала-рыгар. Мендеер керек.

Ол мендеп турган. Ол јайымдалган јерлерле базып база јортуп, јайымдалган јурттарга конуп барып жатты. Оны кажыла јerde кондырарга күүнзеп божоткылап, ого јакшы деген јерди јайлап бергилеп турдылар.

— Бу меге эмес, — ол ажындыра сезип турды, — бу менинг тайактарыма. Бу менинг төгүлген каныма жетирип турган күндү.

База онын учун улустарды алкаарга эп јок, јарабас деп сезинип турган. Ол күндүлер учун алкаар ордина, туралардын ээлерине Сталинград керегинде куучындап турган. Ол Сталинград керегинде оны тартып келген шоферлерге де, онын бойлорынын шыразынан азыраган јуучылдарга да куучындап турган. Оны улустар сонуркап уқылап тургандар, ол бойы да онын тайактары да историяга кирени келижип турган.

Је, Никифор күн бадыжы даар канча кирези ырада јайымдалган јерле барып жатканда, оны оног ёскө кичемелдер ле шүүлтелер тамла тыныда куйбуртып турган. Ол көрүп турган: коктолып күйген, бакпаган јер, јоголто кырып болбос јүрүм көдүрилип турган.

Журт јерлерде ўй улустар бойлорынын кичинек болчок тураларын чаңкыр будукла сүрткилеп тургандар.

Ол олорго-ёй! — деп кыйгырып турган. Эн сүрекей эрте, эмегендер. Пасхага жетире эмдиде узак.

— Онызын көрмөс алзын! — ўй улустар каткырыжып каруларын бергилеп тургандар. — Гибельштрассаны сүрткилеп турубыс..., — база олор тураларында немецтердин бичи-

гей сөстөрин: „Гебельштрасса“, „Герингштрасса“ көргүзип турғандар... Эмегендөр немецтердің истерин јилбиркеп јылыйта сүрткілеп турғандар.

Жартында кунуккан эр улустар карлардың алдынан колхозтың јоғажының чыгарғылап, бүркүлү оролордон ашты чыгарғылап турдылар: жасы кыра ишке белетенгилеп турғандар.

Кунукчыл кеберлү әр кижи чеденинг кичинек эжигине немецтердин автомобилинин эжигин ээлик кичемелдү келишире јазап турған.

— Сен бу не болуп турғи? — Никифор каткырып турған. — Хозяйствон олжоға алған јоғажёлө байыды ба?

— А не? — әр кижи ийиндерин табынча көдүрди. — Олор менинг бастыра чеденимди коскорып чачкандар...

Никифор Бельскте садыжып турған книгалар садар магазинды баштапқызында көрди. Айландыра турған туралар ончозы ёртөлгөн база жайрадыл салған болды, книгалар садар магазин кайкал болуп бүдүн артып калған. Витринасында шилдер жок то болзо, книгалар чеберлең салған бойлоры ол бойынча жаттылар.

Онойдо јадар болзо, уурдагылай бергилеер не? Уурдагылай бергилеер! — Никифор садучыга айтты.

— Уурдагылабас! — садучы ижемжылу карузын жандырды. — Албаты немецтердин алдында болгон, олордың мекелерине јилбиркебес. Эмди оны алан зуларла не тарындырар? Бистин албатыга иженерге кем жок.

Улустар күрлөр ле ѡлдор жазаарына байрамдаарга чыгып турғандың чыкылап турдылар: олор жайымду иш иштебеген керегинде калаш жибегендий эригип калғандар. Заводтордың ёртөлип калған корпустарының жанына ишмекчилер јуулғылап турғандар. Шахталарда жакаруды сакыбай сууды чыгара тажығылап турғандар. Устар паровозтордың жайрадылган сёөктөринде арыбери кыймырашылап турғандар. Карды каскылап, ээдий кичемкейлү болтторды, гайкаларды јуунадып турғандар. Ўй улустар школдор жаар көректү немелерди кийдире тажығылап турғандар. Агаштарла жаландардан партизандар жаңылап турғандар. Ончолоры жайрадылган јоғажёни ойто жаңыларына оморкоп турғандар. Жер күйген коктордың ортозынан көдүрилип турған. Улустар сакыбаска турғандар. Сакып отураг аргалары жок болгон — кече јуу болгон жаландарда бу күн колхозчылар ишке чыкылап турғандар.

Никифор оның колдоры канайда чыдамжызы жок кынырап турғаның база сезип турар боло берген. „Ол иштердин көбизин! Иштерди!“ — ол тыны жоктый ээн жаткан цехтер көрүп сыйаптанып сананып турған.

Фронтон уйадаган оорулу солдат келип јаткан эмес, —
үрелген јёёжөни ойто јазаар јазалчы келип јаткан. Ол ишке
сыйап, токтодынбас болгон.

Оның алдында оның бойындай ок уур шыркалаткан
јер јадып јаткан. Шахталардың ўстинде јайрадылган коп-
ралар ачу-коронду болуп бёкёйгилеп турғандар. Темир
күрлер агаш тайактарында канкайып турғандар. Бастыра-
зының шыркаларынан каидар тамчылап турғандар.

— Кем јок! — Никифор айдып турған. — Кем јок, карын-
даш, алдырбазыбыс! Эх, иштердин көбизин! Иштерди!
Тайактарды канайдар? Тайактарды удабас јок эдер! Кунук-
пагар, удабас ыштарыбыс бырлап чыгар!

Ненин учун дезе, јўрум андый. Шыркалар јазылып ба-
пар, олор јазылгылап барғылап јат...

632 64

Горно-Алтайская Областная
БИБЛИОТЕКА

Ответственный редактор А. Г. Шабураков.

АН 18715 Сдано в набор 12/1-1945 г. Подписано к печати 15/VIII-1945 г.
Объём 9. печатного листа Учётно-авторских листов 8. Формат 6×9,36.
Тираж 3000. Заказ № 634.

Типография Облигиздательства.

Цена
Баазы 6 р.
с. 50 коп.
акча

Б. ГОРБАТОВ
«НЕПОКОРЁННЫЕ»
На ойротском языке.